

UNODC

Управление Организации Объединенных Наций
по наркотикам и преступности
Программный офис в Кыргызской Республике

**Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу
Мамлекеттик соттук экспертизалар кызматы**

Соттук психологиялык-лингвистикалык жана дин таануу экспертизалар бөлүмү

Кыргыз Республикасында дин таануу жана комплекстүү
соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизаны
жүргүзүү боюнча

УСУЛДУК КОЛДОНМО

Бишкек - 2021

УДК 370:348
ББК 67.99(2К)95
К 97

Авторлор курамы:

Абдирасулова Г.Ж., Абдыкожоев Т.Т., Асланова И.Ш., Денисова О.Г., Иванова И.И., Колтунова Е.А., Маликов К.К., Мусабекова Ч.А., Пригода Н.П., Пышкин Д.В., Сикорская И.А.

Редакциялык коллегия:

Абакиров К.Ж., Асаналиев У.К., Булатов Э.Э.,
Иванова И.И., Кадырова А.Б.

Укуктук редактор:

Мусабекова Ч.А., .ю.и. к., доцент

Жооптуу редактор:

Иванова И.И., ф.и.д., проф.

Кыргыз тилине которгон:

Котормонун редактору: Кулматов А.О.

Рецензенттер:

Элбакян Е.С., философия илимдеринин доктору, Россия Федерациясынын Эмгек жана социалдык мамилелер академиясынын профессору, Радбиль Т.Б., филология илимдеринин доктору, Россия Федерациясынын Н.И.Лобачевский атындагы Нижегородск мамлекеттик университетинин азыркы орус тили кафедрасынын профессору.

К 97 **54 Кыргыз Республикасында дин таануу жана комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизаны жүргүзүү боюнча усулдук колдонмо** / И.И. Ивановдун жалпы редакциясы астында 2-басылышы – Бишкек: 2019.

ISBN 978-9967-11-739-6

Бул колдонмо Кыргыз Республикасында кабыл алынган «2014–2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын концепциясынын» негизги жоболорун ишке ашыруу үчүн иштелип чыккан. Колдонмонун авторлор курамына ар түрдүү мамлекеттик органдардын өкүлдөрү жана көз карандысыз изилдөөчүлөр кирген. Колдонmodo комплекстүү психологиялык-лингвистикалык жана дин таануу экспертиза жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрү, принциптери жана усулдары кенен баяндалган. Колдонмо дин таануучулар, лингвисттер, психологдор, юристтер жана адам укуктары боюнча эксперттер, социалдык-гуманитардык чөйрөдөгү башка адистер үчүн кызыктуу болуп эсептелет.

**Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине караштуу
Мамлекеттик соттук экспертизалар кызматынын илимий-усулдук кеңеши тарабынан
колдонуу үчүн жактырылды.**

Колдонмонун кыргыз тилинде 2-басылышын чыгаруу тууралуу чечим Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик соттук экспертизалар кызматынын илимий-усулдук кеңеши тарабынан кабыл алынды.

UNODC
Управление Организации Объединенных Наций
по наркотикам и преступности
Программный офис в Кыргызской Республике

ЭСКЕРТҮҮ

Ушул Колдонмонун мазмуну БУУнун баңгизаттар жана кылмыштуулук боюнча Башкармалыгынын (БУУ БКБ) же ага көмөктөшкөн уюмдардын пикирин же саясатын милдеттүү чагылдырбайт жана алардын кубаттоосун билдирбейт. Ушул басылмадагы колдонулган маалыматтар жана баяндалган материалдар БУУнун баңгизаттар жана кылмыштуулук боюнча Башкармалыгынын кайсы бир өлкөнүн, аймактын же калктуу конуштун, же тиешелүү өкмөттүн укуктук статусуна карата пикирин, ошондой эле чек аралардын делимитациясы тууралуу көз карашын билдирбейт.

www.unodc.org

ISBN 978-9967-11-739-6

УДК 340:348
ББК 67.99(2Ка)95

© ГЦСЭ, 2017
© ГСЭС, 2021

МАЗМУНУ

СӨЗ БАШЫ	5
КИРИШҮҮ	7
НЕГИЗГИ АББРЕВИАТУРАЛАРДЫН ТИЗМЕСИ	8
I. ЭКСПЕРТИЗА ЖҮРГҮЗҮҮ: НЕГИЗГИ АСПЕКТИЛЕРИ, БАГЫТТАРЫ, СПЕЦИФИКАСЫ	9
1.1. Экспертиза түшүнүгү жана экспертизанын өткөрүү: жалпы мүнөздөмөсү	9
1.2. Дин таануу жана комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертиза жүргүзүүнүн тартиби жана шарттары	11
1.3. Соттон тышкаркы чөйрөдөгү психоллингвистикалык жана дин таануу аналитикасы	16
II. ДИН ТААНУУ ЭКСПЕРТИЗАСЫ	18
2.1. Дин таануу экспертизасын өткөрүү: жалпы усулдама	18
2.2. Дин таануу экспертизасын предметтик дайындоо	21
2.2.a. Уюмдун диний/диний эмес мүнөздүн аныктоо	21
2.2.b. Уюмдун конфессияга тиешелүүлүгүн аныктоо	24
2.2.c. Диний уюмдун жарыяланган жана факт жүзүндөгү ишмердүүлүгүнүн ортосундагы шайкештикти аныктоо	26
2.2.d. Экстремисттик/экстремисттик эмес мүнөздөгү чакырыктарды табуу	28
III. КОМПЛЕКСТҮҮ СОТТУК ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭКСПЕРТИЗА	31
3.1. Комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизаны жүргүзүү: жалпы усулдама	31
3.2. Соттук психологиялык экспертиза компоненти	33
3.3. Соттук лингвистикалык экспертиза компоненти	47
3.4. Психологиялык-лингвистикалык экспертизанын диний аспектилери	65
3.5. Экстремизмге каршы аракеттерге байланыштуу иштер боюнча тексттерге комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертиза жүргүзүүнүн усулдама	69
IV. ГЛОССАРИЙ	78
4.1. Дин таануу экспертизасын жүргүзүүдө колдонулуучу атайын терминдер	78
4.2. Соттук психологиялык экспертиза жүргүзүүдө колдонулуучу атайын терминдер	81
4.3. Соттук лингвистикалык экспертиза жүргүзүүдө колдонулуучу атайын терминдер	87
4.4. Атайын интернет-терминдер	93
АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	100
ТИРКЕМЕ	105
«Басмырлоого, душмандашууга же зомбулукка шыкактаган улуттук, расалык же диний жек көрүүнү даңазалоого тыюу салуу боюнча аракеттердин Рабаттык планы»	105

СӨЗ БАШЫ

Ведомстволор аралык жумушчу тобунун курамы:

Кадырова Аида Букарбековна – КРнын Юстиция министрлигине караштуу Мамлекеттик соттук экспертизалар борборунун директорунун орун басары (жетекчи).

Абакиров Кубанычбек Жаныбекович – КРнын Президентинин Аппаратынын этникалык, дин таануу, саясат жана жарандык коом менен өз ара аракеттенүү бөлүмүнүн эксперти (тең жетекчи).

Абдыкожоев Таалайбек Ташбаевич – КРнын Юстиция министрлигине караштуу Мамлекеттик соттук экспертизалар борборунун психологиялык жана лингвистикалык экспертизалар бөлүмүнүн эксперти.

Адилет Марат – КРнын Мамлекеттик улуттук коопсуздук комитетинин Тергөө башкармалыгынын тергөөчүсү.

Асаналиев Уланбек Кантурсунович – КРнын Юстиция министрлигинин укуктук пропаганда жана МСЭБ, КККБ менен иштөө боюнча башкармалыгынын башкы адиси.

Бит-Аврагим Артур Яковлевич – КРнын Башкы прокуратурасынын Коррупцияга каршы күрөшүү жана мыйзамдардын аткарылышына көзөмөл жүргүзүү башкармалыгынын ага прокурору.

Булатов Эмид Эмисович – КРнын Юстиция министрлигине караштуу Мамлекеттик соттук экспертизалар борборунун психологиялык жана лингвистикалык экспертизалар бөлүмүнүн башчысы.

Винокурова Ольга Сергеевна – КРнын Юстиция министрлигинин алдындагы Мамлекеттик соттук экспертизалар борборунун укуктук камсыз кылуу бөлүмүнүн башчысы.

Дыйкамбаева Гульнур Кыныбековна – КРнын Улуттук илимдер академиясынын Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун ага илимий кызматкери.

Жолдошев Бектур Анарбаевич – КРнын Мамлекеттик улуттук коопсуздук комитетинин 4-кызматынын кызматкери.

Пышкин Денис Владимирович – КРнын Мамлекеттик дин иштери боюнча Улуттук комиссиясынын экспертиза жана каттоо бөлүмүнүн башкы адиси.

Тилекматов Азамат Жетишевич – КРнын Ички иштер министрлигинин Эксперттик-криминалистикалык борборунун атайын экспертизалар жана изилдөөлөр бөлүмүнүн башчысы.

Эксперттик топтун курамы:

Абдирасулова Гульшайыр Жанузаковна – адам укуктары боюнча эксперт.

Асланова Индира Шахэминовна – дин таануучу, КРСУнун дүйнөлүк маданияттарды жана динди изилдөө боюнча ЮНЕСКО кафедрасынын кызматкери.

Денисова Оксана Геннадьевна – психолог, КРСУнун философия жана социалдык-саясий илимдер кафедрасынын кызматкери.

Иванова Ирина Ивановна – дин таануучу, философия илимдеринин доктору, КРСУнун англис тили жана маданияттар аралык коммуникациялардын теориялары жана практикасы кафедрасынын профессору, логика жана илимдин усулдамасы боюнча адис.

Колтунова Елизавета Аркадьевна – лингвист, филология илимдеринин кандидаты, Н.И. Лобачевский атындагы Нижегородск мамлекеттик университетинин орус тилинин тарыхы жана славян тилин таануу кафедрасынын доценти, РФнын документациялык жана маалыматтык талаш-тартыштар боюнча лингвист-эксперттеринин Гильдиясынын анык мүчөсү.

Маликов Кадыр Курманбекович – теолог, «Дин, укук жана саясат» борборунун жетекчиси.

Мусабекова Чынара Абдыбакасовна – юрист, юридика илимдеринин кандидаты, КРСУнун мамлекеттин жана укук теориясы менен тарыхы кафедрасынын доценти.

Пригода Надежда Петровна – юрист, юридика илимдеринин кандидаты, КРСУнун жарандык укук жана процесс кафедрасынын доценти.

Сикорская Инга Александровна – Борбордук Азиядагы Тынчтыкты орнотуу жана медиатехнологиялар мектебинин директору.

КИРИШҮҮ

Кыргыз Республикасында (мындан ары - КР) диний кырдаалдын татаалдашына – жаңы диний агымдардын пайда болушуна жана мурдагыларынын активдүүлүгү өскөндүгүнө байланыштуу алардын ишмердүүлүктөрүндө мыйзамга каршы аракеттердин бар же жок экендигин аныктоо максатында каттоо процессинин алкагында диний уюмдарды кошумча изилдөө зарылчылыгы пайда болду. Мындай изилдөөнүн актуалдуулугун КМШ өлкөлөрү үчүн мүнөздүү буга окшош изилдөө процесстеринде «дин таануу экспертизасы», «теологиялык экспертиза» же «соттук-теологиялык экспертиза» сыяктуу терминдердин пайда болушу далилдеп турат. Кээде аталган терминдер синонимдер катары колдонулат. Ал тургай экстремизмге жана терроризмге каршы аракеттерге байланыштуу кылмыш иштеринин өндүрүшүндө теологиялык деп аталган ыкманы колдонгон экспертиза барган сайын түптөлүүдө. Бул жагдай укук коргоо уюмдары менен эксперттик коомчулуктун сынына кабылууда. Кыргыз Республикасынын 2014–2020-жылдарга карата диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясаттын Концепциясында да «...теологиялык жана дин таануу экспертизаны жүргүзүүнүн учурдагы тажрыйбасынын жетишсиздиги» диний экстремизмдин алдын алуу боюнча мамлекеттик диний саясаттын кемчиликтеринин бири катары белгиленип, ушуга байланыштуу «дин таануу экспертизасын жүргүзүүнүн так критерийлерин жана ачык айкын процедураларын иштеп чыгуу максатында укуктук жана усулдамалык базаны түзүү, ошондой эле эксперттерди коргоо боюнча механизмдерди камсыз кылуу» зарыл деп эсептелет.¹

Ошол эле мезгилде кылмыш иштеринин алкагында дин таануу экспертизасын жүргүзүүнүн анализи эксперттин алдына коюлган суроолор көп учурда диний алкактан тышкары лингвистикалык жана психологиялык аспектилерди камтый турганын көрсөттү. Дин таануу тармактар аралык мүнөзгө ээ болгондуктан, комплекстүү психологиялык-лингвистикалык экспертизанын алкагына дин таанууну киргизүү максатка ылайыктуу. Каралып жаткан экспертизаны кылдат жүргүзүү үчүн изилдөө усулдамасына төмөнкү компоненттерди киргизүү туура болмокчу:

- 1) мамлекеттик ыйгарым укуктуу орган тарабынан диний уюмдарды каттоонун жана диний адабияттарга анализ жүргүзүүнүн алкагында мамлекеттик дин таануу экспертизасын;
- 2) соттук экспертизалар борборунун компетенциясындагы кылмыш иштеринин алкагында соттук комплекстүү психологиялык-лингвистикалык экспертизаны;
- 3) дин таануу боюнча көз карандысыз изилдөөчүлөр жүргүзө турган дин таануу экспертизасын.

КРнын Юстиция министринин буйругуна ылайык дин таануу жана комплекстүү психологиялык-лингвистикалык экспертиза (мындан ары - КПЛЭ) жүргүзүү усулдамасын иштеп чыгуу боюнча ведомстволор аралык жумушчу тобунун курамына ар түрдүү мамлекеттик органдардын өкүлдөрү, ошондой эле дин таануучу, психолог, лингвист, юрист, адам укуктары боюнча эксперттер, көз карандысыз изилдөөчүлөр кирген. Дин таануу жана комплекстүү психологиялык-лингвистикалык экспертиза жүргүзүүнүн спецификасы, принциптери жана усулдары кенен жазылган бул Колдонмо жогорудагы жумушчу топтун эмгегинин жыйынтыгы болуп эсептелет. Колдонмо эксперттерге дин таануу боюнча экспертизаны өз алдынча да, комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизанын алкагында да жүргүзүүгө жардам катары иштелип чыккан. Мындан сырткары, Колдонмо лингвист-эксперттер жана психолог-эксперттер үчүн дагы керектүү болуп эсептелет.

1 Ошол жакта.

НЕГИЗГИ АББРЕВИАТУРАЛАРДЫН ТИЗМЕСИ

ДИМК – КРнын Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясы

ЖПК – КРнын Жарандык-процесстик Кодекси

МДЭ – Мамлекеттик дин таануу экспертизасы

СЭМБ – КРнын Юстиция министрлигинин алдындагы Соттук экспертизалар мамлекеттик борбору

КР – Кыргыз Республикасы

КРСУ – Кыргыз-Орус (Славян) университети

КСПЛЭ – комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертиза

КРнын УИА – КРнын Улуттук илимдер академиясы

МЭК – мамлекеттик эмес корпорация

ЖДК – жаңы диний кыймылдар

ДУ – диний уюм

ОПЧ – Орус православдык чиркөөсү

РФ – Россия Федерациясы

ММК – массалык маалымат каражаттары

АУЖКБ – БУУнун Адам укуктары боюнча Жогорку комиссарынын башкармалыгы

КПК – КРнын Кылмыш-процесстик Кодекси

ЖК – КРнын Жазык Кодекси

БА – Борбордук Азия

ККБК – КРнын Юстиция министрлигинин Күрөөлөрдү каттоо борбордук контору

URL – ресурстун универсалдык көрсөткүчү, интернеттеги баракчанын дареги

ЭКСПЕРТИЗА ЖҮРГҮЗҮҮ: НЕГИЗГИ АСПЕКТИЛЕРИ, БАГЫТТАРЫ, СПЕЦИФИКАСЫ

1.1. ЭКСПЕРТИЗА ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА ЭКСПЕРТИЗАНЫН ТҮРЛӨРҮ: ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Экспертиза (лат. «expertus» - тажрыйбалуу, билимдүү) – бул туура чечилиши кесипкөй изилдөөлөрдү жана тигил же бул чөйрөдөгү (медицинадагы, криминалистикадагы, искусстводогу ж.б.) атайын билимдерди талап кылган суроолор боюнча адистин (эксперттин) же адистер тобунун изилдөөсү.² Экспертиза укук субъектилеринин ортосундагы укуктук мамилелердеги пайда болгон суроолор боюнча талаш-тартыштуу кырдаалдарды чечүү, кызыктыра турган фактыларды аныктоо максатында жүргүзүлөт. Экспертиза изилдөөнүн демилгечилери билбеген атайын билимдерге ээ адам – эксперт тарабынан жүргүзүлөт.

Эксперттик изилдөөнүн натыйжасы изилдөөнүн жүрүшү жана коюлган суроолорго негиздүү жооптор баяндалып жазылган эксперттик корутунду түрүндө берилет. Процесстик мыйзамга ылайык алынган эксперттин корутундусу тигил же бул суроону чечүүдө кызыктырган фактылардын бар же жок экендигин күбөлөндүргөн далил болуп саналат. Дал ушул далил соттук териштирүүлөр үчүн негиз боло алат. **Экспертизанын типологиясы** ар түрдүү, адатта алар төмөнкү негиздер боюнча классификацияланат:

(1) Укуктук макамы боюнча – соттук жана соттук эмес экспертиза. Эксперттик изилдөөлөр усулу жана жүргүзүү сапаты боюнча бирдей эле болушу мүмкүн. Аларды бир гана “соттук” деген аныктама айырмалап турат, бул изилдөө сот өндүрүшү үчүн жана ченемдик-укуктук актылар менен аныкталган тартипте жүргүзүлүп жатат дегенди түшүндүрөт.

Соттук экспертиза – жазык, жарандык жана администрациялык иштер боюнча далилдөөгө жаткан жагдайларды аныктоо максатында эксперттин алдына коюлган илим, техника, искусство же өнөрчүлүк жаатында атайын билимдерди талап кылган маселелер боюнча эксперт тарабынан изилдөөлөрдү жүргүзүүнү жана корутунду берүүнү камтыган процесстик аракет.³ «Соттук» деген аныктама экспертизага өзгөчө процесстик макам берет, ал өз кезегинде аны дайындоонун жана жүргүзүүнүн өзгөчө тартибин, аны дайындап жана өткөрө ала турган субъекттердин так тизмегин, милдеттерин жана жоопкерчиликтерин аныктайт. Демек, соттук экспертиза бир гана сот (соттук териштирүүнүн стадиясында жеке өзү же доогердин, жоопкердин, коргоочунун же айыптоочунун өтүнүчүнүн негизинде), судья, алгачкы тергөө органдары, алгачкы тергөөнү жүргүзүп жаткан кызмат адамы же тергөөчү (тергөө стадиясында) тарабынан дайындалат; кылмыш иштери боюнча тергөө стадиясында же кылмыш жана жарандык өндүрүшүнүн алкагында соттук териштирүү стадиясында дайындалышы мүмкүн. Соттук экспертиза – бул жөн эле изилдөө эмес, ал мыйзамдар (КР Жазык-процесстик Кодекси, Жарандык процесстик Кодекси, Соттук-эксперттик иш жөнүндө Мыйзам) жана башка ченемдик актылар менен жөнгө салына турган процесстик аракет. Соттук эксперт

² Экспертиза //Укук энциклопедиясы. – http://encyclopediya_prava.academic.ru/6393/Экспертиза.

³ Карагыла: КРнын «КРдагы Соттук-эксперттик иш жөнүндө» Мыйзамдын 2-беренеси – <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/203908>.

билип туруп жалган корутунду бергендиги үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылат. Ал эми эксперттин корутундусу каралып жана териштирилип жаткан иш боюнча далил болушу мүмкүн.

Соттук эмес экспертиза – талаш-тартыштуу кырдаалдарды чечүү максатында укук субъектилеринин ортосундагы укуктук мамилелерде пайда болгон маселелерди чечүү, кызыктырган фактыларды аныктоо үчүн илим, техника, искусство же өнөрчүлүк жаатында атайын билими бар адам тарабынан жүргүзүлгөн изилдөө. Соттон тышкаркы экспертиза сот өндүрүшү менен байланыштуу эмес, аны колдонуу чөйрөсү – жарандык укуктук мамилелер. Бирок, аны жүргүзүүдө жетиштүү фактылар аныкталса, ал соттук териштирүү же кылмыш ишин козгоо үчүн негиз боло алат. Бул экспертиза өзгөчө укуктук макамга ээ эмес, ошондуктан бардык жеке жана юридикалык тараптар анын демилгечиси боло алышат, ал эми аны өткөрүү тартиби эркин мүнөзгө ээ. Эреже катары соттон тышкаркы экспертизаларды өндүрүү бул жаатта адистешкен көз карандысыз эксперттик уюмдар же мамлекеттик эмес эксперттер тарабынан акы төлөө негизинде ишке ашырылат. Соттук экспертизалардан айырмаланып, соттук эмес экспертизаны жүргүзгөн жаран билип туруп жалган корутунду бергендиги үчүн кылмыш жоопкерчилигине тартылбайт. Соттон тышкаркы экспертизанын корутундулары ката болгон учурда, аны жүргүзгөн адам ката берилген тыянактан жабыр тарткан жактарга келтирилген материалдык жана моралдык зыянды ордун толтуруп берүү түрүндө жарандык-укуктук жоопкерчиликке тартылат.

(2) Жүргүзүүнүн ирети боюнча - баштапкы жана кайталанган экспертизалар.

Баштапкы экспертиза – жаралган суроолорду чечүү үчүн биринчи жолу жүргүзүлгөн экспертиза. Бул жерде баштапкы экспертиза негизги жана кошумча экспертиза дагы боло алат, себеби конкреттүү алынган объект боюнча бул изилдөөнүн алкагында чечилген суроолордун уникалдуулугу экспертизанын баштапкылыгын көрсөткөн негизги критерий болуп эсептелет. Кайталанма экспертиза - мурдагы соттук экспертизанын натыйжалары боюнча соттук эксперттин корутундусунун тууралыгына негиздүү шектенүүлөр пайда болгон же мурдагы соттук экспертизаны жүргүзүүнүн процесстик ченемдери бузулган учурларда өткөрүлүүчү соттук экспертиза. Экспертизаларды баштапкы же кайталанган деп аныктоодо, конкреттүү объекттер боюнча соттон тышкаркы экспертизалардын (изилдөөлөрдүн) алкагында чечилүүсү керек болгон суроолор соттук экспертизаларда дагы кайталанышы мүмкүн экендигин эске алуу керек. Бул учурда соттук экспертизалар кайталанма катары каралбайт, анткени алар өзгөчө процесстик макамга ээ жана өзүнүн негизги же баштапкы экспертизалары менен бир укуктук талаада турган экспертизалар гана кошумча же кайталанма экспертизалар боло алат.

(3) Эксперттердин саны жана курамы боюнча – жеке жана комиссиялык, бир түрдүү жана комплекстүү. Жекече экспертиза атайын билимдерге ээ бир эле адам тарабынан жүргүзүлөт. Комиссиялык экспертиза – бул бир адистиктеги (же тар адистиктеги) бир нече эксперт тарабынан жүргүзүлгөн экспертиза. Бир түрдүү экспертиза илимдин бир тармагынын, комплекстүү – ар түрдүү адистиктин (илимдин тармактарынын) өкүлдөрү тарабынан жүргүзүлөт.

(4) Милдеттери боюнча – идентификациялабоочу жана идентификациялоочу. Идентификациялабоочу экспертизалар диагностикалык, классификациялык, кырдаалдык, реконструкциялык болушат. Идентификациялоочу экспертизалар – топко тиешелүүлүгүн аныктоо жана окшоштугун аныктоо.

(5) Субъекттер боюнча – мамлекеттик жана мамлекеттик эмес соттук-эксперттик уюмдар же өз алдынча соттук эксперттер тарабынан жүргүзүлөт.

(6) атайын билимдерди колдонуунун мүнөзү боюнча – криминалистикалык медициналык жана психофизиологиялык, инженердик-техникалык, инженердик-транспорттук, инженердик-технологиялык, экономикалык, айыл-чарбалык, биологиялык экспертизалар, жер кыртышын изилдөө, экологиялык, искусство таануу, тамак-аш азыктарынын экспертизасы ж.б.

«Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2008-жылдын 31-декабрындагы № 282 Мыйзамында экспертизанын диний экспертиза деген түрү каралып, мында жүргүзүлүп жаткан диний экспертизанын максатына ылайык, мамлекеттик дин таануу экспертизасы жана соттук дин таануу экспертизасы дайындалаары белгиленген. Эксперттик адистиктердин Классификаторуна соттук экспертизанын мындай түрү азырынча кире элек, бирок сот өндүрүшүнүн максатында сот тарабынан дайындалышы мүмкүн, ошондуктан шарттуу түрдө соттук экспертиза катары аныкталат.

Сот өндүрүшү максатында соттук дин таануу экспертизасы өз алдынча бир түрдүү экспертиза катары жана комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизанын алкагындагы дин таануу компоненти катары дагы жүргүзүлүшү мүмкүн, анткени иштердин ар түрдүү категориялары боюнча тексттердин (ой пикирлердин) мазмунуна же багыттуулугуна байланыштуу фактыларды аныктоо зарылчылыгы пайда болот. Мисалы: КРнын Жазык кодексинин 196-беренеси (Мыйзамсыз диний топту уюштуруу), 242- беренеси боюнча (Террордук ишти жүзөгө ашырууга ачык чакырыктар), 264-беренесинин 3-пункту (Массалык баш аламандыктар), 310-беренеси (Бийликти күч менен басып алууга ачык чакырыктар), 313-беренеси (Расалык, этностук, улуттук, диний же региондор ортосундагы кастыкты (араздашууну) козутуу), 314-беренеси (Экстремисттик уюмду түзүү), 315-беренеси (Экстремисттик материалдарды даярдоо, таратуу) боюнча; КРнын “Экстремисттик аракеттерге каршылык көрсөтүү жөнүндө” жана “Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдары жөнүндө” мыйзамдарын колдонуу боюнча жарандык иштер боюнча; юридикалык тараптардын мамлекеттик органдар, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары жана алардын кызматкерлери тарабынан чыгарылган ар түрдүү эскертүүлөргө жана буюрууларга карата талаштар боюнча иштерде дин таануу экспертизасы менен катар комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизаны чогуу дайындоо максаттуу болуп эсептелет.

Жогоруда аталган жазык жана жарандык иштер боюнча дин таануу, лингвистикалык экспертиза Мамлекеттик соттук-эксперттик кызматынын лабораториясында жүргүзүлөт.

1.2. ДИН ТААНУУ ЖАНА СОТТУК КОМПЛЕКСТҮҮ ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭКСПЕРТИЗА ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ТАРТИБИ ЖАНА ШАРТТАРЫ

Мурунку бөлүмдө көрсөтүлгөн иштердин категориясы боюнча дин таануу жана комплекстүү психологиялык-лингвистикалык экспертизанын корутундуларынын маанисин, ошондой эле, санкциялардын оордугун, экспертизалардын жыйынтыктарынын диний уюмдар жана башка жеке, юридикалык тараптар үчүн тийгизе турган башка таасирин (мисалы, мамлекеттик каттоодон баш тартуу, диний уюмдар боюнча сот инстанцияларынын башка тиешелүү чечимдери ж.б.) эске алуу менен, мындай изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн тартиби менен шарттарын мыйзамдарга ылайык так аныктоо керек. Бул адилетсиз же натуура эксперттик корутундулардын зыяндарын максималдуу түрдө азайтууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Мамлекеттик дин таануу экспертизасын жүргүзүүнүн тартиби жана шарттары «Кыргыз Республикасында дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө» Мыйзамында аныкталган. Уюштуруу документтерин, диний мазмундагы башка документтердин, руханий (диний) билим берүүчү программалардын, диний мазмундагы маалыматтык материалдардын жана диний багыттагы предметтердин өлкөнүн мыйзамдарына шайкештигин аныктоо максатында, «Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө» Мыйзамга ылайык мамлекеттик дин таануу экспертизасын дин иштери боюнча мамлекеттик орган - Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссия (ДИМК) дайындайт.⁴

⁴ КРнын Президентинин «Кыргыз Республикасынын Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясы жөнүндө» Указы, 23-март, 2012-жыл, №71.

Мамлекеттик дин таануу экспертизасын (МДЭ) диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясаты калыптандыруу жана ишке ашыруу боюнча жумушту аткарган жана КРнын дин тармагындагы мамлекеттик органдарынын ишмердүүлүктөрүн координациялаган ДИМК караштуу дин таануучу эксперттик топ (мындан нары - эксперттик топ) тарабынан жүргүзүлөт. ДИМК төмөнкү учурларда МДЭ жүргүзүүнү дайындайт:

- 1) диний уюмдардан, миссиялардан (өкүлчүлүктөрдөн) чет элдик диний уюмдардан (мындан нары - миссиялардан) катталуу же кайрадан катталуу жөнүндөгү арыздар келип түшкөн учурда;
- 2) миссиялардын ишмердүүлүктөрүн токтотуу жөнүндө чечимди кабыл алуу үчүн;
- 3) диний адабияттарды, жана башка басма, аудио-видеоматериалдарды басып чыгаруу, сатып алуу, сактоо, киргизүү, чыгаруу жана жайылтууда;
- 4) диний адабияттар китепканалык фонддорго түшкөндө.

Диний адабияттар китепкана фондуларына түшкөн учурда мамлекеттик дин таануу экспертизасы милдеттүү түрдө жүргүзүлөт («Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө» Мыйзамдын 22-беренесинин 3-бөлүгү).

Мамлекеттик дин таануу экспертизасынын объектилери:

- 1) диний уюмдарды, чет элдик диний уюмдардын миссияларын (өкүлчүлүктөрүн), каттоо же кайрадан каттоо үчүн берилген уюштуруу документтери;
- 2) диний адабияттар же башка басма, аудио-видеоматериалдар;
- 3) диний мазмундагы документтер (миссиянын диний окууларынын негиздерин, түзүлүшүн, диний тажрыйбасын аныктоочу документтер, ошондой эле диний ишмердүүлүктүн формасын жана усулдарын мүнөздөгөн документтер).

Соттук дин таануу экспертизаны өз алдынчалуу, бир жактуу экспертиза катары дагы, ошондой эле комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизанын алкагында дагы жүргүзүүнүн тартиптери менен шарттары Жарандык процесстик Кодексинде, Жазык-процесстик Кодексинде (жогорудагы негизги аббревиатуралардын тизмесин карагыла), КРнын «Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдары жөнүндө», КРнын «Соттук-эксперттик иш жөнүндө», КРнын «Экстремисттик аракеттерге каршылык көрсөтүү жөнүндө» мыйзамдарында, 2014-жылдын 17-мартындагы КРнын Өкмөтүнүн № 132 «КРдагы соттук-эксперттик ишмердүүлүктүн айрым маселелери жөнүндө» токтомунда, КРнын Юстиция министрлигинин алдындагы Соттук экспертизалар мамлекеттин борборундагы соттук экспертизалар өндүрүшү жөнүндө Нускамасында аныкталган.⁵ Бул экспертиза кылмыш, жарандык иштер жана жоруктарга, бузууларга байланыштуу укук бузуулар жөнүндө иштер боюнча дайындалат.

Комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертиза (КСПЛЭ) Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик соттук экспертизалар кызматы (мындан нары - МСЭК) жана башка соттук-эксперттик уюмдар, эксперттер тарабынан соттук-эксперттик ишмердүүлүк жөнүндөгү мыйзамдарга ылайык жүргүзүлөт. КСПЛЭнин объектилерине мамлекеттик дин таануу экспертизасынын объектилери, ошондой эле бардык маалымат сактагычтарда камтылган оозеки жана жазуу түрүндөгү тексттер (кагазда, электрондук жабдыкта, текстти чагылдырган бардык форматтагы файл, митингде, телеберүүдө, же башка бардык иш-чарадагы сөздөр, видео жана кинотасмалар, видеосюжеттер, аудио жана видеофонограммалар, Интернеттеги жана мобилдик байланыш каражаттарындагы аудио-визуалдык материалдар жана башкалар кирет.

КСПЛЭ изилдөөнү жүргүзүү үчүн филология жана дин таануу жана адамдын психологиясы менен психофизиологиясы чөйрөсүндөгү билим зарыл болгон учурда дайындалат. Ал

⁵ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген, 25-сентябрь, 2012-жыл, № 648

тиешелүү адистиктердеги эксперттер тарабынан өз иш билгиликтеринин чегинде жүргүзүлөт. Изилдөөнү ар бир эксперт өзүнүн атайын билимдеринин чегинде жүргүзөт («Соттук-эксперттик иш жөнүндө» 2013-жылдын 24-июнундагы N 100 Мыйзамдын 27-беренеси). Соттук эксперттерге талаптар «Соттук-эксперттик иш жөнүндө» Мыйзамда каралган, тактап айтканда 14-беренедө мамлекеттик соттук эксперт, мамлекеттик эмес соттук эксперт же зарыл атайын билимдерге ээ башка адам соттук эксперт катары чыга алаары айтылган. Өзүнүн кызматтык милдеттеринин чегинде соттук экспертизаны жүргүзгөн соттук-эксперттик уюмдун кызматкери мамлекеттик жана мамлекеттик эмес соттук эксперт болуп саналат.

Укук коргоо органдарынын түзүмдөрүндөгү эксперттерди албаганда, мамлекеттик соттук эксперт мамлекеттик кызматкер болуп эсептелбейт. Ишке соттук эксперт катары катышуу үчүн тартылган, кандайдыр бир соттук-эксперттик уюмдун штатында турбаган эксперттер соттук экспертизаны аны дайындаган органдын (адамдын) тапшырмасын аткаруу иретинде Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жүргүзөт. Соттук дин таануу экспертизаларды жүргүзүүнү ДИМКге тапшыруу мүмкүн эмес, себеби бул орган соттук экспертизаны жүргүзүүгө ыйгарым укуктуу эмес, бирок ДИМКнын кызматкерин мыйзамдарда каралган шартта соттук эксперт катары ишке тартууга болот.

Дин таануу экспертизасын жүргүзүүдө кайсы бир конфессиянын өкүлүн эксперт же эксперттик топтун мүчөсү кылууга таптакыр жол берилбеши керек. Дин чөйрөсүндөгү реалдуу атаандаштыкты эске алганда, конфессиялардын өкүлдөрүнүн бирине мамлекеттик эксперттин же консультант адистин иш милдетин берүү башка диний окууларга жаңылыш жана адекваттуу эмес баа берүүлөрүнө алып келиши мүмкүн, себеби ой жүгүртүүнүн калыптанып калган стандарттары адат болуп калган конфессиялык түшүнүктөрдүн деңгээлинен көтөрүлүүгө жолтоо болот, ал эми бул өз кезегинде, конфессиялардын ортосунда карама-каршылыктарга алып келиши мүмкүн. Ошондой эле, диний уюмдардын өкүлдөрүн консультант катары жумушка тартуу дагы максатка ылайыктуу эмес.⁶

ЭКСПЕРТИЗАНЫ ЖҮРГҮЗҮҮ ЖАНА АНЫН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫН ЧЫГАРУУ:

(1) Биринчи этапта экспертиза жүргүзүү тапшырылган эксперт ага берилген материалдарды өздөштүрөт. Экспертиза жүргүзүү үчүн зарыл материалдар жок болгон учурда ал экспертизаны дайындаган органга (адамга) тиешелүү өтүнүч кат берет;

(2) Экинчи этапта изилдөө жүргүзүлөт, изилдөө усулун эксперт өз алдынча тандайт. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча эксперт корутунду жазат же корутунду берүүгө мүмкүн эместиги жөнүндө жазуу жүзүндө билдирүү жиберет.

Эксперттин корутундусу корутунду жазуунун мүмкүн эместиги жөнүндө билдирүү сыяктуу эле эксперт эркин сүйлөгөн тилде жазуу жүзүндө берилет. Ал үч бөлүктөн турат: киришүү, изилдөө жана жыйынтыктоочу бөлүк (тыянак). Корутундунун киришүү бөлүгүндө төмөндөгүлөр келтирилет:

● – эксперттин кол каты;⁷

6 Загребина И.В., Пчелинцев А.В., Элбакян Е.С. Дин таануу экспертизасы: бакалавриат жана магистратура үчүн окуу китеби. – М.: Юрайт, 2017.117-бет.

7 Соттук экспертиза өндүрүшүндө эксперттин кол каты сөзсүз берилет.

- экспертизанын аталышы, экспертизанын жүргүзүлгөн орду, анын номуру;
- материалдардын экспертизага келип түшкөн күнү, айы, жылы;
- изилдөө башталган жана аяктаган күнү, айы, жылы;
- экспертизаны жүргүзүү үчүн негиз (экспертизаны дайындаган органдын/жактын чечими, чечим чыгарылган күнү);
- экспертизага түшкөн материалдардын аталыштары, жеткирүү жолдору, таңгактын түрү жана изилденип жаткан объекттердин реквизиттери;
- эксперт/эксперттер жөнүндө маалыматтар: фамилиясы, аты, атасынын аты, билими, адистиги (жалпы жана эксперттик), ээлеген кызматы, эксперттик иш тажрыйбасы;
- экспертиза өндүрүшүнө катышкан адамдар жөнүндө маалыматтар (фамилиясы, аты, атасынын аты, процесстик абалы);
- корутунду берүү үчүн маанилүү болгон жана эксперт тарабынан баштапкы көрсөткүчтөр катары кабыл алынган иштин жагдайлары;
- жөнөтүлгөн өтүнүч каттар жөнүндө маалыматтар, алардын жазылган күнү жана жооп алынган күнүн, жылын, анын каралышынын жыйынтыктарын белгилөө менен;
- эксперттин чечүүсүнө коюлган суроолор;
- суроо эксперттин компетенциясына туура келбегендиктен чечүүгө кабыл алынбагандыгы жөнүндө атайын коюлган белги (суроону чечүү үчүн атайын билимдер талап кылынбаса же суроо башка адистиктеги эксперттин компетенциясына кирсе).

Эксперттин демилгеси менен коюлган суроолор экспертизаны дайындоо жөнүндө чечимде жазылган суроолордон кийин, киришүү бөлүмүндө жазылат. Кайталанма экспертизада корутундунун киришүү бөлүгүндө бул кайталанма экспертиза болуп саналат деп белгиленет, ошондой эле баштапкы экспертиза жөнүндө маалыматтар баяндалат: корутундунун номуру жана күнү, баштапкы экспертизаны жүргүзгөн эксперт/эксперттер жөнүндө маалыматтар, баштапкы/мурунку экспертизалардын корутундулары жана кайталанма экспертизаларды дайындоонун мотивдери. Кошумча экспертизанын киришүү бөлүгүндө кошумча экспертиза экендиги белгиленет. Комплекстүү изилдөөнү жүргүзгөн эксперттердин корутундуларынын киришүү бөлүгүндө бул комплекстүү экспертиза болуп эсептелет деп жазылат, изилдөөнүн орду жана ар бир эксперттин жүргүзгөн изилдөөлөрү көрсөтүлөт.

Изилдөө бөлүгүндө изилдөө процесси жана анын жыйынтыктары жазылат, далилденген фактыларга илимий түшүндүрмө берилет. Сыпаттоо так түшүнүктүү, өзүнүн түзүлүшү боюнча чечилип жаткан суроолорго дал келиши керек. Колдонулган атайын терминдердин түшүндүрмөлөрү болушу керек. Изилдөө бөлүгүндө көрсөтүлөт:

- эксперттик изилдөөнүн объектилеринин абалы;
- эксперттик изилдөөнүн үсүлдөрү жана аларды колдонуунун техникалык шарттары жана алынган жыйынтыктар;
- коюлган суроолорду чечүүдө, изилдөөнү жүргүзүүдө колдонулган, эксперт жетекчиликке алган материалдарга, адабий булактарга (автор, иштин аталышы, басып чыгарылган жылы жана орду) жана интернет булактарга шилтеме келтирүү;
- тиркемелерге шилтеме келтирүү жана аларга зарыл түшүндүрмөлөрдү берүү;
- тиешелүү тыянактарды чыгаруу үчүн жалпы негиздер катары бардык жыйынтыктарга жана изилдөөнүн айрым бир этаптарына эксперттик баа берүү.

Эгерде экспертизаны дайындаган жак тарабынан айрым бир суроолорго маңызы боюнча жооп берүүгө мүмкүн болбосо, себептери белгиленет. Эгер кошумча экспертиза жүргүзүүдө

баштапкы экспертиза өндүрүшүндө колдонулган усулдар менен каражаттар колдонулса жана ошондой эле жыйынтыктар алынган болсо, анда эксперт кошумча экспертизанын корутундусунун изилдөөчү бөлүгүндө изилдөөнүн жүрүшүн жана жыйынтыктарын баяндабай эле, баштапкы экспертизанын корутундусунун тиешелүү бөлүмдөрүнө шилтеме келтирип деле койсо болот. Кайталанма экспертизанын изилдөөчү бөлүгүндө баштапкы экспертизанын корутундулары менен кайчы, эки башка тыянактар болсо, анда эксперт анын себептерин далилдеп көрсөтөт.

Эксперттин тыянактары ага коюлган суроолорго жооп түрүндө баяндалат. Ар бир коюлган суроолорго маңызы боюнча жооп берилет же аны чечүүгө мүмкүн эместигинин себептери жазылат. Комплекстүү экспертиза жүргүзүүдө, жекече изилдөөлөрдүн жыйынтыктары боюнча эксперттердин тыянактары эксперттердин жалпы корутундуларына негиз болушу мүмкүн. Экспертиза боюнча жалпы тыянактарды чыгарууга (синтездөөгө) катышпаган эксперттер да корутундуларды чыгарышат. Корутундулардын ырааттуулугу жүргүзүлгөн изилдөөнүн тартибине туура келиши керек. Экспертке суроо катары коюлбаган, бирок изилдөөнүн жүрүшүндө аныкталган жагдайлар жөнүндө тыянактар жыйынтыктоочу жоболордо баяндалат.

Корутундулар ар түрдүү түшүндүрмөлөргө жол бербеген так жана ачык тилде баяндалат. Эгер корутунду изилдөөнүн изилдөөчү бөлүгүндө баяндалган жыйынтыкты кенен сыпаттабай жана коюлган суроого так жоопторду камтыбастан жазылса, анда корутундунун изилдөөчү бөлүгүнө шилтемелер келтирилет. Корутундулар категориялуу жана ыктымалдуу болушу мүмкүн. Категориялуу корутунду эксперттин факты жөнүндөгү конкреттүү, ишенимдүү билимдерин камтыйт. Ыктымалдуу формадагы корутунду жарым-жартылай негизделген жана эксперт тарабынан коюлган суроонун башкача чечүү мүмкүн экендигин белгилөө менен далилденген фактынын ыктымалдуулугунун негизинде жазылат. Ыктымалдуу корутунду өз алдынча далилдөөчү мүнөзгө ээ эмес. Корутундунун ар бир бетине эксперттин (эксперттердин) колу коюлат.

Комиссиялык экспертизалар бир адистиктеги эки же андан көп эксперттерге тапшырылат. Эксперттик мекеменин жетекчиси комиссиянын мүчөлөрүнүн бирөөсүнө башка эксперттердин ишмердүүлүгүн координациялоону тапшырат. Эксперттердин комиссиясы мүмкүнчүлүккө жараша бир мезгилде экспертизанын материалдары менен таанышышат, объекттерге текшерүү жүргүзүшөт. Эксперттердин ар бири материалдарды толук изилдейт, андан кийин эксперттер бири-бири менен жасалган иштердин жыйынтыктары жөнүндө кеңешишет.

Комплекстүү экспертизалардын өндүрүшү ар түрдүү адистиктердеги эки же андан көбүрөөк эксперттерге берилет. Комплекстүү экспертизага катышып жаткан ар бир эксперт өзүнүн адистик билимдеринин негизинде, ага берилген материалдарга зарыл изилдөөлөрдү жүргүзөт жана жүргүзүлгөн экспертизанын жыйынтыктарын эксперттин алдына коюлган суроолорго жооп берүү үчүн негиз катары баалайт. Комиссия изилдөөгө катышкан ар бир эксперт менен макулдашкан шартта жалпы корутунду берет. Эксперттердин кимдир-бирөөсүнүн өзгөчө ой-пикири бар болгон учурлар атайын макулдашылат.

Жеке жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыгы жана ушул негизде жасалган жеке корутундулар дагы өз өзүнчө жазылат (жалпы корутундуга чейинки бөлүк). Комплекстүү изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын биргелешкен тыянактары изилдөө бөлүгүнүн аягында, жалпы корутундунун алдында жазылат. Ар бир эксперт жалпы корутундуга кол коюуга, же болбосо изилдөөнүн жеке өзү жүргүзгөн бөлүгүн жана жыйынтыктарын чагылдырган бөлүгүнө кол коюуга укуктуу. Комплекстүү экспертиза боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктары эксперттердин кеңешмелеринде бааланып, анын жыйынтыгы менен жалпы корутунду жазылат. Комиссиянын жалпы корутундусу менен макул эмес эксперттер ой-пикирлердин дал келбегендигин түшүндүрүү менен өзүнчө корутунду беришет.

Эгерде экспертиза дайындоо жөнүндө чечимде белгиленген суроолордун ичинен бирөөнө дагы маңыздуу жооп бере албаса (жок дегенде жарым жартылай болсо дагы), киришүү, далилдөөчү жана корутундулоочу бөлүктөрдөн турган корутунду берүүгө мүмкүн эместиги

жөнүндө билдирүү түзүлөт. Корутунду берүүнүн мүмкүн эместиги жөнүндө билдирүүнүн киришүү бөлүгү эксперттин корутундусунун киришүү бөлүгүнө окшош. Жүйөлөштүрүүчү бөлүгүндө корутунду берүүнүн мүмкүн эместигинин себептери жазылат. Жыйынтык бөлүгүндө эксперттин алдында коюлган ар бир суроого жооп берүүнүн мүмкүн эместигинин себептери түшүндүрүлөт.

Эксперт коюлган суроо боюнча **корутунду берүүнүн мүмкүн эместиги** жөнүндө экспертизаны дайындаган органга төмөнкү учурларда маалымдайт:

- экспертке берилген материалдар корутунду берүү үчүн жараксыз же жетишсиз болсо жана бул тоскоолдуктарды четтетүүгө мүмкүн эмес болсо;
- коюлган суроо эксперттин атайын билиминин чегинен тышкары болсо;
- эгер изилдөөнүн усулдарынын жана ыкмаларынын заманбап деңгээли коюлган суроону толук чечүүгө жол бербесе;
- коюлган суроону чечүүнүн илимий жактан иштелип чыккан усулу жок болсо;
- эгер белгилердин ашкереленген жыйынтыгы карама-каршылыктүү жана суроону маңызы боюнча чечүү үчүн жетишсиз болсо.

Эгер экспертиза дайындоо жөнүндө токтомдо (аныктамада) көрсөтүлгөн кээ бир суроолор боюнча эксперт корутунду берип, ал эми ошол эле токтомдогу башка суроолор боюнча корутунду берүү мүмкүн эмес экендиги жөнүндө билдирүү жибергенге негиз бар болсо, бирдиктүү документ – эксперттин корутундусу түзүлөт. Эксперттик изилдөөнүн объектилери катары каралган предметтер жана документтер, эксперттин тиешелүү белгилери коюлуп, таңгакталган жана мөөр басылган түрдө экспертизаны дайындаган органга/жакка корутундусу менен чогуу же корутунду берүүгө мүмкүн эмес экендиги жөнүндө билдирүү кошо жиберилет.

1.3. СОТТОН ТЫШКАРКЫ ЧӨЙРӨДӨГҮ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАНА ДИН ТААНУУ АНАЛИТИКАСЫ

Экспертизанын түрлөрүн (дин таануу, социологиялык, психологиялык, лингвистикалык ж.б.) жана формаларын (соттук, соттук эмес) кеңири гуманитардык-изилдөөчүлүк контексттин алкагында гана айырмалоого мүмкүн. Бул конкреттүү адистик тармактардын эксперттери болгон жана адистери катары чыккан адамдар социогуманитардык тармактардын жана багыттардын ар түрдүү спектрлерин, алардын предметтер аралык байланыштарын жана мамилелерин, институционалдык көз карандуулуктарын билүүсү зарыл экендигин билдирет. Мындай маалыматтын болушу эң биринчиден ар бир изилдөө чөйрөсүнө тиешелүү жана жалпы эле гуманитардык чөйрө боюнча терминологияны жакшы билүү, ошондой эле бул когнитивдик чөйрөлөр жана багыттар кандай социалдык жана маданияттар аралык мааниге ээ экендигин дагы түшүнө билүү керек дегендикке жатат. Тактап айтканда, омонимдердин (медицинадагы «дене» жана физикадагы «дене»), синонимдердин («контекст» жана «парадигма», «гумандуу» жана «адамкерчиликтүү»), паронимдердин («рационалдуу» жана «рационалистикалык», «гуманитардык» жана «гумандуу», «анализ» жана «аналитика», «психоллингвистикалык» жана «психологиялык-лингвистикалык») жана антонимдердин («ишеним» - «кудайсыздык», «монотеизм» - «политеизм», «ортодоксия» - «башкача ойлоону») терминологиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүктөргө ээ болуу зарыл.

Бул белгиленген аспектилердин диний жана комплекстүү психологиялык-лингвистикалык экспертизаларга түздөн түз тиешеси бар, себеби аларды жүргүзүү бир гана тапшырылган алкактын чегинде гана ишке ашырылбастан, ошондой эле жалпы маданий парадигмада дагы ишке ашырылат. Ал бир гана тар адистиктер менен гана ишке ашырылбайт, тескеринче жалпы жана

социалдык психологияга, тарыхка, ар түрдүү илимий усулдамаларга, текстологияга тиешелүү суроолор боюнча жеткиликтүү деңгээлде түшүнүктөрү бар, гуманитардык билимге ээ адистер менен ишке ашырылат. Мына ушуга байланыштуу, мисалы, каралып жаткан суроолордун социомаданий контексттеринин ролун түшүнүү, экспертиза жана аналитика, алардын соттук жана соттук эмес мүнөзү, психоллингвистикалык жана психологиялык-лингвистикалык изилдөөлөр, жалпы жана жеке усулдамалар, теологиялык жана диний мамилелер бири-биринен эмнеси менен айырмаланаарын билүү зарыл. Дин таануу экспертизасынан айырмаланып, теологиялык экспертизаны жөнөкөй эле өткөрүп коюу мүмкүн эмес экендигин түшүнүү зарыл. Демек, изилдөө чөйрөлөрүнүн ар бири кайсы коомдук институттарга бекитилгендигин билүү зарыл.

Ушул окуу куралынын милдеттеринин өзгөчөлүгүнө байланыштуу төмөнкү милдеттүү шарттарды сактоо аркылуу гана ар бир суроо талап боюнча квалификациялуу экспертиза өндүрүшүн ишке ашыруу мүмкүн экендигин түшүнүү өзгөчө мааниге ээ:

- (1) даярдыктан өткөн, тармактар аралык багыттар боюнча билимдүү адистердин болушу;
- (2) эксперттердин текстологиялык анализ жүргүзүү көндүмдөрүнүн жетиштүүлүгү;
- (3) ишке тартылган адистерди реалдуу тандоо мүмкүнчүлүгүнүн болушу;
- (4) экспертизалардын конкреттүү түрлөрүн өткөрүүгө чет элдик адистерди чакыруу мүмкүнчүлүгү;
- (5) эксперттердин кесиптик-институционалдык тиешелүүлүгү;
- (6) мамлекетте илимий, анын ичинде гуманитардык аналитиканын калыптанган жана институционалдык жактан жолго коюлган чөйрөнүн болушу;
- (7) эксперттик корутундулардын объективдүүлүгүнүн, ошондой эле экспертизага катышкан жарандардын жеке коопсуздуктарынын соттук-укуктук жана жалпы социалдык-мамлекеттик камсыз болушу.

Эксперт катары ишке катышып жаткан юристтер, психологдор жана лингвисттер, диний уюмдардын ишмердүүлүктөрүн изилдөөдө жана анализдөөдө дин таануу боюнча эксперттер катары эле диний феномендерди изилдөөнүн заманбап усулдамаларын колдонууда компетенттүү болуусу зарыл. Мындан тышкары, диний чөйрөнү түшүнүүдө эл аралык бай тажрыйбаларды эске алуу керек. Алар экспертиза өндүрүшүнүн ар түрдүү көндүмдөрүнө, анын ичинде аны даярдоонун жана текст түрүндө жазуунун техникалары боюнча көндүмдөргө да ээ болуусу зарыл. Профилдик уюмдарга кайрылууда эксперттерди тандоо милдеттери алардын компетенциясына киргендиктен жүргүзүлгөн экспертизанын сапатына эксперт адистер катары эле жоопкер. Мындай учурда экспертизага карата негизги талаптарды – анын калыстыгын, объективдүүлүгүн жана илимий мүнөзүн камсыз кылуу мүмкүндүгү бар.

II.

ДИН ТААНУУ ЭКСПЕРТИЗАСЫ

2.1. ДИН ТААНУУ ЭКСПЕРТИЗАСЫН ӨТКӨРҮҮ: ЖАЛПЫ УСУЛДАМА

Кыргыз Республикасындагы диний кырдаалдын активдүү өнүгүшүнө байланыштуу, экспертизалардын башка түрлөрүнүн ичинен учурда дин таануу экспертизасы өзгөчөлөнүп турат. Дин таануу экспертизасынын башка өлкөлөрдөгү – Россияда, Казакстандагы тажрыйбасы укук коргоо жана мамлекеттик органдар, сот инстанциялары, диний уюмдар тарабынан аналитикалык ишмердүүлүктүн бул түрүнө суроо талап абдан кеңири экендигин көрсөтүүдө.

Бүгүнкү күндө теологиялык жана дин таануу экспертизаларын чаташтыруу орун алып, бул эксперттер тарабынан изилденген материалдарга субъективдүү баа берүүгө алып келүүдө. Теологиялык жана дин таануу экспертизасынын айырмачылыктары эң негизинен объектке, максаттуу милдеттерге жана изилдөө жолуна байланыштуу. Демек, эгер дин таануу реалдуу чындыкка – тутумдук белгилеринин баары ар түрдүү жана биримдиктеги динге багытталса, теология – баарынан мурун кудайдын образына, тактап айтканда биздин реалдуулуктан тышкары объектиге багытталган. Бул белгиленген эки чөйрөнүн – теологиянын жана дин таануунун бири-биринен айырмаланган өзгөчөлүктөрү кийинки таблицада көрсөтүлгөн.

Дин таануу	Теология
<ul style="list-style-type: none"> ● Дин таануунун объектиси – дин ● Предмети: <ul style="list-style-type: none"> – диндин заманбап коомдун жашоосундагы пайда болуусунун ар түрдүү жактары (диндин социологиясы); – анын тарыхый жактан өнүгүүсү (диндин тарыхы); – диндин жеке адамга жана кичи социалдык топторго таасири (диндин психологиясы); – философиялык, диний-философиялык жана жана диний-теологиялык талкуулоо кнотекстинде диндин көйгөйлөрүн чагылдыруу, диний ыйык объектилерге мамилелерди аныктоо (диндин феноменологиясы жана философиясы). 	<ul style="list-style-type: none"> ● Теологиянын изилдөө объектиси – Кудай (сыйына турган, табияттан да кудуреттүү кандайдыр бир объективдүү күч тууралуу негизги диний түшүнүктөрдүн бири). ● Теологиянын изилдөө предмети -Кудайды дүйнөдө өз алдынча табуу, себеби Кудайды башка жашоодогу, жердеги эмес, табияттан тышкары жаралган нерсе катары элестетүүгө болбойт. ● Теология дайыма конфессиялуу, тактап айтканда жалпы теология болбойт, ал дайыма аныкталган бир диний окуунун позициясын карманат: мусулман, христиан (католиктик, православдык, протестанттык) ж.б.

Теология	
<ul style="list-style-type: none"> ● Объективдүү ● Сынчыл анализ 	<ul style="list-style-type: none"> ● Субъективдүү ● Апологетикалык

Дин таануу дин тууралуу түшүнүгүн эмприкалык, тактап айтканда, текшерүүгө ыктымал материалдарга жана мындай жол менен алынган көрсөткүчтөрдү өтө олуттуу рационалдык баалоого негизделгендиктен, анын **базалык илимий принциптери** түшүнүктүү:

- верификация, тактап айтканда феномен жөнүндө далилденип, бекемделе турган билим алуу мүмкүнчүлүгү;
- изилденген феномендин жана илимдин өнүгүшүн эске алуу менен алынган билимдерди жокко чыгаруу жөндөмдүүлүгү, алардын өзгөрүшү жана толукталышы;
- объективдүүлүк, чын эле объектке тиешелүүлүгү жана окумуштуу же илимий жамаат болобу, таанып-билүүчү субъектиден көз карандысыздыгы;
- рационалдуулук, логикалык мыйзамдарды жана эрежелерди так сактоо;
- усулдамалуулук, тактап айтканда атайын процедураларды аткаруу аркылуу аныкталган бир максаттарга ырааттуу түрдө жетишүү;
- реалдуулук, объект жөнүндөгү элес-түшүнүктөрдүн анын чыныгы касиеттери жана мүнөздөмөлөрү менен шайкештиги;
- алынган маалыматтын так түзүмдөшүүсү катары системалуулук;
- интерсубъективдүүлүк, объект жөнүндө алынган билимдердин жалпыга маанилүү экендигин көрсөтүү;
- аксиологиялык бейтараптык, тактап айтканда, изилденип жаткан объектке баа берген ой жүгүртүүлөргө жол берилбеши.

Жогоруда белгиленгендей, экспертиза жүргүзүүдө теологиялык жана дин таануу мамилелерин айырмалоо талап кылынат. Демек, дин таануу экспертизасы илимий принциптерге жана изилдөө усулдарына негизделген көз карандысыз, объективдүү изилдөө болсо, ал эми теологиялык аналитиканын изилдөө предметине конкреттүү диндин позициясынан көз караш болгондуктан, ал конфессионалдуу, баалоочу мүнөзгө ээ. Кыргыз Республикасынын «Соттук-эксперттик иш жөнүндө» Мыйзамына ылайык, соттук эксперт илимий жактан так жана тажрыйбага таянган негизде, тиешелүү адистигинин чектеринде, ар тараптуу жана толук көлөмдө изилдөө жүргүзүүгө милдеттүү. Мына ошондуктан, көз карандысыз экспертизаны жүргүзүүдө эксперт жалпы кабыл алынган илимий принциптерди жетекчиликке алуусу зарыл жана теологиялык деп аталган экспертизаны эмес, дин таануу экспертизасын жүргүзүшү керек.

Дин таануу экспертизасы⁸ – бул жыйынтыктары адистештирилген тилде жазылган, диндин тигил же бул абалын– диний традицияларды же башка диний багытты илимий позицияда чагылдырган өзгөчө түрдөгү изилдөө. Мындай изилдөө эксперттин алдына коюлган конкреттүү суроолорго кыска, так жооп болууга тийиш. Ошондой эле, дин таануу экспертизасы талаш жараткан күмөндүү текстке эмес, атайын адистештирилген текстке таянуусу керек. Адатта, атайын тексттерге окуу китептери, сөздүктөр, энциклопедиялык жана маалымдамалык-аналитикалык басылмалар кирсе, көйгөйлүүлөргө - монографиялар жана илимий макалалар кирет. Дин таануу экспертизасы илимий же саясий-укуктук талкууларга, тигил же бул суроо боюнча дин таанууда пайда болгон ар түрдүү позицияларды тактоого, айрым бир позицияларды сыңдоого жана башкаларына колдоо көрсөтүүгө, дин таануу боюнча эмгектердин историографиясын баяндоого арналган эмес.

8 Ылайыкташтырылып алынды: «Резолюция по результатам круглого стола “Проблемы религиозной экспертизы” – 19 февраля 2016 г., Москва» //URL: <http://www.religiopolis.org/documents/10189-rezolyutsiya-po-rezultatam-kruglogo-stola-problemy-religiovedcheskoj-ekspertizy-19-fevralya-2016-moskva.html>.

Дин таануу экспертизасынын максаты болуп конкреттүү диний объекттерге мүнөздүү мазмундардын Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына шайкештигин же каршы келээрин аныктоо болуп эсептелет.

Төмөнкүлөр дин таануу экспертизасынын объектиси болуп эсептелет:

- диний бирикмелер, алардын ишмердүүлүгү;
- уюштуруучу жана башка документтер;
- табынуучу, сыйынуучу жайлар, диний жыйындар, сабактар үчүн атайын арналган имараттар жана башка диний багыттагы объекттер жөнүндө маалыматтарды камтыган материалдар;
- чыгарылган, сатып алынган, импорттолгон жана жайылтылган диний адабияттар, басмадан чыгарылган же интернет түйүнүндөгү аудио-визуалдык материалдар;
- диний бирикмелердин ой-максаттары ар түрдүү ыкмалар, каражаттар жана жолдор менен ишке ашырылган, материалдык дүйнөнүн предметтери баяндап жазылган, кудайга сыйынуу, башка диний ырым-жырымдар жана зыйнаттардын мазмундары жөнүндөгү маалыматтар;
- динге арналган предметтер;
- диний окуу программалары.

Дин таануу экспертизасынын **милдеттерине** төмөнкүлөр кирет:

- (1) Уюмдун диний/диний эмес мүнөзүн аныктоо;
- (2) Уюмдун конфессияга тиешелүүлүгүн аныктоо;
- (3) Диний уюмдун катталуу\кайра катталуу учурунда жарыяланган ишмердүүлүгүнүн формалары жана усулдары менен алардын чыныгы ишмердүүлүгүнүн шайкештигин баалоо (мамлекеттик дин таануу экспертизасынын милдети);
- (4) экстремисттик жана экстремисттик эмес мүнөздөгү чакырыктарды ажыратуу максатында диний уюмдун баалуулуктары, миссионердик чакырыктары, социалдык жактан маанилүү көрсөтмөлөрү камтылган адабиятын изилдөө (комплексүү психологиялык-лингвистикалык экспертизанын курамында).

Дин таануу экспертизасында ар бир конфессия үчүн дароо көзгө урунган публицистикалык айтымдарды, штамптарды жана аныктамаларды колдонбостон, илимий терминдерди жана түшүнүктөрдү этият колдонуу зарыл. Экспертизанын текстинде кайсы конфессиядан экендигине карабастан динге ишенгендердин көз карашын жана сезимин басынткан терминдер жок болушу керек. Дин таануу экспертизаларында «деструктивдик сыйынуу», «тоталитардык секта» деген түшүнүктөрдүн колдонулушун диний бирикме жөнүндө акыйкат жана квалификациялуу ой жүгүртүүлөрдүн зарыл шарты – объективдүүлүктөн жана калыстыктан четтегендик катары кабыл алуу керек.⁹ Демек, «деструктивдик сыйынуу» деген түшүнүк диний феномендердин маңызын чагылдырбайт: биринчиден, кандай гана болбосун сыйынууну четке каккан жигердүү диний бирикмелер тарыхта жана азыркы учурда да кездешет; экинчиден, диний жашоодо кыйраткыч көз караштар абдан аз кездешет. Тескерисинче, жаратууга багытталган пикирлер басымдуу болгону менен, эмнени жаратууга багытталганы мааниге ээ. Мындан сырткары, «секта» деген сөз тарыхый жактан калыптанып калган тажрыйбаларга жана саясий маданиятка ылайык терс мааниге жана басынтуучу мүнөзгө ээ.¹⁰

9 Кантеров И.Я. Экспертные советы как субъекты конфессиональной политики//Религия и право. 2004. №1. 12 бет.

10 Загребина И.В., Пчелинцев А.В., Элбакян Е.С. Религиоведческая экспертиза: учебник для бакалавриата и магистратуры. – М.: Юрайт, 2017. 138 бет.

2.2. ДИН ТААНУУ ЭКСПЕРТИЗАСЫН ПРЕДМЕТТИК ДАЙЫНДОО

2.2.A. УЮМДУН ДИНИЙ/ДИНИЙ ЭМЕС МҮНӨЗҮН АНЫКТОО¹¹

Биринчи милдетти чечүүдө – каттоодон өтүү үчүн уюштуруучу документтерин тапшырган уюмдун же миссиянын диний/диний эмес мүнөзүн аныктоодо – экспертиза төмөнкүлөрдү аныктоосу зарыл:

- 1) уюмдун же миссиянын диний аң-сезимди, диний ишмердүүлүктү, диний мамилелерди камтыган бирдиктүү түзүмү барбы;
- 2) уюм же миссия ишенимди, кудайга кызмат кылууну, адаттарды жана ритуалдарды бирге аткаруу, диний маалымат берүү жана өзүнүн жактоочуларын тарбиялоо максатын көздөйбү;
- 3) уюм же миссия Кыргыз Республикасынын аймагында ишмердүүлүгү сот тарабынан тыюу салынган уюмга таандык эмеспи.

Атайын адабияттарда диндин бирдиктүү аныктамасы жок болгондуктан, дин таануу экспертизасында диндин дефинициясы «техникалык» мүнөзгө ээ. Муну менен катар эле, бул феноменди башка социомаданий феномендерден айырмалап турган негизги белгисине таянуу керек: «Диндин мындай маанилүү белгиси болуп жалпы дүйнө картинасында табигаттан тыш нерсенин реалдуу бар экендигине, табияттан тышкаркы күчтүн адамдардын жашоосуна жана жеке адамга тийгизген таасирине ишенүү (трансценденттик, нуминоздук, чексиздикте болуу, кол жеткистик, тиги дүйнөнүн жана бөлөк жашоонун болушу, сырдуулук, көрүнбөстүк ж.б.) эсептелет».¹¹

Эксперттин кароосуна уюмдун укугун далилдөөчү жана башка документтер берилет. Документтерди талдоодон сырткары дин таануу экспертизасын заманбап дин таануу илиминдеги диндин түзүлүшү жана диндердин классификациясы тууралуу түшүнүктөргө шайкеш жүргүзүү керек.

Заманбап дин таануу позициясынан алып караганда, бардык өнүккөн диндерге диний аңсезимди, диний ишмердүүлүктү, диний мамилелерди, диний уюмдарды камтыган бирдиктүү **түзүм** мүнөздүү. Уюм же өзгөчө кайсы бир агым динийби деген суроого жооп берүү үчүн эксперт алардын жогоруда саналып өткөн компоненттерди камтыгандыгын текшерүүсү зарыл:¹²

Негизги белгиси сыйкырдуу күчтүн, табияттан тыш кудуреттин бар экендигине ишенүү болгон диний аңсезим эки деңгээлге ээ: кадыресе, күндөлүк (дин жолундагы адамдарга тиешелүү диний көз караштардын, сезимдердин, маанайлардын, адаттардын жана салттардын жыйындысы) жана концептуалдык (теологиялык жана диний-философиялык изденүүлөр);

- Диний мамилелер – бул дин жолундагы адамдардын ортосунда культту ишке ашыруу процессинде (кудайга сыйынуу, диний майрамдар, ырым-жырымдар ж.б.у.с. культтук мамилелер) жана ишмердүүлүктүн башка чөйрөсүндө (бирге өткөрүлгөн кайрымдуулук иш-чаралары, конференциялар, диндер аралык сүйлөшүүлөр ж.б.у.с. аракеттерде) түзүлгөн

11 Загребина И.В., Пчелинцев А.В., Элбакян Е.С. Религиоведческая экспертиза: учебник для бакалавриата и магистратуры. – М.: Юрайт, 2017. 63 бет.

12 Бул иште кыскача аныктамалар берилген, зарыл учурда эксперт негизги дин таануу адабияттарына кайрыла алат (Диндин социологиясы, дин таануу боюнча атайы адабияттар, энциклопедиялык сөздүктөр ж.б.).

культтан тыш мамилелер. Мындан сырткары, диний мамилелерди эки катмарга бөлсөк болот: объективдүү (диний жамааттын мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелер) жана субъективдүү (динге ишенген адамдын табияттан кудуреттүү күчкө карата мамилеси);

- Диний ишмердүүлүк культтук жана культтук эмес деп да бөлүнөт. Культтук ишмердүүлүккө диний сыйынуунун ар кандай түрлөрүнө катышуу кирет (диний майрамдар, ритуалдар, ырым-жырымдар, сырдуу нерселер). Культтук эмес ишмердүүлүккө динге ишенгендердин жана жалпы эле диний жамааттын миссионердик, боорукердик-кайрымдуулук, чарбалык-экономикалык, басма иштери, окутуучулук сыяктуу диний ишмердүүлүктүн түрлөрү кирет;

- Диний уюмдардын төрт негизги түрү бар (айрым изилдөөчүлөр аларды он бешке чейинки түргө бөлүштүрүшөт): чиркөө, секта, деноминация жана культ. Изилдөөчүлөр диний уюмдун тигил же бул түрүнө тиешелүү айрым бир белгилерди бөлүп көрсөтүшөт.

Чиркөө – бул диний окуулардын жана сыйынуунун жалпылыгынын негизинде бул жолду жолдоочуларды бириктирген диний уюмдун түрү. Ал атайын даярданган өткөн дин кызматкерлерин жана жөнөкөй адамдарды так ажыратуучу борборлоштурулган жана иерархиялаштырылган катуу тартиптеги татаал системага ээ. Чиркөө диний маалыматтарды иштеп чыгуу, сактоо жана өткөрүп берүү (1), диний ишмердүүлүктү координациялоо (2) функцияларын гана аткарып, адамдардын жүрүм-турумдарына тигил же бул көзөмөлдү (3) ишке ашыруу милдетин дагы аткарат. Эрежеге ылайык, чиркөөгө тиешелүүлүк адамдын эркин тандоосу аркылуу эмес, үй-бүлөлүк же мамлекеттик традицияга жараша аныкталат. Чиркөөгө таандык болуу негизинен анонимдүү түрдө болот, тактап айтканда, анын мүчөлүгүнө катуу тартипте көзөмөл жүргүзүлбөйт. Чиркөө адатта мамлекет менен кызматташат же бери дегенде ага карама-каршы турбайт.

Секта динге ишенгендердин кайсы бир бөлүгү өзүн негизги чиркөөгө жана анын традицияларына, ал тургай коомдук тартипке, мамлекетке карата өзүн оппозиция катары жарыялап, чиркөөдөн бөлүнүп кетүүнүн натыйжасында пайда болот. Заманбап диний социологияда сектанын төмөнкү мүнөздөмөлөрү бар:

- үстөмдүк кылуучу чиркөөнүн окууларын кабыл албоо;
- дин дүйнөсүндөгү өз ролунун, өз доктриналарынын жана идеялык принциптеринин өзгөчө экендигине доомат артуу (тандалмалуулук мессиялык маанайы жана изоляционизмге умтулуу үшүгө байланыштуу);
- диний ыйык китептерди жана диний догмаларды өз бетинче чечмелөө же интерпретациялоо (бул көпчүлүк учурда кайрыдиндик (ересь) катары квалификацияланат);
- уюмдун лидерлигинин харизматикалык мүнөзү;
- үй-бүлөсүнөн, коомчулуктан, калыптанып калган турмуш-тиричиликтен ажыроого жана баш тартууга даяр болуу, ушунда улам өзүн садага чабуудан жана азапка салуудан кайра тартпоо;
- диний кыялкеттик жана келечекти идеализациялоо;
- активдүү миссионердик ишмердүүлүк жана өз окуусун жолдогондордун катарын арбытуу;
- салыштырмалуу түрдө саны анча көп эмес тарапкерлердин болушу жана өз мүчөлөрүнө өтө катуу көзөмөл,
- дин кызматкерлери (храм кызматкерлери, клир) жана кадыресе сыйынуучулар деп бөлүүнүн жоктугу, көпчүлүк учурларда баарынын бирдей ыйыктыгы; уюмдун бардык мүчөлөрүн тең укуктуу деп жарыялоо;
- өз ишенимин коргоодогу фанатизм, башка окууларды таптакыр четке кагуу ж.б.

Сектанын түрлөрүнүн бири катары, харизматикалык культту айтса болот, анын негизги белгилери сектаныкына окшош. Өзгөчөлүгү - бул уюмда негизги ролду жылдыздуу (кудайдын мээримин түшкөн, батасын алган) деп таанылган кайсы бир конкреттүү адам ойнойт жана көпчүлүк учурда ал кудайга жакын, ал тургай кудайдын өзү катары кабыл алынат. Адатта харизматикалык культтун мүчөлөрүнүн саны аз болот жана жылдыздуу лидердин көзү өткөндөн кийин көп учурда өз жашоосун токтотот. Мындай уюмдардын жолун жолдоочуларда (адепттеринде) башкаларга окшобоо, өзгөчөлүк, изоляционизм жана мистицизм көбүрөөк байкалат.

Деноминация – бул өзүнө чиркөөнүн жана сектанын белгилерин бириктирген диний уюмдун ортодогу түрү. Ал чиркөөдөн борборлоштуруунун бекем системасын жана башкаруунун иерархиялык принциптерин, ошондой эле изоляционизмден баш тартуу саясатын алган. Деноминациянын мүчөлөрүнүн башкалардан артыкчылыгын даңазалоо азаптан куткаруу жана руханий жактан кайра жаралуу мүмкүнчүлүгүн таануу менен айкалышат. Деноминацияны секта менен ыктыярдуулук, туруктуулук принциптери жана мүчөлөрүн катуу көзөмөлдөө, баалуулуктардын жана көз караштардын артыкчылыгына доомат, кудай бизди тандаган деген идея жакындатат. Деноминация сектадан кадыресе турмушка батыл арашуу, экономикалык жигердүү ишмердүүлүгү, чиркөөгө айланууга же кур дегенде чиркөө деп аталууга умтулгандыгы менен айырмаланат.

Культ – абдан катуу көзөмөлдөгөн түзүмдөрдү жана кодификацияланган милдеттерди талап кылбаган, топтордун мүчөлөрү жактырган идеялар жана биргелешкен экстатикалык ой-санаалардын негизинде индивиддердин кайсы бир бейформал руханий лидердин айланасындагы бирикмеси. «Культтардын» дээрлик көпчүлүгү кыска мөөнөттүү, алардын курамы тез-тез алмашып турат. Диний сектанттыктан айырмаланып, адатта культтун жолун жолдоочулардын күнүмдүк жашоосуна катуу чектөөлөр (эгер алар буга өз ыктыяры менен эле барышпаса) же мурунку диний багыты менен байланышты биротоло үзүү талаптары коюлбайт. Культка ишенгендердин туткан баалуулуктары алардын муктаждыктарын узак убак бою канааттандырса, культ институционалдык жактан уюштурула баштайт. Мындай учурда, негиздөөчүсү өзү колдоо көрсөткөн «харизматикалык культтан» харизматикалык лидердин жолун жолдоочулар жана шакирттери ишке ашыруучу «туруктуу культка» айланып, акырындап администрациялык түзүлүшкө ээ, мыйзамдуу мекемелери бар «борборлоштурулган культка» өсүп жетиши ыктымал. Ушул стадиялардын акыркысында «культ» жаңы диний кыймылга айланып, диний плюрализмдин шарттарында диний өзүн-өзү аныктоонун формасы катары коомдук таанууга ээ болушу мүмкүн.¹³

Жүз жыл мурда протестанттык теологдор Э. Трельч жана Р. Нибур тарабынан сунушталган бул типология аксиологиялык бейтараптыкка, тактап айтканда бардык өнүккөн диндердин тарыхында өкүм сүрүп келген тигил же бул типтеги диний уюмдардын дарегине карата терс коннотациялардын таптакыр жоктугуна негизделген академиялык дин таанууда гана натыйжалуу. Тигил же бул диний уюмдун түрү жөнүндө сөз качан юридикалык, тактап айтканда укук чөйрөсүнө өткөндө бул типология иштебейт, анткени анда камтылган айрым бир түрлөргө бөлүү укук чөйрөсүндө эч кандай белгиленген эмес. Демек, КРнын «Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдары жөнүндө» Мыйзамынын 8-беренесине ылайык, Кыргызстанда диний уюмдар деп «биргелешип дин тутуу, кудайга табынуу, каадаларды жана аземдерди өткөрүү, диний агартуу жана өзүлөрүнүн ишин улантуучуларды тарбиялоо максатында түзүлгөн, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте катталган Кыргыз Республикасынын жарандарынын ыктыярдуу бирикмелери (диний коомдор, борборлор, диний окуу жайлар, мечиттер, чиркөөлөр, синагогдор, табынуу үйлөрү, монастырлар ж.б.)» таанылат.

Диндин заманбап социологиясында мезгил-мезгили менен, диний уюмдардын калыптанган типологиясын тактоочу же толуктоочу типологиялык мүнөздөмөлөр пайда болуп турат. Өз алдынча түр катары жаңы диний кыймылдар (ЖДК) тууралуу түшүнүктөр

13 — Культ нетрадиционный //Смирнов М.Ю. Социология религии: Словарь. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2011.134 бет

буга мисал боло алат. Жаңы диний кыймылдарды диний сектанттыктан (конфессиялык эмес жаралышы, окуулардын эклектизми) жана культтардан (көлөмдүүлүгү жана түзүлүшүнүн салыштырмалуу түрдө татаалдыгы) айырмалаган белгилер буга аргумент катары кызмат кылат. ЖДК – окуулары жана түзүлүшү боюнча ар түрдүү диний бирикмелердин жыйындысы катары бүгүнкү күнгө чейин пайда болгон жана тарыхый жактан калыптанган дүйнөлүк жана улуттук диндерден сырткары негизинен ХХ кылымдын ортосунан баштап аракеттенишет. ЖДК түшүнүгү жалпылаштыруу максатында кабыл алынып, жаңы пайда болгон диний түзүмдөрдүн сапаттуу өзгөчөлүктүн чагылдырбайт. Бирок бул аталыштын нейтралдуулугу аны колдонууга негиз болууда. Ошондой эле, бул кыймылдардын ар түрдүүлүгү жана дайыма өзгөрмөлүгү аларды кандайдыр бир бирдиктүү тип катары мүнөздөгөн жалпы белгилердин түруктуу тоptomун түзүүгө жол бербейт.¹⁴

Диний уюмдун тигил же бул белгилерине талдоо жүргүзүүдө эксперт төмөнкү илимий принциптерди колдонуу менен аны чиркөөгө, деноминацияга же сектага тиешелүүлүгүн тактайт:

- (1) **Верификациялоо:** диний уюмда диний комплекстин бардык элементтеринин – диний аңсезим, диний мамилелердин, диний ишмердүүлүктүн жана өз алдынча диний уюмдун белгилеринин бары-жогун текшерүү аркылуу диний уюмду идентификациялоо;
- (2) **Жокко чыгаруу мүмкүнчүлүгү:** диний уюм тууралуу билимдер анын өнүгүшү менен өзгөрүлүп жана толукталып турат дегенди түшүндүрөт;
- (3) **Рационалдуулук:** формалдуу логиканын негизги мыйзамдарына жана принциптерине таянуу;
- (4) **Объективдүүлүк:** конкреттүү диний уюм жөнүндөгү көз караштардын анын негизги сапаттары жана мүнөздөмөлөрү менен шайкештиги;
- (5) **Акыйкаттык:** диний уюм жөнүндө берилген маалыматтар бул диний уюмдун абалына жана иш милдеттерине дал келүүсү;
- (6) **Системалуулук:** эксперттин корутундусундагы маалымат так түзүмгө ээ болушу керек, бул диний уюмдун тигил же бул сапаттарын жана мүнөздөмөлөрүн дароо аныктаганга жол ачат;
- (7) **Бөлүктөрүнүн өзгөрмөлүүлүгү:** эксперттин корутундусунда камтылган маалыматты толуктоо же анын жалпы түзүлүшүн сактоо менен, тактап айтканда жалпы жыйынтыктарын өзгөртпөстөн, анын кайсы бир бөлүктөрүн алмаштыруу дегенди түшүндүрөт;
- (8) **Усулга негизденүү** эксперттик изилдөөнүн алдына коюлган максатка ырааттуулук менен жетишүүнүн жолу;
- (9) **Эксперттик корутундунун интерсубъективдүүлүгү:** диний уюм жөнүндө анда камтылган маалымат жалпы мааниге ээ жана жеке көз караштардан эркин болуп саналаарын түшүндүрөт;
- (10) **Аксиологиялык нейтралдуулук** интерсубъективдүүлүк менен тыгыз байланыштуу болуп, эксперттин субъективдик көз караштарына жол бербейт жана диний уюмга тиешелүү конкреттүү фактыларды, өзгөчөлүктөрдү, мамилелерди, мүнөздөмөлөрдү белгилеп, талдоону билдирет.

2.2.В. УЮМДУН КОНФЕССИЯГА ТИЕШЕЛҮҮЛҮГҮН АНЫКТОО

Уюмдун конфессияга тиешелүүлүгүн аныктоодо изилденип жаткан диний уюмдун/ топтун кайсы бир конфессияга таандык экендигин эске алуу зарыл. Акыркы жарым

14 Типология религиозных объединений //Смирнов М.Ю. Социология религии: Словарь. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2011. 269 бет

кылымдын аралыгында, диндердин ар түрдүү классификациялары сунушталган: чыныгы жана жалган, улуттук жана жеке, таянган жазуу булактары барлар жана жоктор, пистикалык (ишенимге) жана гностикалык (билимге) негизделген, табигый жана ачык, политеисттик жана монотеисттик, генотеисттик жана атеисттик. Азыркы күндө беш миңден ашык дин бар болгондуктан, абсолюттук түрдө бардык диний көп кырдуулукту, диндердин өкүм сүрүүсүнүн жана өнүгүүсүнүн бардык аспектилерин эске алган кандайдыр бир бирдиктүү жана идеалдуу классификацияны иштеп чыгуу абдан оор.¹⁵

Изилдөөчү конкреттүү жердеги конкреттүү динди кароодо диндерди чыныгы жана жалган, салттуу жана салттуу эмес деп бөлүүдөн качышы керек, себеби мындай классификация объективдүү критерийлерге жооп бербейт жана акыйкаттыктан алыстатат. Эксперт конкреттүү диний багыттын диний окууларынын, догмаларынын, культунун, ритуалдарынын пайда болуусун, өнүгүүсүн жана өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн негизинде кайсы диний ишенимге таандык экендиги жөнүндө тыянак чыгаруусу керек. Бул учурда динди классификациялоого кайрылуу зарыл, анда диндердин тигил же бул класстарынын бир катар белгилери бөлүнүп берилген жана алардын бар экендигин олуттуу түрдө эске алуу менен жеке симпатиялардан жана антипатиялардан көз карандысыз түрдө тигил же бул динди алгачкы диний ишенимдерге, этно-локалдык (элдик-улуттук), дүйнөлүк диндерге же жаңы диний кыймылдарга кошууга болот.

Демек, мисалы, этно-локалдык диндерге политеизм, курмандык чалуу сыяктуу татаал ырым-жырымдар, адистешкен жрецтердин болушу мүнөздүү. Диндердин бул классынан айырмаланып, дүйнөлүк диндерге универсалдуулук, эгалитаризм, татаал ырым-жырымдарды жана курмандыкка чалууну ж.б. жоюу мүнөздүү. Мындан башка дагы классификациялар колдонулат. Дүйнөлүк диний тажрыйба көп кырдуу жана диндердин түрдүү өзгөчөлүктөрү бар болгондуктан, бир гана классификацияны экспертке сунуштоо мүмкүн эмес.

ДИНДЕРДИН ТАРИХЫЙ-МАДАНИЙ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Уруулук ишенимдер жана культтар	Диндин эрте формалары, алгачкы жана салттуу коомдун диний ишенимдери жана культтары (анимизм, магия, тотемизм, ата-бабалардын арбагына сыйынуу, шаманизм, фетишизм ж.б.)
Аймактык (улуттук-мамлекеттик) диндер	Индуизм, иудаизм, зороастризм, конфуцийчилик, даосизм ж.б.
Дүйнөлүк диндер	Буддизм, христиан, ислам
Трансулуттук диндер	Иегованын күбөлөрү, Мун бирикмелеринин чиркөөсү, Кришна аң сезим коому, саентология (дианетика) жана башкалар

15 Загребина И.В., Пчелинцев А.В., Элбакян Е.С. Религиоведческая экспертиза: учебник для бакалавриата и магистратуры. – М.: Юрайт, 2017. 71-бет.

ДИНИЙ ОКУУ НЕГИЗДЕРИ БОЮНЧА ДИНДЕРДИН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Монотеисттик диндер	Эң башкы айырмасы бир Жаратканга баш ийүү болуп саналган диндер (христианчылык, ислам, иудаизм)
Политеисттик диндер	Көп кудайга баш ийүү – көп кудайдын, рухтун жана табияттан кудуреттүү күчтөрдүн бар экендигине ишенимге негизделген диндер (Байыркы Египеттин, Байыркы Грециянын, Индиянын диндери жана башка көптөгөн бутпарастык диндер)
Дуалисттик диндер	Негизинде бири-бирине карма-каршы эки кудайга ишенүү (зороастризм, маздаизм)
Теистикалык эмес диндер («кудайы жок») диндер	Жогорку мыйзам, нравалуулук, акыл эс, гумандуулукка ж.б. абстракттуу идеалга негизденген диндер (эрте буддизм, джайнизм, гуманисттик иудаизм ж.б.)
Синкретикалык диний окуулар	Монотеизмди жана политеизмди бириктирүүгө аракет кылган диндер (манихейлик, Бахаи ишеними, Мүндүн биригүү чиркөөсү ж.б.)

Эксперт диний адабияттарды, сакралдык (ыйык) тексттерди изилдеп көрүп, кудайга табынуу же болбосо сыйынуунун башка формалары менен таанышып, иштелип чыккан типологиянын негизинде изилденип жаткан уюмдун кайсы динге же диний багытка тиешелүү экендигин конкреттештирет. Ошентип, экинчи суроого жооп берүүдө эксперт төмөнкүлөрдү аткарат:

- биринчиден, диний көз караштардын же тажрыйбалардын генезисин изилдейт (албетте, диндин түрү боюнча тыянак чыгарат);
- экинчиден, институционалдык тиешелүүлүгүн аныктайт (диний уюм же топ тиешелүү болгон конкреттүү динди жана диний багытты атайт).¹⁶

2.2.С. ДИНИЙ УЮМДУН ЖАРЫЯЛАНГАН ЖАНА ФАКТ ЖҮЗҮНДӨГҮ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ОРТОСУНДАГЫ ШАЙКЕШТИКТИ АНЫКТОО

Диний уюмдарды каттоодо/кайра каттоодо, уюштуруучу документтерине жана таркатылуучу диний адабияттарга анализ жүргүзүүдө дин таануу экспертизасын жүргүзүүнүн негизги максаты болуп баарынан мурда мамлекеттик орган тарабынан каттоого же жайылтууга уруксат берүү, ага тете баш тартуу жөнүндө кабыл алынган чечимге негиз болгон объективдүү белгилердин бар же жогун аныктоо эсептелет. Бул белгилер светтик мамлекеттин контекстинде юридикалык жактан маанилүү мүнөзгө ээ болушу керек.

¹⁶ Ошондо эле 75-бет.

Диний уюмдардын (мындан ары – ДУ) жарыяланган жана факт жүзүндөгү ишмердүүлүгүнүн ортосундагы шайкештикти, культтук жана культтук эмес иштердин ишмердүүлүктүн уставдык түрүнө шайкештигин аныктоодо документтердин мазмунун талдоо жана контент-анализ жүргүзүү үчүн экспертке уюмдун уставдык документтери берилет. Эксперт зарылчылыкка жараша бул уюмдун кошумча диний адабияттарын сурап ала алат. Ошондой эле, экспертке/эксперттик топко төмөнкүлөрдү аткаруу зарыл:¹⁷

- биринчиден, диний уюмдун культтук жана культтук эмес тажрыйбаларынын, диний адабияттарынын жана документтердин уюштуруу документтеринде көрсөтүлгөн ишмердүүлүктүн түрүнө шайкештигин баалоо;

- экинчиден, изилденип жаткан диний адабият жана башка басма, аудио жана видео материалдар соттун чечими боюнча КРнын аймагына ташуу, алып кирүү же алып чыгуу, сактоо, жайылтуу, алуу, жазып даярдоо үчүн тыюу салынган адабияттар эместигин аныктоо.

Документтерди изилдөөдөн тышкары ДУ иш жүзүндөгү ишмердүүлүгү уставдык документтерде көрсөтүлгөн ишмердүүлүгүнө дал келээрин аныктоо максатында диний уюм менен жеринде таанышуу зарыл. Бул учурда ичинен жана тыштан байкоо жүргүзүү усулун колдонуу маанилүү. Мындай байкоо жүргүзүүнүн милдеттүү принциби аксиологиялык нейтралдуулук болгондуктан, жеке көз караштарды жана ой-пикирлерди, ошондой эле ар кандай социалдык баалуулуктарды «көңүл сыртында калтыруу» зарыл.

Муну менен катар экспертизанын абдан маанилүү аспектилери болуп төмөнкүлөр эсептелет:¹⁸

(1) Адамдын жашоосунун маанисин жана анын баалуулуктарын башка баалуулуктар менен салыштырып айкындоо. Андан адамдын өмүрүнө кол салуу мүмкүнчүлүгү, өз жанын кыюу сыяктуу социалдык талуулуу маселелерге, саламаттыкты сактоого, тактап айтканда анын айрым бир усулдарына жана ар түрдүү заттарга (ичимдик, баңги заттары, тамеки, тамак-аштын чектелиши ж.б.) карата мамилеси билинет;

(2) Инсандар ортосундагы мамилелердин өзгөчөлүктөрүнө, үй-бүлөгө жана никеге байланыштуу маселелердин комплекси;

(3) Мамлекеттик түзүлүшкө тиешелүү жагдайлар, ар кандай диний, этникалык топтордун, социалдык катмарлардын, гендердик мамилелердин ж.б. өзгөчөлүктөрү.

Ар бир конкреттүү диний багытка мүнөздүү өзгөчөлүктөр экспертиза жүргүзүүдө айкындала турган объект болуп эсептелет. Демек дин таануучу эксперт изилденип жаткан материал же уюм таандык болгон конкреттүү диний багыттын өзгөчөлүгүн билүүнү шарттаган жогорку деңгээлдеги квалификацияга ээ болушу керек. Эксперттик изилдөөнүн жүрүшүндө баалуулуктар жана ой толгоолордун идеалдуу системасы менен реалдуу өзгөчөлүктөрдүн ортосундагы айырмачылыкты белгилөө зарыл. Эксперт изилденип жаткан диний феномендердин айрым көз караштарын идеалдаштырбоосу керек, ал изилдөөгө берилген диний окуунун бардык мүмкүн болгон жагдайларына кылдат усулдук изилдөө жүргүзүүгө тийиш.¹⁹

17 Методическое пособие по вопросам проведения религиозной экспертизы /Гл. ред. Г.Е. Шлымова; Отв. ред.: Т.А. Козырев, А. Абдирасил кызы. – Астана: Научно-исследовательский и аналитический центр по вопросам религии Агентства Республики Казахстан по делам религий, 2013.

18 Ошондо эле.

19 *Загребина И.В., Пчелинцев А.В., Элбакян Е.С.* Религиоведческая экспертиза: учебник для бакалавриата и магистратуры. – М.: Юрайт, 2017. 76-б.

2.2.D. ЭКСТРЕМИСТТИК/ЭКСТРЕМИСТТИК ЭМЕС МҮНӨЗДӨГҮ ЧАКЫРЫКТАРДЫ ТАБУУ

Диний экспертизалардын объектилерине баа берүүдө аларда диний экстремизмдин белгилеринин бар же жок экендигин аныктоодо эксперттик топ диний уюмдун же миссиянын ишмердүүлүгү төмөнкү максаттарга багытталгандыгын аныктоо зарыл:

- Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнүн негиздерин күчкө салып өзгөртүү жана бүтүндүгүн бузууга;
- Кыргыз Республикасынын коопсуздугун бузууга;
- бийликтин ыйгарым укуктарын тартып алууга же ээлеп алууга;
- мыйзамсыз куралдуу түзүлүштөрүн түзүүгө;
- террористтик аракеттерди жүзөгө ашырууга чакырууга;
- расалык, улуттук (этностор аралык) же диний араздашууларды козутууга, ошондой эле күч колдонууга же күч колдонууну үгүттөө менен байланышкан социалдык араздашууларды козутууга;
- улуттук ар-намысты кемсинтүүгө;
- идеологиялык, саясий, расалык, улуттук (этностук) жүйөлөр же диний жек көрүү, ошондой эле ошого тете кандайдыр бир социалдык топторго карата жек көрүү жүйөлөрү боюнча же душмандык кылып массалык тополоңдорду, ээнбаштык аракеттерди жасоого, талап-тоноого;
- динге, социалдык, расалык, улуттук (этностук), диний же тилге тиешелүүлүгү жагынан жарандардын өзгөчөлүгүн, артыкчылыгын же кемдигин пропагандалоого;
- нацисттик атрибутиканы же символиканы, экстремисттик уюмдардын атрибутикаларын же символикаларын пропагандалоого жана даңазалоого;
- экстремисттик, террористтик аракеттерди жасоого элди үндөө.

Бул саналып өткөн белгилер табылган учурда эксперттик дин таануучу топ экспертиза жүргүзүүнү токтотот жана бул тууралуу Мамлекеттик дин иштери боюнча комиссияга жазуу түрүндө кабарлама жиберет. Демек, эксперттик процедуранын кийинки кадамдары психологдордун жана лингвисттердин (алардын басма, аудиовизуалдык жана башка буюмдарды комплекстүү психологиялык-лингвистикалык анализдөө жүргүзүү) компетенциясына менен байланыштуу, ал эми изилденип жаткан диний уюмда диний экстремизмдин бар же жок экендиги жөнүндө эксперттик милдеттердин жыйынтыктоочу чечими укук таануу адистеринен көз каранды болгондуктан, изилденип жаткан материалдар компетенттүү органдарга жиберилет.

Диний уюм каттоодон өтүп жатканда жана таркатылуучу тексттик материалдардын мазмундарын изилдөөдө жүргүзүлө турган мамлекеттик диний экспертизасынын негизги максаты эксперттик изилдөөдөн өткөн материалда, диний уюмду каттоодон өткөрүп жаткан ыйгарым укуктуу органдардын каттоодон баш тартууга, же тиешелүү буюмдарды таркатууга тыюу салууга негиз боло турган белгилердин бар/жок экендигин аныктоо болуп эсептелет. Кандай гана учурда болбосун, диний тексттерге экспертиза жүргүзүүдө төмөндөгү сунуштамаларга көңүл буруу керек.

Ошол эле учурда эксперттик изилдөөнүн объектилери болуп эсептелген документтер ар түрдүү мүнөзгө/түргө ээ экендигин эске алуу зарыл. Алар басып чыгарылган жана электрондук

тексттер, ошондой эле оозеки кеп (аудио-визуалдык материал) болушу мүмкүн. Төмөндөгү нускама документтердин бардык түрлөрү үчүн колдонула берет. Документти изилдөөнүн өзү тышкы жана ички анализди камтыйт. Тышкы анализ документтин тибин аныктоону, аны түзүүнүн жагдайларын изилдөөнү, бул жагдайлардын контентке таасир этүү мүмкүнчүлүгүн, авторлукту жана аудиторияны аныктоону камтыйт. Ички анализ түздөн-түз контентти анализдөө дегенди түшүндүрөт.

Документке **тышкы анализ жүргүзүү** киришүүдө чагылдырылышы мүмкүн, себеби анын максаты документти аныктоо жана төмөнкүлөрдү тактоо:

- *Автор.* Автор ким болуп эсептелет? Автор жөнүндө кандай маалымат бар? Автор документти жазууда кандай максатка жетишүүнү көздөгөн? Кайсы стереотиптер жана колдонулган риторика автордун көз карашына таасир тийгизген? Документте баяндалган тема тууралуу автордун маалыматынын деңгээли канчалык? Автор окуянын/маселенин түз катышуучусубу, байкоочусубу? Маалымат биринчи/экинчи колдон алынганбы? Автордун бул окуяларга жеке кызыкчылыгы барбы? Ал аларга жеке өзү катышканбы? Автор канчалык деңгээлде объективдүү?
- *Убакыттык алкактар.* Бул документ качан жазылган? Ал чагылдырылган окуяларды/маселелерди өзү түшүнөбү? Кандай тарыхый шарттарда жазылган (тарыхый шарттар өзүнө документтин жазылышына түрткү болгон конкреттүү окуяларды гана камтыбайт, ошондой эле документ түзүлгөн жалпы чөйрөнү камтыйт: коомдун тиби, жергиликтүү аймактын мүнөзү - шаарбы же айылбы, билим деңгээли, экономикалык жетиштүүлүгү, согуштардын, колониялардын ж.б. болушу)? Документ кандайча жайылтылган? Ал кайрадан жазылганбы, оңдолуп түзөлгөнбү, которулганбы, интерпретацияланганбы ж.б.?
- *Орду.* Документ кайда түзүлгөн? Географиялык абал мазмунуна таасирин тийгизгенби? Документ коомдук мүнөздөбү же ички колдонуу үчүн арналганбы?
- *Документтин категориясы.* Документ тексттердин кайсы түрүнө кирет, ал расмий сүйлөнө турган сөзбү, окуубу, эскерүүбү, мыйзамбы, изилдөөбү, церковдук документпи, ырбы, катпы ж.б.? Бул документтин мазмунуна жана ишенимдүүлүгүнө кандай таасирин тийгизет? Документтин түп нускасынын тили кандай? Эгер документ которулган текст болсо, анда котормо билгичтик менен которулганбы, расмийби, ишеничтүүбү?
- *Аудитория.* Максаттуу аудитория кайсы? Автор конкреттүү топтун өкүлүбү? Мындай документ ушул топко канчалык деңгээлде мүнөздүү? Документ анык бир конкреттүү топко даректелгенби? Кайсы топко даректелген?

Ички анализ жүргүзүү адатта эксперттик изилдөөнүн негизги бөлүгүнө жүргүзүлөт жана сунушталат. Ал төмөнкүлөрдү камтуусу керек:

– Документтин мазмунун изилдөө. Автор эмнени далилдеп жатат (автордун түпкү, негизги жана кошумча ойлорун, мазмунун кыска, бирок абдан так корутундулоо керек)? Анда кандай маанилүү маалымат камтылган? Ал баяндалган окуяларды/коомду/маселелерди кантип чагылдырат (негизги жоболорду гана жазып берип коюу маанилүү эмес, ошондой эле ага анализ жүргүзүү керек)? Автор өзүнүн аргументтеринде же окуяларды баяндоодо ырааттуулукту сактаганбы? Документте карама-каршылыктар барбы? Документте табылган көрүнүктүү каталар кайсылар? Документте кошумча түшүндүрүүгө муштаж болгон жабык же кыйыр лексикалык формалар барбы?

– Документтин аныктыгын далилдөө. Берилген маалымат канчалык деңгээлде ишенимдүү? Ал башка булактар менен бекемделеби? Маанилүү фактыларга кайдыгер мамиле

жасалганы байкалып турабы? Кандай максатта? Башка текшерилген маалыматтарды эске алуу менен документтин башкы тезисин бекемдегенге же жокко чыгарганга болобу?

Тышкы дагы, ички дагы анализдин жүрүшүндө, экстремисттик жана террористтик уюмдар өзүнүн аракеттерин негиздөө үчүн өз аргументтеринде көпчүлүк учурда ар кандай тарыхый мезгил аралыктарында жазылган диний материалдарга шилтеме келтире тургандыктарын эске алуу керек. Мындай адабият тиешелүү шартта даярдалып чыккандыктан, анын өзүнүн максаттары жана аудиториясы болгондуктан, изилдөөчү мындай адабиятты экстремисттик деп таануу жөнүндө чечим чыгарууда абдан кылдат болуусу керек. Ошондуктан, эрежеге ылайык, Куран, Эски жана Жаңы Осуят, Бхагават-Гита ж.б.у.с. сыяктуу ыйык жазууларды экспертизанын объектиси катары караганга болбойт.

Корутундулап жатып айта кетчү нерсе, бүгүнкү заманбап шарттарды эске алганда, текстке анализ жүргүзүүдө тиешелүү технологияларды колдонуу ишти бир топ эле жеңилдетет жана жөнөкөйлөштүрөт. Бирок, ошол эле учурда, мындай аналитикалык процесс абдан татаалдашып бара жаткандыгын дагы моюнга алуубуз керек. Мисалы, ар түрдүү электрондук сактагычтардын болушу маалыматты толук көлөмдө дагы, өз алдынча бөлүктөр катары дагы жайылтууга жана сактоого жол ачат, бул документти идентификациялоону ого бетер татаалдаштырат. Экинчи жактан, заманбап технологиялардын өнүгүшү интернет түйүндөрүндөгү издөө ресурстарынын жардамы менен же маалымат булагын (антиплагиатты) аныктоо боюнча ачык программаларды колдонуунун негизинде тексттердин фрагменттеринин авторлугун аныктоого жол ачат.

КОМПЛЕКСТҮҮ СОТТУК ПСИХОЛОГИЯЛЫК- ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭКСПЕРТИЗА

3.1. КОМПЛЕКСТҮҮ СОТТУК ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭКСПЕРТИЗАНЫ ЖҮРГҮЗҮҮ: ЖАЛПЫ УСУЛДАМА

Комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертиза экстремизм, жек көрүүнү же кастыкты козутуу боюнча иштерде; ар намысты, кадыр-баркты жана кызматтык репутацияны коргоо иштеринде жүргүзүлөт. Комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизанын жалпы усулу коюлган суроого байланыштуу сүйлөнгөн сөздүн, тексттин, аудиовизуалдык материалдын формалдуу жана формалдуу эмес, лингвистикалык жана паралингвистикалык мүнөздөмөлөрүнүн негизинде коммуникаторлордун (автордун жана адресаттын) кептик жүрүм-турумунун психологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктап, коммуникаторлордун (автордун жана адресаттын) бир бүтүн психологиялык лингвистикалык портретин түзүүдө турат. Комплекстүү ыкмада экспертизанын дин таануу жана психологиялык-лингвистикалык бөлүктөрүн макулдашуу маанилүү, бул дин таануу, психология, филология сыяктуу багыттардагы адистердин ортосундагы өз ара түшүнүшүүнүн жана кызматташтыктын деңгээлинин жогору болушун талап кылат.

Комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизанын изилдөө **объекти-лери** болуп тексттер, аудио- жана видеоматериалдар саналат. Текст ар түрдүү буюм далилдеринде: баракчаларда, плакаттарда, кайрылууларда, стикерлерде, постерлерде, баннерлерде, макалаларда, ММКлардагы белгилерде, китептерде, брошюраларда, маалыматтык бюллетендерде, интернет сайттарда, аудио жана видео жазууларда, CD жана катуу дисктерде, флешкарталарда жана башка маалымат сактагычтарда камтылышы мүмкүн. Берилген материалдардын изилденип жаткан тексттеринде вербалдуу (сөздүк) маалыматтар менен катар ичинде кошумча маалыматтар камтыган вербалдык эмес компоненттер болушу мүмкүн (графикалык каражаттар, белгилер, сүрөттөр, коллаждар жана башка сүрөттөмөлөр). Зарылчылыкка жараша, ой-пикирлердин вербалдык эмес компоненттерин тереңирээк талдоо үчүн маданият таануучу же саясат таануучу адистерди ишке тартуу керек.

Ошондой эле, дин таануу компонентин камтыган комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертиза өзүнүн бүтүндүгү боюнча интегративдүү процедура болуп эсептелет, ал психология, лингвистика жана дин таануу чөйрөсүндөгү адистердин катышуусунда жүргүзүлөт. Комплекстүү изилдөөнүн жүрүшүндө экспертиза өндүрүшүнө чегерилген ар бир адис өзүнө тиешелүү бөлүгүн изилдейт:

- **дин таануучу** өзүнүн атайын билимдеринин негизинде изилденип жаткан объектилер кайсы динге же диний агымга тиешелүү экендигин аныктайт;
- **психолог** иштин маңызы боюнча чечүү үчүн мааниге ээ жагдайларга карата корутунду чыгаруу максатында психология тармагындагы атайын билимдеринин негизинде изилдөө жүргүзөт. Муну менен катар тигил же бул билдирүүдөгү психологиялык таасир көрсөтүү актылары, маалыматты психологиялык жактан бурмалоо, жашыруун жагдайлардын, жалган маалыматтарды ойлоп чыгаруунун жана түзүмдөштүрүүнүн психологиялык белгилери айкындалат;

– **ЛИНГВИСТ** тексттин жана аудио-, видеожазуулардын маани-мазмунун, анын прагматикалык максатын аныктоо үчүн текстке анализ жүргүзөт.

Комплекстик соттук-психологиялык экспертизаны жүргүзүү төмөнкүлөрдү аныктоого жол ачат:

- кайсы бир улуттук (этностук), расалык, диний жана аймактык топко карата терс бааны жана көз караштарды чагылдырган билдирүүлөр;
- жеке же юридикалык тарап жөнүндө терс маалымат, аны билдирүүнүн формалары;
- кандайдыр бир белгилери боюнча бириккен жарандардын же жарандардын топторунун дарегине карата мазактоочу, басмырлоочу ой-пикирлер;
- сөздөрдүн жана билдирүүлөрдүн айрым бир тематикалык класска (зордук-зомбулук, террористтик, диний-экстремисттик жана ушул сыяктуу ишмердүүлүккө) тиешелүүлүгү, тигил же бул аракеттерди жасоо коркунучун камтыган же кастык, зомбулук аракеттерге чакырган жана түрткүлөгөн билдирүүлөр;
- терс жана басмырлаган, шылдыңдаган мүнөздөмөлөрдү берүү үчүн колдонулган лексикалык, стилистикалык, визуалдык каражаттар;
- коммуникациялык каражаттар жана максаттар (эксперт изилденип жаткан материал кандай медиа-ресурстар аркылуу тарагандыгына жараша автор коммуникациялык жана башка кандай максатты көздөгөндүгүн аныктай алат).

Комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизаны жүргүзүүнүн жүрүшүндө чечиле турган **милдеттер** абдан кеңири, изилденип жаткан оозеки же жазма тексттердин жана аудиовизуалдык материалдардын өзгөчөлүктөрүнө жараша болот. Көпчүлүк учурда төмөнкү милдеттерди чечүү талап кылынат:

- материалдын маани-мазмундук бүтүндүгүн аныктоо;
- изилденген материалдын авторун аныктоо;
- материалды түзүүдө адамга/аудиторияга таасирин тийгизген факторлорду аныктоо (психологиялык аспект);
- материалдын автору болгон тараптын эмоционалдык абалын аныктоо (психологдун изилдөөсү);
- материалдын маанилик маңызын аныктоо;
- материалдын авторунун коммуникациялык ниеттерин аныктоо;
- материалдын жарандын же жарандар тобунун эркине, аң-сезимине жана жүрүм-турумуна тийгизген таасирин аныктоо үчүн аны изилдөө.

Изилдөөнүн жүрүшүндө эксперттерге төмөнкү суроолор коюлушу мүмкүн:²⁰

- (1) Экспертизага берилген кеп, текст, аудиовизуалдык материал мазмуну жана мааниси боюнча бүтүн болуп эсептелеби?
- (2) Айтылган, жазылган же таркатылган сөздөрдүн, тексттердин же аудиовизуалдык материалдардын мааниси кандай?
- (3) Конкреттүү сөздөрдү, тексттерди же аудиовизуалдык материалды айтууда, жазууда же таркатууда адамдын эмоционалдык абалы кандай?
- (4) Сүйлөгөн, жазган же аудиовизуалдык продукт жараткан адамдын индивидуалдык-психологиялык өзгөчөлүктөрүн жана лидердик сапаттарын эске алуу менен ал тара-

20 — Окуу куралынын бул бөлүмүн иштеп чыгууда илимий-практикалык окуу куралынын материалдары колдонулду: Зеленина О.В., Сулонов П.Е. Методика выявления признаков экстремизма. Процессуальные исследования (экспертизы) аудио-, видео- и печатных материалов. – Екатеринбург: Россиянын ИИМинин Урал юридикалык институту, 2009.

бынан айтылган, жазылган жана таратылган маалымат аудиторияга/адресатка ачык же жабык таасир этти деп ырастоого болобу?

- (5) Ушул кеп, текст же аудиовизуалдык материал конкреттүү адамдардын аң-сезимине жана жүрүм-турумуна кандай таасирин тийгизе алат?
- (6) Бул материалда колдонулган лексикалык же аудиовизуалдык каражаттар кайсы бир этникалык, расалык, аймактык, диний же социалдык топко (кайсы топко экени так аталышы керек) же анын өкүлдөрү болуп саналган айрым жарандарга карата кемсинтүүчү мүнөздөмөлөрдү, жагымсыз эмоционалдык бааны же терс көз караштарды билдиреби?
- (7) Бул материалда кайсы бир этникалык, расалык, аймактык, диний же социалдык топко (кайсы топко экени так аталышы керек) же анын өкүлдөрү болуп саналган айрым жарандарга каршы аракеттерге көкүткөн, аларга карата кастыкты козуткан маалыматтар барбы?
- (8) Берилген материалдарда адамдын этникалык, расалык, аймактык, диний жана социалдык тиешелүүлүгүнүн белгилери боюнча артыкчылыгын, үстөмдүгүн же кемдигин даңазалоого багытталган чакырыктар барбы?
- (9) Бул материалда кайсы бир этникалык, расалык, аймактык, диний же социалдык топко же анын өкүлдөрү болуп эсептелген жеке жарандарга карата шылдыңдоочу мүнөздөмөлөрдү, терс эмоционалдык баа берүү, жагымсыз аныктамаларды ыйгаруу жана аларга каршы аракеттерди жасоого максаттуу чакырыктар тилдин атайын каражаттары жана башка каражаттар (кандай, кайсы) колдонулдубу?
- (10) Текстте же аудиовизуалдык материалда камтылган сөздөрдө жарандардын укуктарына жана мыйзамдуу кызыкчылыктарына каршы аракеттерге багыттаган чакырыктар, ошондой эле кастыкка үндөгөн аракеттер барбы?

3.2. СОТТУК ПСИХОЛОГИЯЛЫК ЭКСПЕРТИЗА КОМПОНЕНТИ

Соттук психологиялык экспертиза²¹ – жарандын психологиялык өзгөчөлүгүнө, мүнөзүнө жана психикалык ишмердүүлүгүнүн мыйзам ченемдүүлүгүнө, коммуникациялык каражаттардын реципиентке тийгизген психологиялык таасирлеринин өзгөчөлүгүн изилдөө аркылуу ишке тиешелүү жагдайларды (фактыларды) аныктоого багытталган соттук экспертизанын түрү. Эксперт-психолог кырдаалдын индивидуалдык-психологиялык жактан маанилүүлүгүн, анын талаптарынын конкреттүү индивиддин психикалык мүмкүнчүлүктөрүнө шайкештигин аныктайт.

Соттук психологиялык экспертизаны жүргүзүүнүн **жалпы принциптери** төмөнкүлөр болуп эсептелет:

- багыттамага же суроо талапка ылайык экспертизанын максаттуулугу (эмне үчүн? эмнеге?),
- системалуулук (коммуникациянын маанилик жана символикалык аспектерин гана таппастан, ошондой эле субъекттин объективдүү реалдуулукту чагылдыруусунун спецификалык өзгөчөлүктөрүн жана шарттарын табуу),
- объективдүүлүк (тиешелүү объективдүү психологиялык корутундуларды алуу).

21 — Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы. – М.: Юнити-Дана, 2000.

Соттук психологиялык экспертизанын **предмети** болуп психикалык процесстер, абалдар жеке жарандын сапаттары, анын патологиялык эмес психикалык аномалиялары эсептелет.²² Укуктук мамилелердин субъектилеринин психикалык ишмердүүлүгү, тактап айтканда, жарандын юридикалык жактан маанилүү кырдаалдардагы психикалык ишмердүүлүгү психологиялык экспертизанын негизги объектиси болуп саналат. Соттук психологиялык изилдөөнүн башка объектилерине адамдын психикалык ишмердүүлүгүн чагылдырган фактылар жана окуялар жөнүндө материалдык булактар кириши мүмкүн, мисалы:

- буюм далилдери;
- далилдердин өзгөчө түрү катары документтер;
- сурактардын жана тергөө аракеттеринин протоколдору;
- соттук экспертизанын корутундулары;
- психикалык ишмердүүлүктүн материалдары (автордук чыгармалар, оозеки жана жазуу тексттери, күндөлүктөр, каттар, сүрөттөр ж.б.);
- фото жана видео документтер.

Соттук психологиялык экспертизанын компетенциясына кылмыштын субъективдүү жагдайларынын юридикалык белгилерине баа берүү, юридикалык квалификация, адамга жана анын жүрүм-турумуна моралдык баа берүү, медициналык диагностиканын суроолорун чечүү кирбейт. Психологиялык экспертиза төмөнкү пункттар боюнча жүргүзүлүшү мүмкүн:

- экстремисттик мүнөздөгү сүрөттүн көрүүчүгө психологиялык таасир этүүчү белгилеринин бар экендигин аныктоо;
- экстремисттик мүнөздөгү видеожазуунун көрүүчүгө психологиялык таасир этүүчү белгилеринин бар экендигин аныктоо,
- агитациялык видео жазуулардын же тексттердин психологиялык таасир этүүчү белгилеринин бар экендигин аныктоо;
- тексттердеги психологиялык терс таасир этүүчү белгилердин бар экендигин аныктоо.²³

Соттук психологиялык экспертизанын **усулдары** катары төмөнкүлөр колдонулушу мүмкүн:

- тексттеги айырмачылыктарды жана мыйзам ченемдүүлүктөрдү издөөнү ишке ашырууга, текстти толугу менен анализдөөгө, ошондой эле аудио- жана видеоматериалдарды изилдөөгө жол ачуучу сапаттык усулдар;
- тексттеги маалыматтар аркылуу окуяларды анализдөө усулдары;
- статистикалык текшерүүнү ишке ашырууга жол ачкан эсептик усулдамалар;
- интен-анализ, бул автордун объектисине, ал жазган тексттин субъективдик багыттуулугун реконструкциялоого жол берет;
- контент-анализ аныкталган сандык мыйзам ченемдүүлүктөрдү интерпретациялоо максатында көлөмдүү тексттерге сапаттык-сандык анализ жүргүзүүнү камсыз кылат;
- дискурс-анализ социалдык коммуникациянын орчундуу мүнөздөмөлөрүн, ошондой эле, коомдун өнүгүшүнүн белгилүү бир этабында үстөмдүк кылган мазмундук жана формалдык көрсөткүчтөрдү ажырата билүүгө жол берет;

22 Саковская О.Н. Судебно-психологическая экспертиза. Курс лекций. – Ярославль: ЯрГУ, 2013.

23 См. URL: <http://rostexpert.ru/psihologicheskaya-expertiza/#linkus>.

– реалдуу окуялардын ырааттуулугун жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн ырааттуулугун салыштыруу менен мурунку тажрыйбаны жалпылаштыруучу нарративдик анализ.²⁴

Диний мазмундагы объектилерге комплекстүү соттук-психологиялык-лингвистикалык экспертизаны жүргүзүүдө башкы ролду бир эле текст менен анын мазмуну ойнобостон, тексттеги маалыматтардын таасири да чоң ролго ээ. Ушуга байланыштуу төмөнкүлөр эксперт-психологдун милдеттери болуп эсептелет:

1) аудио- жана видеоматериалдардагы тексттик маалыматтардын психологиялык таасирлерин бөлүп көрсөтүү;

2) алардын зыяндуу же нейтралдуу мүнөзүн, тийгизген таасирдин максаттуулугун аныктоо;

3) текстти кабыл алуу учурунда пайда болгон кандайдыр бир психикалык абалдарды жана мындай абалдардын ыктымалдуу зыяндарын аныктоо.

Муну менен катар эле, маалыматтын кайсы ар кандай булагы (визуалдык, аудио-, кинестетикалык) адамдын психологиясына ар түрдүү күчтө жана ар башка багытта таасир этүү жөндөмдүүлүгү менен айырмаланат. Комплекстүү экспертизаны жүргүзүүдө эксперт-психолог биринчи кезекте, визуалдык материалдарды анализдөө, алардагы психологиялык таасир этүү факторлорунун болушу мүмкүн экендигин бөлүп көрсөтүү үчүн ишке чакырылат. **Психологиялык таасир**²⁵ – бул психологиялык каражаттардын: вербалдык (сөз), паралингвистикалык (фонациондук²⁶, кинетикалык²⁷, графикалык²⁸) же вербалдык эмес (сөз эмес, визуалдык) жардамы менен башка адамдардын психикалык абалына, сезимдерине, ойлоруна жана жүрүм-турумуна таасир этүү. Ал мындай таасирге кабылган адамдын акыл-эске баш ийбеген аракеттерди жана жорук-жосундарды жасоого түртө алат, кишинин мотивациялык-маанилик чөйрөсүн өзгөртүүгө жөндөмдүү.

Таасир этүүнүн эмоционалдык компоненти жеткирилген маалыматка карата субъекттин эмоционалдык мамилесин билдирет: ал маалыматты жактырдыбы, антипатия менен кабыл алдыбы, көңүлү, бейтарап же карама-каршылыктуу мамиле кылып жатабы деген нерселер. Вербалдык эмес компонент төмөндөгүдөй негизги белгилер системасын камтыйт:

– оптикалык-кинетикалык (жаңсоону, мимиканы, пантомимиканы өзүнө камтыйт);

– паралингвистикалык жана экстралингвистикалык (паралингвистикалык система – бул вокалдык белгилерден турат, тактап айтканда, үндүн сапаты, анын диапозону, көп түрдүүлүгү; экстралингвистикалык система – кеп-сөздүн паузалар жана башка эмоционалдык, физиологиялык көрүнүштөр, мисалы, жөтөл, ый, күлкү менен коштолушу, кептин ыргагы, темпи);

– коммуникациялык процесс өтүп жаткан мейкиндик жана убакыт;

– визуалдык байланыш.

Изилдөөнү жүргүзүүдө психикага таасир этүү төмөнкү формаларда ишке ашырыла тургандыгын эске алуу зарыл:

24 Текстти анализдөөнүн усулдары жөнүндө кененирээк. кар.: Митина О.В., Евдокименко А.С. Методы анализа текста: методологическая и программная реализация //Вестник ЮУрГУ. Серия «Психология». 2010. 11-чыгарылышы. № 40. 29-3-б.

25 Караңыз. URL: http://rostexpert.ru/Issledovanie_audio_i_videozapisey_na_predmet_negativnogo_psihologicheskogo_vozdeystviya/#linkus.

26 Фонациондук каражаттар – бул тилдин тембри, анын ыргагы, бийиктиги, тилдин мелодиясы, үндүн артикуляциясынын өзгөчөлүктөрү.

27 Кинетикалык каражаттар – бул сүйлөөчүнүн жаңсоолору, ыкмасы, мимикасы.

28 Графикалык – бул кол жазманын өзгөчөлүктөрү, тамгаларга графикалык толуктоолор, алардын алмаштыруучулары-белгилер.

– маалыматтык-психологиялык (идеологиялык) – адамдарда белгилүү бир идеяларды, көз караштарды, ишеничтерди калыптандыруу максатында оң жана терс эмоцияларды пайда кылуу үчүн сөз, маалымат аркылуу таасир этүү;

– психогендик таасир этүү индивиддин мээсине сырттан таасир этүүнүн натыйжасы, бул адамдын нерв-психикалык системасынын нормалдуу иштешин кыйратат (сөөк-мээ жаракатынын натыйжасы, үндүн, жарыктын, температуранын жана башка ушул сыяктуу факторлордун таасири, булар физиологиялык реакциялар аркылуу психиканын абалын өзгөртөт), же болбосо айлана-чөйрөдөгү шарттарды/окуяларга же алар жөнүндөгү маалыматтарды (массалык талкалоолордун, көп сандаган курмандыктардын ж.б. сүрөттөрү) нес абалда кабыл алуу, булар аффективдик, дүрбөлөңгө түшкөн, депрессиялык абалга алып келип, маалыматты рационалдуу баалоого тоскоолдук кылышы мүмкүн;

– суггестивдик (ынандыруу) таасир этүү;

– нейролингвистикалык программалаштыруу – адамдардын аң-сезимдерине атайын лингвистикалык программаларды киргизүүнүн эсебинен, алардын мотивацияларын өзгөртүүчү таасир этүүнүн түрү (текстти адамдын психикасындагы жана жүрүм-турумундагы айрым бир реакцияларды пайда кылуучу формада түзүү);

– психитроптук – медициналык дары-дармектердин, химиялык же биологиялык заттардын жардамы менен психикага таасир этүү.²⁹

Белгиленген ушул таасир этүүлөр эки жол менен ишке ашырылышы мүмкүн:

(1) психологиялык кысым көрсөтүү ийгиликтин ачкычы деген ыкма аудиторияны «багынтууга» жол ачкан, өзүнүн артыкчылыктарын (позициялык, динамикалык, иштиктүү, күч, расмий) көрсөткөн техникаларды колдонууну талап кылат;

(2) маалыматтык кысым көрсөтүү кийинки ыкмаларды активдүү колдонуу менен байланыштуу:

– «универсалдык» билдирүүлөр, булардын чындыгын тастыктоо такыр мүмкүн эмес, бирок «баары үчүн түшүнүктүү»;

– генерализация, жалпылаштыруу («дайыма», «түбөлүк», «туруктуу» аныктамалары бул ыкманын түс белгилери);

– жалпы кабыл алынган форманы так эмес көрсөтүү (бир туугандар бардык маселелерде колдоо керек: *«Биз деген бир тууганбыз го, а туугандар бири-бирине жардам берүүсү зарыл»*);

– пресуппозициянын чүмбөтүн колдонуу, тактап айтканда, көмүскө ыктымалдуулук (бул адамдарда кандайдыр бир өзгөчө мамилелердин бар экендиги жөнүндө талаштуу ырастоолор: *«алардын мамилелерине карабай, сапарга бирге жиберилшти»*);

– аныкталбаган референттик индексти колдонуу (*«... деген пикир бар»*);

– ысымдарды, аракеттерди, кырдаалдарды жалпылаштыруу: *«темселеп бул жерде ар кандай ... жүрөт»* (чындыгында бир эле адам жүрөт);

– коммуникациялык саботаж (суроого суроо менен жооп берүү, каршылашынын айрым бир ой толгоолоруна көңүл бурбай коюу, натуура тыянактар);

– кош маани же ача пикир жаратуу, эки анжы кылуу;

– аракеттердин субъектисин алмаштыруу (тигил же бул аракеттерге жооптуу конкреттүү адамдын ордуна абстракттуу түшүнүктөр – *«тарых», «убакыт», «өлкө», «адамдар»,*

29 Крысько В.Г. Секреты психологической войны. (Цели, задачи, методы, формы, опыт). – Мн.: Минск, 1999.

«элдер», «көпчүлүк» ж.б. – же болбосо көптүк сандагы ат атоочтор: *баары, биз, биздики* сыяктуу сөздөр колдонулат);

– бейтарап аракетти эмоционалдык маанайда нравалык баалоо менен алмаштыруу (*мисалы, «кандайдыр бир аракетти кылды» дегендин ордуна «эки жүздүүлүк кылды»*);

– талаш-тартыштуу аналогия (мисалы, *«Улуу Британия империясы кулады – демек, СССР дагы кулашы керек!»*);

– теманы которуу.

Психологиялык таасирдин негизги усулдары болуп кызыктыруу, мажбурлоо ж.б. аракеттер аркылуу натыйжалуу колдонулган ынандыруу, ишендирүү, тууроо, шыктандыруу эсептелет. Төмөнкүлөр “**таасирдин бутасына**” алынганда психологиялык таасир натыйжа берет:

– түпкүрдөгү, ички сезимдерге, ыплас адаттарга, арам ниетке жана агрессивдүү реакцияларга басым жасоо;

– менчиктөө сезимин ойготуу, «чоочундарга» жана «бөлөктөргө» карата кастыкты козгоо;

– адамда таанымалдуулукка умтулууну пайда кылуу, коопсуздукта болуу жана жамааттык сезимдерин козутуу

Психологиялык **таасирдин түрлөрү**:³⁰

– жеке-спецификалык (адамдарга аларга таандык эмес жүрүм-турум үлгүлөрүн, инсандык образды таңуулоо, таасир этүүчү субъектинин жеке психологиялык өзгөчөлүктөрү: мамилечилдик, эгоизм, кара ниеттик ж.б. таасирленүүчү адамга жуга баштайт);

– функционалдык-ролдук (өзү ойноп жаткан ролго жараша өзүнүн көздөгөн максатына ылайык социалдык баалуулуктарды жана жүрүм-турумду, жорук-жосундарды таңуулоо);

– багытталган (конкреттүү адамдарга же алардын жеке сапаттарына, социалдык-психологиялык өзгөчөлүктөрүнө багытталган);

– багытталбаган (анык бир объектини көздөбөгөн);

– түз (таасир этүү субъектисинин же анын жеке сапаттарынын башка адамдарга түздөн-түз таасир этүүсү);

– кыйыр (субъектти курчаган чөйрөгө багытталган таасир этүү).

Таасирдин **спецификалык эмес** ыкмалары:

– коркутуу (таасир этүү объектисинде тынчсызданууну, депрессияны же апатияны, реалдуу же ойдон чыгарылган коркунуч алдындагы кооптонуу сезимин, белгисиздиктен чочулоо абалын калыптандыруу);

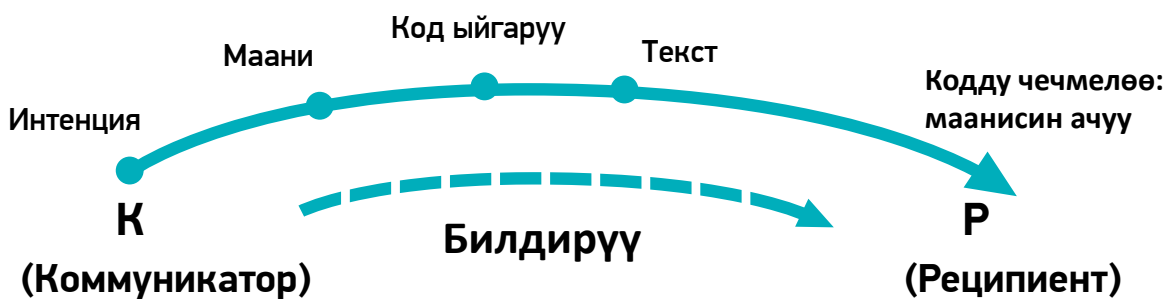
– эмоционалдык кысым (тынчсыздануунун, депрессиянын, апатиянын астеникалык абалын калыптандыруу, психологиялык ыңгайсыздыкты жаратуу);

– агрессивдүү эмоционалдык абалга түрткүлөө (белгилүү бир объектиге карата кастыкты, жек көрүүнү, шектенүүнү жаратуу). Бул ыкма кандайдыр бир социалдык чөйрөдө пикир келишпестикти пайда кылып, чыр-чатактын отун тамызуу үчүн колдонулат.

30 — Крысько В.Г. Социальная психология. – СПб.: ПИТЕР, 2005.

Мындан сырткары, эксперт-психолог материалдарды (биринчи кезекте аудио- жана видеоматериалдарды) кабыл алуу процессине психофизиологиялык өзгөрүүлөрдүн таасир этүү факторун эске алуусу керек. Физикалык стимулдардын узак мөөнөттүү жана күчтүү таасири сезим органдарынын иштөөсүн бузушу мүмкүн. Стимулдардын көлөмүнүн диапозондун босого чейинки чегинде өзгөрүшү босого алдында туюмдарды гана ойготот. Дүүлүктүргүчтүн аракетинин натыйжасында зарыл туюмду пайда кылуу үчүн стимул белгилүү деңгээлге – туюмдун абсолюттук төмөнкү чегине же модалдуулук чегине жетиши маанилүү. Муну менен катар эле, кабыл алынбаган стимулдардан кабыл алынуучу стимулдарга өтүү секирик түрүндө өтөт. Сезим органдары өзгөрмөлүү шарттарга ыңгайланышуу касиеттерине ээ, ошондуктан туюм чектери бир шарттан экинчисине өтүүдө өзгөрүлөт.

Таасир этүү алдындагы визуалдык стимулдар жүрүм-турумдарды түздөн-түз өзгөртпөйт, бирок кабыл алуучунун эмоционалдык абалына, анын башка стимулдарды кабылдоосуна таасир этет. Мындай таасирлер сублиминалдык деген аталышка ээ жана психотерроризмдин каражаты болушу мүмкүн. Индивид же топ үчүн мааниге ээ, ал/алар үчүн эмоциогендик болуп эсептелген сөздөрдүн тобун аныктоо психикалык ишмердүүлүккө жана жүрүм-турумга таасирге жол берет (психозондирлөө жана психокоррекция технологиялары).³¹ Маалыматты берүү жана кабыл алуу процесси төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

Жалпысынан айтканда, кандай гана маалымат болбосун аны анализдөөдө Г. Лассуэллдин коммуникативдик процесс моделин жетекчиликке алып, анын төмөнкүдөй түзүмдүк компоненттерин эске алуу керек:

Ким (маалыматты ким берип жатат)?	Коммуникациялык процессти башкарууну талдоо	Коммуникатор
Эмне (кандай маалымат берилүүдө)?	Коммуникациянын мазмунун анализдөө	Билдирүү (текст)
Кантип (маалымат берүү ыкмасы кандай)?	Билдирүүнүн коммуникациялык каражаттарын анализдөө	Канал
Кимге (маалымат кимге арналган)?	Коммуникаторлор аудиториясын анализдөө	Аудитория
Кандай натыйжа менен?	Түпкү максатты, жыйынтыкты анализдөө	Натыйжалуулук

Коммуникациялык процесстин түзүмүн Р. Якобсон тарабынан сунушталган формула боюнча анализдесе да болот:

31 — Смирнов И., Безносюк Е., Журавлев А. Психотехнологии: компьютерный психосемантический анализ и психокоррекция на неосознаваемом уровне. – М.: Издательская группа «Прогресс»–«Культура», 1995.

- билдирүүнү жөнөткөн тарап (адресант, экспедиент, коммуникатор);
- билдирүүнү кабыл алуучу (адресат, реципиент, коммуникант);
- сүйлөшүү (байланыш);
- код (шифр);
- билдирүүнүн контексти;
- билдирүүнүн өзү (маалымат, кабар).

Психологиялык таасир этүүнүн түрлөрүнүн арасынан **Ынандыруу** ыкмасы кылдат көңүл бурууга татыйт. Ынандыруу, акыл үйрөтүү (*суггестия*) – адамдын аң-сезимине психологиялык таасир этүү жолу, бул учурда ишенимдер эч күмөнсүз кабыл алынат жана тапшырмалар каяшасыз аткарылат. Ынандыруу өзгөчө образда калыптанган сөздөрдү же кээде эмоцияларды билдирет. Баарлашуунун бул формасында маалымат толук түшүнүксүз, вербалдык/вербалдык эмес деңгээлдерде жиберилген сигналдар ишке ашат.

Таасирдин ыктымал түрлөрү:³²

Классификациялык критерийи	Таасир этүү түрү	Аныктама, мүнөздөмө	Эскертүү	Мисал
Узактыгы боюнча	Кыска убакытта	Таасирдин натыйжалуулугу		Тасма көрүп жаткан учурдагы сезимдер
	Узак убакыт бою	Узакка таасир этет		Анализ
Мазмуну боюнча	Спецификалык	Конкреттүү мотивацияны жаратат, калыптанган көз караштардан баш тартуу, белгилүү бир жүрүм-турумдарга түрткү берүү		Алдыда кризистин келе жаткандыгы жөнүндө ушактар (кайсы бир буюмдарга суроо-талапты жогорулатуу максатын көздөйт)
	Спецификалык эмес	Таасирдин максатына жараша көздөгөн психикалык кырдаалга жетишүү		Коркутуу, депрессия, кооптонуу, апатия абалына жеткирүү
Ынандырылып жаткан объектинин реакциясынын убактысы боюнча	Дароо	Ынандырууга карата дароо жооп кайтаруу		
	Кечеңдетилген	Ынандырылып жаткан объектини келечектеги аракеттерге мажбурлоо		

32 – Крысько В.Г. Социальная психология. – СПб.: ПИТЕР, 2005.

Классификациялык критерийи	Таасир этүү түрү	Аныктама, мүнөздөмө	Эскертүү	Мисал
Таасир этүү каражаттары боюнча	Тике	Объект менен бетме-бет сүйлөшүү: аңгемешелүү, митингдер, жыйналыштар	Кайтарым байланыш бар болгондуктан көбүрөөк натыйжалуу	
	Дистанттык	Оозеки, басма, видео жана аудио материалдардын жардамы аркылуу		
Таасир этүү ыкмасы боюнча	Тике (ачык)	Максат так аныкталган	Ачык жана көмүскө	Түрткү берүүчү: бир нерсе болушу керек, бирок эмне экендиги так эмес. Чектелген: адам өзү түзгөн чектер. Тандоонун бардык мүмкүн-чүлүктөрүн камтыйт
	Кыйыр (жабык)	Объектиге түз максатталган эмес		Кабыл алуунун ырааттуулугу (бир нече жолу удаа макулдук берүү), эс-мас абал же таң калуу (четке кагуу кыйын), идеомотордук абал (кыймыл менен байланыштуу)

Транс абалында, белгисиздиктен тажаган кырдаалда, экстремалдык учурларда, топтун ичинде, авторитеттин таасири астында ынандыруу оңой. Ынандырууга төмөнкү факторлор жол ачат³³:

- учурдагы маалыматтын такыр жоктугу же учурдагы маалыматтын кескин карама-каршылыгы;
- абдан кадыр-барктуу, ишенимдүү маалымат булагы (накта өзү же ага шилтеме);
- көз карандылык туюму;
- объекттин психофизикалык алсыздыгы жана чарчаңкы абалы;

33 URL боюнча булагы: <http://mayerclub.ru/teoriya-shpionazha/teoriya-shpionazha/sposoby-vozdostiviy-vnushenie.html>.

- кандайдыр бир психологиялык чыңалуу (жинденүү, экстаз, коркуу, оордук кутулуу жолун издөө);
- таңууланып жаткан нерсенин жагымдуулугу;
- ойлордун ачыктыгы жана талаптардын бекемдиги;
- күтүүсүз билдирүүдөн улам шок абалында болуу;
- астыртадан берилген маалыматтын кайталанышы;
- берилген маалыматтын абсолюттук логикалуулугу жана өзгөчө эмоциялуулугу;
- инсандын айрым сыркоосу жана өзгөчөлүктөрү (психопатия, логикалык ойлонуусунун алсыздыгы, ишенчээктиги, баңгилик).

Ынандыруу маалыматты, далилдерди талап кылбастан, анын чындыгын текшербестен кабыл алуу дегенди түшүндүрөт. Ишендирилип жаткан субъекттин сөздөрү аны ынандырып жаткан адам каалаган образдарды жана сезимдерди пайда кылат. Адамдын акыл-оюнан тыш таңууланган жүрүм-турум анын ишенимдерине жана адаттарына карама-каршы келиши ыктымал. Муну менен катар ынандыруу эмоционалдык-эрттик мүнөзгө ээ жана ишенимге негизделет. Аудио- жана видеоматериалдардын натыйжалуулугу инсандын ишенчээктик деңгээлине жараша болот. (Ишенчээктик деңгээли конкреттүү индивидди психолог түздөн-түз сураган учурда аныкталышы мүмкүн. Андан тышкары, индивиддин аң-сезими аудиовизуалдык материалдарды кабыл алуу учурунда өзгөрүлгөнүн же түруктүү бойдон калганын аныктоо зарыл).

Ишенчээктик – бул инсандын башка адамдардын атайын жасалган таасирлерине тез берилүүсү, бирөөнүн эркине баш ийүүгө даярдыгы, субъекттин таңууланып жаткан кыймыл-аракеттерге тез ынануусу, башка бирөөнүн көз карашын ойлоосудан кабыл алуусу. Адам качан өзүнүн жүрүм-турумун мыйзамдуу авторитеттин түз көрсөтмөсүнүн негизинде өзгөртсө, өз маанайын бөлөк бирөөлөрдүн маанайына жараша өзгөртсө жана чоочун адаттарга бат үйрөнсө, анын ишенчээктигинен кабар берет. «Топтук кысымга» баш ийүү (конформизм) мүмкүнчүлүгү топтун өнүгүү деңгээлине жана инсандын психологиялык дареметине жараша болот. Инсандын ишенчээктигин, тез таасирленүүсүн аныктаган сапаттарга өзүнө-өзү ишенбөөчүлүк, өз кадырын төмөн баалоо, өзүн толук кандуу адам катары эсептебөө, эркинин боштугу, мажирөөлүк, үялчаактык, тынчы жоктук, эмоционалдуулук, сезимталдык, интеллектуалдык өнүгүүсүнүн төмөндүгү, логикалык ой жүгүртүүсүнүн алсыздыгы, психикалык ишмердүүлүгүнүн жайбаракаттыгы кирет.

Жеке адамдын ишенчээктигине жана тез ынануусуна таасирин тийгизген төмөнкү кырдаалдык факторлор белгилүү:

- субъекттин психофизикалык абалы (тынч жана релаксация абалында же тескерисинче, эмоционалдык жактан күрч кырдаалда, чарчап же ооруп турганда, стресс абалында; гипноз учурунда максималдуу ынандырууга болот);
- талкууланып жаткан маселе же аткарылып жаткан иш жөнүндө маалыматтын жетишсиздиги, компетенттүүлүк деңгээлинин төмөндүгү, жарандын ага маани бербөөсү;
- чечим кабыл алуу үчүн убакыттын тардыгы.

Андан тышкары, ынандыруу ыкмасы сокур ишенимдерди калыптандырган негизги усул болуп эсептелет.³⁴ Алдын ала, сокур ишенимдер социалдык аң-сезимде ыңгайлаштыруу роль ойногон стереотиптердин базасында жеңил калыптанат. Адатта, стереотиптердин пайда

34 — Крысько В.Г. Словарь-справочник по социальной психологии. – СПб.: ПИТЕР, 2003.

болуу критерийлери болуп объекттин үстүртөн, жөнөкөйлөштүрүлгөн белгилери эсептелет. Стереотип ар түрдүү социалдык топтордун, өзгөчө улуттук жана этникалык топтордун өкүлдөрүнө мүнөздөмө берүүдө кеңири колдонулат: «Америкалыктарга ишке берилүү жана тажрыйбалуулук, энергия жана ыкчамдуулук мүнөздүү», «Арабдарга салмактуулук, бат көнүп кетүү, чыдамдуулук жана эмгекти сүйүү мүнөздүү, ал эми тартип, педантизм жана кылдаттык жок». Ошону менен бирге, стереотиптердин бир жактуулугу социалдык мааниге ээ объекттерге, процесстерге, кубулуштарга карата айрым бир социалдык топтордун кызыкчылыктары менен шартталган.

Стереотиптердин «активдешүүсүнүн» түздөн-түз натыйжасы көпчүлүк учурда бир нече мүнөттөрдө эле өчөт. Бирок, мындай активдешүү анын узактыгына карабастан көпкө чейин стереотиптик ой жүгүртүүнү күчөтөт. Мындан сырткары, стереотип бир жолу активдешкен соң, стереотипке чалдыккан топтун өкүлүнүн макул болбогондугунан улам кайра жаңыртылышы мүмкүн. Эгер стереотип мына ушундай жол менен ирет активдештирилип отурса, ал өнөкөт мүнөзгө айланышы мүмкүн. Стереотиптер өзүн-өзү колдоо иретинде да болушу мүмкүн, бул качан адамдар өзүн кем сезгенде же өзүн айыптуу сезген учурда орун алат. Мындай учурда стереотиптер сокур ишенимге - кимдирбирөө же бир нерсе жөнүндө алдын ала жаңылыш пикирге, адатта терс, жаман мамилеге негиз болот.

Стереотиптер – негизинен реалдуулуктун натуура, такталбаган образы, ал дүйнөнү эки категорияга бөлөт: «тааныштар» жана «тааныш эместер». «Тааныштар» «жакшыларга», «тааныш эместер» «жамандарга» окшоштурулушат.

«Анча-мынча тааныштар» «абдан жакын тааныштардай» көрүнөт, «чала тааныштар» «душмандардай» кабыл алынат. Карама-каршы аракеттер жок учурда «чоочун образ», «башка бирөөнүн» («душмандын образы») чектелүү. Карама-каршылык күчөгөндө «душмандын образы» объективдүү образды сүрүп чыгып, маалыматтык моделде үстөмдүк кыла баштайт, муну төмөнкү белгилер далилдеп турат:

- ишенбестик (душмандан чыккан нерселердин баары же жаман, же ниети таза эмес);
- күнөөнү душманга оодаруу (душман бардыгына күнөөлүү);
- жамандыкты күтүү (душмандын бир гана максаты бар – зыян келтирүү);
- кара ниеттикке салыштыруу (душман мага өтө кымбат нерселерди талкалагысы келип жатат, ошондуктан өзү талкаланышы керек);
- «пайда-зыян барабар» деп элестетүү (душманга пайдалуу бардык нерсе мага зыянын тийгизет жана тескеринче),
- деиндивидуализация (тиги топко тиешелүүнүн баары, автоматтык түрдө биздин душманыбызга айланат);
- боорукерликтен, айкөлдүктөн баш тартуу (биздин кас душман менен эч жакындыгыбыз жок, жоо аяган жаралуу).³⁵

Душмандын образынын бекемделишине терс эмоциялардын күчөшү, каршылашынан деструктивдик аракеттерди күтүү, терс стереотиптер жана пикирлер, талаш-тартыштын объектисинин маанилүүлүгү, конфликттин узактыгы түрткү болот. Комплекстүү психологиялык-лингвистикалык экспертизаны жүргүзүүдө психологдун милдети - аудиовизуалдык маалыматтардын жалпы агымынан конкреттүү социалдык топтун өкүлдөрүнө карата начар, кастык мамилени пайда кыла турган терс стереотиптердин таасирин арбытууга жөндөмдүү триггерлерди³⁶ бөлүп чыгуу жана талдоо.

35 — Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: учебник для вузов. 3-е изд. – СПб.: ПИТЕР, 2008, с. 250.

36 Адамдын күтүлбөгөн жерден психологиялык жаракат алуусун шарттаган окуя.

Көпчүлүк учурда видео- жана тексттик материалдарда психологиялык таасир көрсөтүүнүн аң-сезимди манипуляциялоо деген түрү колдонулат. **Манипуляция** – бул тымызын таасир этүү. Манипуляция учурунда аракеттин өзү, анын жыйынтыктары жана манипулятордун ниети, максаттары жашырылат. Азыркы учурда манипуляцияны аныктоонун ыкмаларында айрым бир айырмачылыктар бар. Манипуляция түшүнүгүнө ар башка авторлордун салыштырма мамилеси төмөнкү таблицанда көрсөтүлгөн:³⁷

Автор	Аныктама
Бессонов Б.Н.	Зомбулук жол менен ишке ашырылуучу көмүскө үстөмдүктүн руханий жактан таасир этүүсүнүн формасы
Волкогонов Д.А.	Руханий абалга үстөмдүк: ички дүйнөнүн өзгөрүшүн башкаруу
Гудин Р.	Башка адамдын болжолдуу эркине каршы бийликти (күчтү) тымызын колдонуу
Йокояма О.Т.	Манипулятордун кызыкчылыктары үчүн алдоо жолу менен кыйыр таасир этүү
Прото Л.	Тандоого тымызын таасир этүү
Рикер У.	Жеңип чыга тургандай кылып дүйнөнү түзүмдөштүрүү
Рудинов Дж.	Алдоо жолу же башлардын болжолдуу алсыздыктарын колдонуу менен жүрүм-турумдарга түртүү
Сагатовский В.Н.	Башкаларга карата каражат, объект, курал катары мамиле
Шиллер Г.	Ойлорду, ниеттерди, сезимдерди, мамилелерди, көз караштарды, жүрүм-турумдарды тымызын башкаруу
Шостром Э.	Башкаруу жана көзөмөлдөө, башка бирөөнү эксплуатациялоо, объект, буюм катары колдонуу
Доценко Е.Л.	Манипуляциялоонун объектиси байкабагыдай, астыртадан таасир этүү
Кара-Мурза С.Г.	Өз ара ачык аракеттенүү, адам эгер анын катышуучусу, авторлош болсо, жабырлануучу болуп калышы мүмкүн; эгер берилген белгилердин таасири астында өзүнүн көз караштарын, пикирлерин, максаттарын өзгөртсө жана жаңы программа менен аракеттерди жасаса, ал ишке ашат

Манипуляциянын натыйжалуулугун жогорулатуучу төмөнкү факторлорду колдонсо тымызын таасир ишке ашышы мүмкүн:

- 1) – жомокторду, уламыштарды атайылап жаратуу, алардын жардамы менен таасирдин чыныгы максаты чүмбөттөлүп, таасир этилип жатканы байкалбайт;
- 2) – маалыматтарды атайын уюштурулган ритуалдар, процедуралар аркылуу жеткирүү;
- 3) – «дили таза, баео адамдын ыймандай сыры», «өзүнөн-өзү айтылып кеткен чындык» сыяктуу баарлашуу техникаларын колдонуу.³⁸

37 Пирогов А.И. Политическая психология: учебное пособие для ВУЗов. – М.: Академический проект, 2005.

38 Психология манипулирования. Методические рекомендации. Екатеринбург, 2006. URL. – http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/1219/1/umk_2006_019.pdf

Массалык аң-сезимди жана албетте, массанын өкүлдөрү катары өзүнчө индивиддерди манипуляциялоо көпчүлүк учурда коомдо жашап келген **социалдык мифологиянын** алкагында ишке ашырылат.³⁹ Негизги социалдык мифтердин сюжеттери төмөнкүлөр:

- **«кутум жөнүндө миф»** (кутум теориясына окшош, социалдык-саясий окуяларды жана кубулуштарды жашыруун топтун, кас душмандын аракеттеринин натыйжасы катары эсептейт);
- **«алтын кылым» жөнүндө миф»** (илгерки замандагы жыргал жашоо жөнүндө жомок же бардык тарыхый мезгилдер идеалдуу келечекке карай жол чапканына жараша өзүн актайт деген түшүнүк);
- **«биримдик тууралуу миф»** («өз – чоочун», «биз – алар» түшүнүктөрүн карама-каршы коет жана элдин жана бийликтин, жалпы калктын, улуттардын, саясий партиялардын ж.б. биримдиги сыяктуу ар түрдүү формаларда ишке ашышы ыктымал);
- **«адамдын табиятынын өзгөрбөстүгү жөнүндө миф»** (адамдын табиятына карата көз караш адамдардын жүрүм-турумдарына таасир эткендиктен, адамдын табияты өзгөрбөйт деген түшүнүктү бекемдеп, келечекке карата күмөн саноону жана ишенбестикти массалык аң-сезимге сиңирүүгө жол берет);
- **«куткаруучу жөнүндө миф»** (баатырдык жомоктордогу «маданий каарман» концепциясынан келип чыккан, реалдуу саясий ишмерлер тууралуу ушул образды жаратууга багытталган);
- **«социалдык карама-каршылыктар жок деген миф»** (массалык аудиториянын тынчсыздануу сезимдерин пайда кылбоо үчүн карама-каршылык тууралуу материалды жокко чыгарышат же конфликт тууралуу маалыматты жеке тарапка гана мүнөздүү деген маанайда беришет).

Мифтер адамдын аң-сезиминин түпкүрүндөгү түзүмдөрдүн, архетиптердин негизинде калыптандырылат.⁴⁰ Муну менен катар архетиптик образдардын арасында журт атасы, жол башчы, акылман, жоокер, баатыр, колдоочу, трикстер ж.б. сыяктуу жеке образдар колдонулушу мүмкүн. Ошондой эле, манипуляциялоо максатында социалдык-психологиялык архетиптер колдонулушу мүмкүн. Социалдык-психологиялык архетиптер атайын иштелип чыккан жана конкреттүү социалдык топтордун өкүлдөрү күткөн баалуулуктардын топтому болуп эсептелет. Бул архетиптер социалдык топтор үчүн жагымдуу сезимдерди жана курчап турган дүйнөдөгү көрүнүштөргө карата белгилүү мамилени пайда кылат. Курчап турган айлана-чөйрөнүн таасирине караганда социалдык-психологиялык архетиптердин натыйжасында пайда болгон аракеттер, жорук-жосундар, сезимдер күчтүүрөөк болот.

Эксперт-психологдун милдети аудиовизуалдык материалдан социалдык-мифологиялык сюжеттерди жана архетиптик образдарды аныктоо, алардын эмоционалдык боёгун (терс жактарын баалоо) жана манипуляциялык мүмкүнчүлүгүнө баа берүү. Аудиовизуалдык материалдарда манипуляциялык түзүмдөр бар же жок экендигин аныктоодо эксперттик корутундуда төмөнкү учурларга милдеттүү түрдө өзүнчө көңүл буруу керек:

1. Манипуляцияга шарт түзүү өз ара аракеттенүүнүн физикалык чөйрө, маданий жана социалдык байланыштар сыяктуу сырткы факторлорун көзөмөлдөө менен байланыштуу.

Физикалык шарттар – таасир этүү ордун тандоо (же андай жайды даярдоо) жана ага байланыштуу сенсордук комплекс.

39 Кара. Энциклопедия социологии //URL: <http://dic.academic.ru/contents.nsf/socio/>

40 Кененирээк караңыз.: Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991; Марк М., Пирсон К. Герой и бунтарь. Создание бренда с помощью архетипа. – СПб.: Питер, 2005; Иващенко А. Теория архетипов и практика брендинга //URL: <http://www.advertology.ru/article25246.htm>.

Маданий фон – сүйлөшүү кырдаалынын өзгөчөлүктөрүн эске алуу. Баарлашуу жагдайы маданий булактар, каада-салттар, тил, ченемдер, кабыл алуу стереотиптери жана ой-пикирлерди билдирүүнүн стратегиялары, адатка айланган ырым-жырымдар системалары ж.б. менен аныкталат.

Социалдык контекст – макро- жана микросоциалдык деңгээлдерде реалдуу жана шарттуу сүйлөшүү шарттарын (статус жана роль иерархияларын, социалдык ролдорду жана статустарды тактоо, күтүлгөн нерселерди, мамилелердин ченемдерин, сүйлөшүүнүн социалдык сценарийлерин бөлүштүрүү) эсепке алуу;⁴¹

2. Эрежеге ылайык, манипуляцияны даярдоо баарынан мурда адресатта күтүлгөн реакциялардын пайда болуу мүмкүнчүлүгүн жогорулаткан жагдайларды түзүү (же колдо барын колдонуу) менен байланыштуу. Ал реакцияларга адресаттын абалынын өзгөрүшү, анын башкалардын таасиринен көз карандылыгынын жогорулашы, анын өзүн өзү баалоосунун өзгөрүшү, коргоого жана өзүн өзү таанууга муктаждыктын пайда болушу, четтөө, туташ таасир өңдүү абалдар кирет.⁴²

Манипуляциянын объектисинин билими жогору жана маалыматы канчалык жетиштүү болсо, аны башкаруу ошончолук татаал. Ошондуктан манипуляциянын субъектисинин максаты - манипуляциянын объектисине кыскартылган же жалган маалымат аркылуу таасирлерди пайда кылуу, керектүү аракеттерге түрткөн белгилүү бир стереотиптерди таңуулоо. Маалымат өтө орой бурмаланышы же акыйкат маалыматтар жашырылышы мүмкүн, мындай учурда аудиториянын окуяны же кубулуштарды туура баалоосуна кедергисин тийгизет.

3. Манипуляциялык таасир этүү аудитория менен төмөнкү байланыштарды түзүүнү билдирет:

- эмоционалдык (эмоционалдык резонанс, жан тартуу, катышуу);
- белги берүү (метасенсорика, маанай);
- операциялык (натыйжалуу кайтарым байланыш түзүү);
- предметтик (билдирүүнүн кодун чечмелөө, маалыматтык резонанс);
- «кошулуу» (оң мааниге ээ, эмоционалдык жагымдуу мотивациялык мамиледен улам түруктүү контакт).

4. Манипуляциянын субъектилери вербалдык таасир этүү формаларын эркин колдоно билип, энергияга, эрке, моралдык жактан ар түрдүү багыттагы көз караштарга, фанатизмге ээ болуп, максаттуу, өзүндө бекем ишеним болуусу зарыл. Массанын компетентсиздиги жана сабатсыздыгы, өз жашоосун өз алдынча чечүүгө жөндөмсүздүгү жана манипуляциянын субъекттеринин ишмердүүлүгүн саясий жана моралдык жактан актаган көз караштардын болушу манипуляциянын субъектилеринин абдан бекем базасын түзөт.

5. Эрежеге ылайык, манипуляциялоонун эки модели колдонулат: «психикалык» жана «рационалдык».

«Психикалык модель» белгилүү бир психологиялык стимулдарга карата индивиддин, топтун автоматтык реакцияларын колдонот. Манипуляциянын маңызы керектүү реакцияларды пайда кылуучу стимулдарды тандоо менен байланыштуу.

41 Ошол жакта.

42 *Каландаров К.Х.* Управление общественным сознанием //Роль коммуникативных процессов. – М.: Гуманитарный центр «Монолит», 1998.

«Рационалдык модель» терең ойлонуштурулган атайын алдоо менен байланыштуу. Бул модель бир катар ыкмаларды колдонуу менен коштолот:

- жеткиликтүү маалыматты кыскартуу жана өлчөм менен берүү;
- маалыматтын купуялуулугун колдонуу же аны атайылап жашыруу;
- бир беткей маалыматтарды жигердүү түрдө жайылтуу;
- берилген маалыматтарды туура баамдоого жана баалоого тоскоолдук жаратыш үчүн ашыкча маалыматтар жарыяланат. Бул маалыматтык башаламандык адамдарды бир гана расмий варианттарды колдонууга түртөт.

6. Аң-сезимди башкаруунун көп колдонулган усулдары деп төмөнкүлөрдү атасак болот:⁴³

- ынандыруу, берилүү ыкмасын колдонуу (караңыз, жогоруда айтылды);
- жеке фактыны жалпы чөйрөгө, системага которуу;
- түшүнүксүз саясий жана социалдык кырдаалдарда ушактарды, божомолдорду, түшүндүрмөлөрдү колдонуу;
- «кан керек» усулу (башкача айтканда зомбулуктун, ок атуунун, курмандыктын ж.б. жардамы менен аудиторияга эмоционалдык таасир этүү);
- «коркунучтар» усулу (аудиториянын алдына эки жаманчылыктын бирөөсүн, кесепети азыраагын тандоо суроосун коёт);
- айрым фактылар тууралуу унчукпастан, башка фактыларды опол тоодой көрсөтүү;
- фрагментация усулу (маалыматтар агымы бири-бири менен байланышы жок өз алдынча фрагменттерге бөлүнөт, мунун натыйжасында аудиторияда натуура түшүнүктөр пайда болот);
- көп ирет кайталоо же «Гейббельс усулу», бардык маалыматтарды «чыныгы» катары кабыл алууга алып барат;
- жалган окуяларды жаратуу, мистификация.⁴⁴

Күч колдонуп же экономикалык жол менен таасир этүүдөн айырмаланып, манипуляция объектиге билинбестен ишке ашып, курмандыктарга дароо алып келбейт, кан төгүлбөйт жана ири материалдык чыгымдарды талап кылбайт. **Маалыматты берүүнүн манипулятордук ыкмалары** билдирүүнүн аны жөнөткөн тарап каалагандай кабыл алынышы/кабыл алынбашы үчүн көп учурда чечүүчү ролду ойнойт. Ошондуктан, аудио- жана видеоматериалдарды анализдөөдө төмөнкү учурларды эске алуу маанилүү:

(1) Чийки жана (же) системалаштырылбаган маалыматтардын көптүгү билдирүүлөрдү ашыкча маалыматтар агымдары менен толтурууга жол ачат, бул индивиддин маалыматтын түпкү маанисин табуусун ого бетер татаалдаштырат;

(2) Майда бөлүкчөлөргө бөлүнүп берилген маалымат анын натыйжалуу колдонууга тоскоол болот. Эки учурда тең тигил же бул маалыматтарды жашыргандыгы жөнүндө айыптоого алдын ала бөгөт коюлат);

(3) Маалымат алган жакты бир беткей тыянакка келүүгө түрткөн адам маалыматтарды берүүнүн өзгөчө ыкмасын колдонот (мисалы, күлкүлүү окуялар менен катар кимдир бирөөнүн ачкачылык акциясын жарыялагандыгы тууралуу кеп кылат);

43 Там же.

44 URL булагы: http://socio.escience.ifmo.ru/wiki/index.php/Манипуляция_мнениями.

(4) Маалыматты берүү убактысы маанилүү (маалыматты азыраак/көбүрөөк ыңгайлуу убакта же белгилүү бир тартипте берүү). Маселелер же пункттар кандай тартипте талкууланып жаткандыгына жараша кабыл алынуунун жыйынтыгы түрдүүчө болот. Бул мурунку материалды кабыл алуунун жыйынтыктарынын кийинкисине же тескерисинче, соңку маалыматтын ага чейинкилерге таасир этүүсүнүн негизинде жүрөт;

(5) Маалыматты босогонун алдында берүү. Мисалы, тексттеги аудитория көңүл бура турган материалды берээр алдында фонограммадагы музыкалык теманы алмаштыруу. Көрүүчүлөрдүн маанайдын өзгөрүүсүнө аргасыз реакциясы таасирди жогорулатып, берилген материалдын маанисин арттырат. Сөздү музыкалык этюддар менен коштоо көңүл бурдуруунун атайын ыкмасы катары белгилүү;

(6) Кабардын ар кандай жолтоолор менен коштолору маалыматка карата каршылыкты төмөндөтөт (себеби, тышкы тоскоолдуктар көңүл топтоону талап кылгандыктан, негизги көңүл материалга бурулат);

(7) Бири-бирине карама-каршы материалдарды бир эле убакта берүү. Мисалы, сөздөр менен интонациялардын ортосундагы дал келбестиги. Мындай учурда адресат кайсы маалыматка реакция кылуу керек экендигин тандоого аргасыз болот. Кандай гана реакция болбосун, манипулятор баары бир башка, чыныгы ойду айткысы келгендигин далилдей алат;

(8) Карама-каршылык сөз менен кырдаалдын ортосунда дагы болушу мүмкүн;

(9) Керектүү ойго түртүү (бул ыкма айткысы келип, бирок кандайдыр бир себептерге, мисалы цензура, жалган жалаа үчүн айыпка жыгылуу коркунучу же болбосо «кол салбоо» жөнүндө макулдашуу сыяктуу жагдайларга байланыштуу түз айтууга мүмкүн эмес учурларда колдонулат).

3.3. СОТТУК ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭКСПЕРТИЗА КОМПОНЕНТИ

Соттук лингвистикалык экспертиза – маани-маңызына жана мазмунуна байланышкан суроолорду чечүү максатында жазуу жүзүндөгү документтердин же аудио- жана видеоматериалдардагы оозеки тексттин изилдөөгө багытталган сот экспертизасынын түрү.

Соттук лингвистикалык экспертизанын максаты – эксперттин алдына коюлган суроолордон улам пайда болгон изилдөөнүн предмети жөнүндө ой-пикирлердин чындык же жалган экендигин (так кесе тыянактар), мүмкүн же мүмкүн эмес экендигин (оң жана терс корутундулар) аныктоо. Мисалы, жаран жөнүндө терс маалыматтар бар же жок экендиги тууралуу талаш-тартыш текстти изилдөөдө *«Текстте жаран жөнүндө терс маалымат бар»* деген бүтүмдүн чын же жалган экендиги текшерилет.

Далилдөө каражаттарынын бири катары **соттук лингвистикалык экспертизанын предмети** - оозеки же жазуу түрүндөгү текстти атайын лингвистикалык билимдин негизинде изилдөө аркылуу конкреттүү иш боюнча далилдөөгө муктаж фактыларды жана жагдайларды аныктоо болуп саналат.

Соттук лингвистикалык экспертизанын объектиси төмөнкү оозеки жана жазуу жүзүндөгү материалдар болуп эсептелет: мыйзамдар жана башка ченемдик-үкүктүк актылар, иш кагаздары, документтер, гезиттик жана журналдык басылмалар, ММКда, анын ичинде интернет түйүнүндөгү сүйлөгөн сөздөр, радио жана телепрограммалардагы оозеки тексттер, Интернеттеги материалдар, фонограммалар, видео- жана аудиожазуулар, көркөм жана илимий адабияттар, жарнамалык маалыматтар жана башка булактар. Демек, соттук лингвистикалык

экспертизанын объектилери – бул материалдык сактагычка түшүрүлгөн оозеки жана жазуу жүзүндөгү тексттер, адамдын кеп ишмердигинин натыйжалары, буюмдук далилдер, салыштырма изилдөө үчүн документтер, соттук экспертиза жүргүзүлүп жаткан иштин материалдары. Соттук лингвистикалык экспертизанын **объектиси** болуп маани-мазмунга жана коммуникативдик күчкө ээ оозеки жана жазуу түрдө берилген текст (кеп ишмердүүлүгүнүн продукциялары) эсептелет. Соттук лингвистикалык экспертизанын объектилери көлөмү боюнча сөз жана сөз айкашы, сүйлөм жана сүйлөмдөр түрмөгү, тексттин үзүндүсү же толук мазмунга ээ, жыйынтыкталган көлөмдүү текст болушу мүмкүн.

Изилдөөнүн материалдары берилиш каражаттары жана ыкмалары боюнча төмөнкү түрлөргө бөлүнөт:

- фонограммалар, стенограммалар, фото-, видео-, аудиожазуулар;
- гезиттик жана журналдык макалалар, жалпыга маалымдоо каражаттардын материалдары, интернет булактарындагы материалдар;
- оозеки же жазуу түрүндөгү тексттер;
- китептер, документтер, компьютердеги тексттер, баракчалар, буюм далилдери, салыштырма талдоонун үлгүлөрү.

Лингвист эксперттин алдына юридикалык мааниге ээ төмөнкү милдеттер коюлушу мүмкүн:

- маани-маңызын жана мазмунун түшүндүрүү максатында тексттерди изилдөө;
  - сөздөрдүн, сөз айкаштардын, фразеологизмдердин (идиомалардын) келип чыгышына жана маанисине түшүндүрмө берүү;
  - тексттин (оозеки же жазуу) негизги жана кошумча маанисин интерпретациялоо;
  - юридикалык жактын же инсандын ар-намысына, кадыр-баркына жана ишкердик беделине карата талаш мааниге тексттерге лингвистикалык изилдөө жүргүзүү;
  - жалаа, кордоо, беделине шек келтирүү, ушактоо, басмырлоо сыяктуу мааниге ээ талаш тексттерге лингвистикалык изилдөө жүргүзүү;
  - экстремисттик маанайдагы жана мүнөздөгү тексттерге лингвистикалык изилдөө жүргүзүү;
  - текстте расалык, диний, улуттук жана социалдык жактан жек көрүүчүлүктү жана кастыкты козгоонун белгилери бар же жок экендиги тууралуу лингвистикалык изилдөө жүргүзүү;
  - жарнама тексттерине, жарандар жана юридикалык жактардын ортосунда укуктук, юридикалык мамилелерге байланыштуу тексттерге (келишимдер, макулдашуулар ж.б.) лингвистикалык экспертиза жүргүзүү;
  - товардык белгилерге лингвистикалык экспертиза жүргүзүү;
  - тексттин маанисин, мазмундук багытын, пропозициянын модалдуулугун, экспрессивдүүлүгүн жана эмотивдүүлүгүн, таасирин, анын грамматикалык мүнөзүн жана семантикасын, стилистикалык каражаттарды колдонуу өзгөчөлүгүн аныктоо максатында изилдөө;
  - сөздүн жана кеп бирдигинин маанисин, мазмунун жана колдонулушун түшүндүрүү ж.б.
- Соттук лингвистикалык экспертиза негизинен төмөнкү учурларда дайындалат:
- жалаа, кордоо, беделине шек келтирүү, ушактоо, басмырлоо сыяктуу мааниге ээ талаш тексттерге лингвистикалык изилдөө жүргүзүү зарыл болсо;
  - экстремизм жана терроризм боюнча кылмыш иштериндеги талаш-тартыштуу тексттерге лингвистикалык изилдөө жүргүзүү зарылдыгы болгондо;

- кылмыш иштерине байланыштуу жалпыга маалымдоо каражаттарындагы талаштуу тексттер боюнча.

Соттук лингвистикалык экспертизанын корутундусунда апробацияланган жана илимий жактан негизделген кайсы усулдар колдонулду, бул экспертизанын усулдамасы, анын илимий куралдары кайсылар, изилдөөдө колдонулган усулдардын жарактуулугу жана алынган жыйынтыктардын ишенимдүүлүгү милдеттүү түрдө көрсөтүлөт. Эрежеге ылайык, лингвистикалык изилдөөдө төмөнкү усулдар колдонулат.

(1) Үндүк жазууларды изилдөө:

- аудитивдик анализ;
- лингвистикалык анализ;
- куралдык анализ;
- тил маданиятына баа берүү.

(2) Тексттин өзүн изилдөө.

Тексттин өзүн изилдөө үчүн кийинки методдор мүнөздүү:

– **Семантикалык метод (семантикалык анализ усулу)** – ар түрдүү максаттар үчүн колдонулган морфологиялык формалардын жана синтаксистик конструкциялардын, сөздөрдүн жана ой-пикирлердин маанилерин табуу, аныктоо, чечмелөө. Мындай анализде көп учурда сөздүктөр жана грамматика, синтаксис, морфология боюнча академиялык эмгектер колдонулат. Тилдин кайсы деңгээлдеги бирдиктери изилденип жаткандыгына жараша анын эки негизги түрү пайдаланылат: лексикалык-семантикалык (сөздөрдү талдоодо) жана грамматикалык-семантикалык (морфологиялык категориялар жана синтаксистик конструкциялар талдоого алынганда);

– **Семантикалык-стистикалык усул** – сөздөрдүн жана ой-пикирлердин стилистикалык белгилерин, тактап айтканда, сөздүн системалык-тилдик семантикасында түздөн-түз катышып жаткан баалоо, экспрессия, стилистикалык компоненттерин аныктоо усулу. Бул компоненттер ар бир тилдин сөздүктөрүндө ар түрдүү стилистикалык белгилер катары түздөн түз чагылдырылат. Эгер сөздөрдү жана сөз айкаштарын колдонууда пайда болгон, бирок сөздүктөрдө кездешпеген компоненттер талдоого алынса, анда функционалдык-стилисттик усул жөнүндө айтканыбыз туура болмокчу;

– **Салыштырмалуу-тарыхый жана этимологиялык усулдар** – сөздүн лексикалык маанисинин тарыхын жана анын келип чыгышын тактоо усулдары;

– **Салыштырмалуу усул** – өздөштүрүлгөн сөздөрдү анализдөө усулу, анда азыркы сөздүн мааниси ошол сөз алгач жаралган тилдеги лексикалык эквивалентинин мааниси менен салыштырылат;

– **Фразеологиялык усул (фразеологиялык анализ усулу)** – фразеологиялык сөздөрдүн жана туруктуу сөз формулаларынын, салттуу айтымдардын маанисин табуу усулу;

– **Тексте лингвистикалык анализ жүргүзүү усулу** – тексттин тематикалык, жанрдык, композициялык спецификасын, автордун оюн, образдардын системасын, козголгон көйгөйлөрдү жана мотивдерди, текстти түзүүдө ар кандай деңгээлдеринде колдонулган стилистикалык ыкмалардын жана тил каражаттарынын системаларын табуу усулдары;

– **Прагматикалык (коммуникативдик-прагматикалык) усул** – тексттин коммуникациялык багыттуулугунун эксплициттик жана имплициттик каражаттарын, иллокутивдик күчүн (ырастоо же пикир, буйрук, чакырык же сураныч, кеңеш, ант берүү же убада, таарыныч же шылдыңдоо), кептик актынын тибин аныктоо усулу. Бул усулга жамаат ичиндеги кептик өз ара аракеттин, баарлашуу жана сылыктык постулаттарынын бузулушун анализдөө, ошондой эле агрессивдүү сөз каражаттарын талдоо да кирет.

– **Контексттик анализ усулу** – оозеки же жазма тексттин авторунун коммуникациялык купуя ниеттерин же көз караштарын, анын ичинде манипуляциялык таасир этүү ыкмаларын табуу усулу.

– **Тилге логикалык анализ жүргүзүү усулу** – айтылган кептин, ой-пикирлердин логикалык компоненттерин (субъект же предикат, модус жана диктум, пропозиционалдык багыты, ой-толгоо/ассерция), анын ичинде имплициттик каражаттардын (пресуппозицияларды, дискүрстун импликаторун, коннотацияларды), ошондой эле ой-пикирлердин референцияларын аныктоо усулу;

– **Концептуалдык анализ, гештальт-анализ, фрейманализ жана башка усулдар** – тигил же бул сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү колдонуунун артында турган, бирок улуттук жана маданий өзгөчөлүгүнө жараша же башка себептерден улам тилдик семантикада түз чагылдырылбаган баалуулуктардын жана мотивациялык-прагматикалык көз караштардын системасын, айтайын деген ойдун мазмунун аныктоо усулу.

Ар кандай лингвистикалык экспертизанын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп изилденген материалды эки критерийи боюнча так квалификациялоо эсептелет: терс баалоочу контент жана укукка каршы контент. Мындай классификация экспертизанын баштапкы этабында жүргүзүлөт жана анын аныктоочу элементи болуп саналат, анткени бул эксперттерге изилдөө жүргүзүүнүн кийинки кадамдарын жасоого жол ачат. Тактап айтканда, контенттин түрүн аныктоо изилденип жаткан тексттеги же аудиовизуалдык материалдагы криминалдашкан, администрациялык же кылмыш өндүрүшүнүн предмети болуп калууга мүмкүн же мыйзам менен тыюу салынбаган, бирок толеранттуулук жана адам укуктарын сыйлоо көз карашынан караганда тынчсызданууну жараткан сүйлөмдөрдү, ой-пикирлерди жана сүрөттөмөлөрдү айырмалайт.

Терс мааниге ээ контент – бул жеке же юридикалык тараптардын аракеттерине же сапаттарына терс бааны камтыган материалдар. Бирок, бардык эле терс контент мыйзамсыз боло бербейт. Эрежеге ылайык, мыйзамга каршы жана терс контенттин ортосундагы айырмачылык төмөнкүчө: мыйзамга каршы контент мыйзам аркылуу аныкталат, ага укуктук баа берилет, ал эми терс мааниге ээ контент жагымсыз жана ылайыксыз, кээде шылдың деп эсептелиниши мүмкүн, бирок дайыма эле мыйзамсыз боло бербейт.

Терс, бирок *мыйзамга каршы* эмес контенттерге биринчи кезекте сынчыл контентти киргизсе болот. Сындоо – кандайдыр бир нерсени баалоо, жетишсиз жактарын табуу максатында талкуулоо, талдоо. Сөздүктө ошондой эле сындын негизги маанисине кошумча мааниси дагы белгиленген: кандайдыр бир нерсе жөнүндө терс көз караш. Сынчыл материалдар аныктамасы боюнча кимдир-бирөөнүн же кандайдыр бир аракеттердин оң образын калыптандыра албайт. Объективдүү сын дайыма аргументтешкен далилдерди камтыйт, алардын аныгын текшерүүгө болот. Сын предметтүүлүгү менен айырмаланат, ал «кастыктын тили» менен коштолбойт: ал айрым бир фактылык негиздерге таянган далилдер, аргументтер, божомолдоолор аркылуу адам же аракетке терс баа берген ой-толгоолор болушу ыктымал.

Сынчыл багыттагы аналитикалык макала эрежеге ылайык, өнөр жайдын, айыл чарбасынын, ишкердиктин, маданияттын, илимдин, билимдин, бизнестин, каржынын, саясаттын ж.б. актуалдуу көйгөйлөрүнө арналат. Бул макалаларда өндүрүш тармагынын, ишмердүүлүктүн тигил же бул чөйрөсүндө чечиле турган практикалык милдеттерге байланыштуу конкреттүү

көйгөйлөр, окуялар, кырдаалдар анализденет. Практикалык-аналитикалык сынчыл макаланын автору өзүнүн алдына өндүрүштүн тигил же бул тармагында, социалдык чөйрөдө, ишканаларда, мекемелерде ж.б. түзүлгөн кырдаалдын себептерин табууну, ал кырдаалга баа берүүнү, алардын өнүгүшүнүн тенденциясын аныктоону, иш жүзүндөгү тигил же бул милдеттерди чечүү жолдорунда турган көйгөйлөрдү атоону, мүмкүнчүлүккө жараша бул милдеттерди натыйжалуу чечүүнүн жолдорун табууну, кандайдыр бир конструктивдүү сунуштарды коомчулуктун талкуусуна алып чыгуу максатын коет.

Сын коммуникативдик багыты жана маани-мазмуну боюнча инсандын ар намысына жана кадыр-баркына, кызматтык репутациясы менен адистик сапаттарына шек келтирген терс маалыматтан кескин айырмаланат. Сында негизги басым жеке инсандын конкреттүү моменттеги конкреттүү ишмердүүлүккө тиешеси жок жалпылаштырылган мүнөздөмөлөрүнө жана жалпы эле моралдык жана адистик сапаттарына эмес, ал тигил же бул инсандын конкреттүү аракеттерин талкуулоого, анын сынга кабылган ишмердүүлүктөрүнүн себептерин аныктоого, анын жосундары менен аракеттери конкреттүү түрдө эмнеси менен сынга кабылгандыгына жасалат. Мисалы, «Эразат ишембиликке чыкпады. Ал жалпы ишке катышпай, жаман жорук жасады» - бул сыңдоо, ал эми «Эразат ишембиликке чыкпады. Ал элден чыккан шүмшүк» - деген пикир жарандын моралдык турпатына жалпылаштырып терс баа берген квалификациялык аныктама.

Ошону менен катар тилдик пикирди билдирүүнүн көз карашынан алып караганда, жаранды сыңдоодо да, жаранга терс мүнөздөмө берүүдө да пикирди билдирүүнүн ошол эле тилдик ыкмалары жана каражаттары: сатира, юмор, ирония, гипербола, метафора, салыштыруу, экспрессивдик-баалоочу лексика жана фразеология колдонулат. Дал ушул сыяктуу эле сынчыл ой-пикирлер ырастоо, пикирлер, баа берүү формасында да болушу мүмкүн.

Сыңдоодон башка терс, бирок *мыйзамга каршы* эмес контенттерге таарынуу контенти дагы кошулат. Таарынган адамдын көз карашы боюнча таарынуу адилетсиз түрдө капалантууга дуушар болуу жана ошол капачылыктан улам пайда болгон сезим. Таарынтуучу сөздөргө жарандын дене бойлук сапаттары (кашка баш, кыйшык бут), анын тиричиликке тиешелүү сапаттары (кир, тытык кийимдерди кийип жүрөт), анын сүйлөө манералары жөнүндө (алп ооз, кекеч) ж.б. жөнүндө маалыматтар кирет. Таарынтуучу лексемалар – бул жагымсыз, бирок объективдүү сөздөр: *семиз, олдоксон, баскыч* ж.б.

Терс контентке жаранды кемсинтүүнү кошсо болот. Кемсинтүү – башка жарандын кадыр-баркын жана ар намысын адепсиз формада басынтуу. Адепсиз форма (сөз, сүйлөм, кеп) – сүйлөп жаткан адам тарабынан өз ой-пикирин коммуникациянын этикалык ченемдерин орой бузуу менен билдирүү формасы. Бул учурда айтылган кеп конкреттүү адамга терс баа берип жатабы же жокпу, анча маанилүү эмес. Адепсиз формага сөз этиканын ченемдерин орой бузган сөздөр жана сүйлөмдөр кирет. Форманын «адепсиздиги» сүйлөшүүнүн алкагында пайдаланылган лексикалык маанилерди, сөздүк белгилерди жана кептик кырдаалды талдоонун негизинде далилденет. Инсанга кескин терс баа берген адабий тилдеги сөздөр адепсиз формага кирбейт. Адепсиз формага бардык нормалдуу эмес лексика кирет: кемсинткен, басынткан, орой, сөгүнгөн жана уят-сыйытсыз сөздөр адепсиз деп эсептелет. Тилдин адепсиз формасынын юридикалык мааниси түшүнүктүү: бул уят-сыйытсыз, тактап айтканда, адепсиз сөздөрдү жана аныктамаларды колдонуу менен инсанга терс мүнөздөмө берүү. Биздин көз карашыбыз боюнча, адепсиз лексикага төмөнкүдөй сөздөрдү кошсо болот: эркектин же аялдын жыныстык органынын орой мааниси, жыныстык айкашуунун орой аталышы, жеңил ойлуу аялдын ыплас аты жана ушул сыяктуу сөздөрдөн куралган бардык орой, адепсиз сөздөр.

Мыйзамга каршы контент менен мыйзамга каршы эмес контенттин ортосундагы абалды кастыктын тили ээлейт (чыдамсыздыктын лексикасы).⁴⁵ Мыйзамсыз контентке же коомго

45 Анализге негиз катары БА Тынчтыкты орнотуу жана медиа технология мектебинде кабыл алынган кастыктын тилин изилдөө усулдамасы алынды: Медиа-мониторинг языка вражды в СМИ, интернете и публичном дискурсе. Глоссарий. БА Тынчтыкты орнотуу жана медиа технология мектеби //URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/163-ezhegodnyy-doklad-yazyk-vrazhdy-v-smi-i-internete-kyrgyzskoy-respubliki-2014.html>.

жайылтууга тыюу салынган маалыматтарга терроризмди уюштурууга, диний экстремизмге, геноцидди актоого, согушту, зомбулукту жана ырайымсыздыкты, улуттук жана диний артыкчылыкты даңазалаган, башка элдерди жана улуттарды кемсинткен; элдердин жарандык кадыр-баркына доо келтирген, дин жолундагылардын жана дин кызматчыларынын диний сезимдерин басынтууга багытталган аракеттердин психологиялык жана лингвистикалык белгилери аныкталган тексттер, аудиовизуалдык материалдар, жарандык жана улуттук этиканын ченемдерин бузган, мамлекеттик белгилердин атрибуттарын (герб, желек, гимн) басынткан материалдар кирет жана КРнын мыйзамдары тарабынан тыюу салынган жалган маалыматтарды билип туруп жайылтууга жол берилбейт.⁴⁶

Бул жерде эң маанилүү түшүнүк кастыктын тили эмес, толеранттуулуктун жоктугу эмес, дал ушул жек көрүүнү жана кастыкты козутуу болуп саналат. «Козутуу» деп гипотетикалык түрдө коркунучтуу зыяндарга алып келе турган же адамдардын толеранттуулугун азайткан билдирүүлөр эмес, максаттуу түрдө коомдук шыкак берүүнү түшүнөбүз. Экинчиден, сөз конкреттүү адамдын же адамдардын тобунун даректерине карата конкреттүү кылмышты жасоого шыкак берүү жөнүндө болуп жаткан жок, себеби мындай жосундар кылмышка тике катыштыктын формасы болуп эсептелет, сөз дал ушул коомдун алдына чыгып сүйлөө жөнүндө болуп жатат, ал эми коомдун алдына чыгып сүйлөө кеңири багытта боло тургандыгы айтпаса дагы белгилүү.

Ар-намысты жана кадыр-баркты коргоого карата мыйзамдуу укуктар менен ой-пикирин эркин билдирүүнүн ортосундагы талаш-тартыштарды кароодо балансты издөө зарылчылыгы КРнын Жогорку Сотунун Пленумунун «Ар-намысты, кадыр-баркты жана ишкердик репутацияны коргоо жөнүндөгү талаш-тартыштарды чечүү боюнча сот тажрыйбасы жөнүндө» Токтомунда каралган.⁴⁷ Токтомдун негизги тезиси маалыматты таратуу укугун чектебөө үчүн изилденип жаткан маалыматты айткан, жазган, жайылткан адамдын же тараптын чыныгы ниетин аныктоо маанилүү деп баса белгилейт.

Комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизаны жүргүзүүдө эксперттердин тобу тигил же бул фактыларды баяндоо, тарыхый, диний, саясий мүнөздөгү маалыматтарды билдирүү тилдин, тексттин/аудиовизуалдык контенттин улуттук, расалык, социалдык же диний кастыкка багытталгандыгын өзүнөн өзү эле билдирбестигин түшүнүшү керек. Бул жерде негизги ролду мындай билдирүүлөрдүн мааниси жана көтөргөн мазмундук жүгү ойнойт. Андан тышкары, албетте, маалыматтар эмне үчүн, кайсы көз караштарды жана идеяларды бекемдөө үчүн колдонулуп жатат, кандай түшүнүктөрдү жана максаттарды камтыйт, алар аудиторияга кайсы каражаттар менен жайылтылууда, ал аудитория ким, материалдын авторунун макамы жана анын тилинин/текстинин/аудиовизуалдык материалдын жеткиликтүүлүгү кандай экендиги да мааниге ээ.

Экспертиза жүргүзүүнү жеңилдетүү үчүн 2013-жылдын апрелинде БУУнун Адам укуктары боюнча кеңеши тарабынан жактырылган «Басмырлоого, кастыкка же зомбулукка шыкак болуп эсептелген улуттук, расалык же диний жек көрүүчүлүктү пропагандалоого тыюу салуу боюнча аракеттердин Рабаттык планынын» критерийлерин колдонуу сунушталат.⁴⁸ Рабаттык критерийлер конфликттүү сөздөрдү, тексттерди, аудиовизуалдык контентти изилдөөдө эксперттерге жардам берген кошумча механизм болуп эсептелет. Бул факторлорду аныктоого жардам берүү үчүн «Рабат аракеттер планында» жүргүзүлгөн укук колдонуу изилдөөлөрү жыйынтыкталган жана жек көрүүнү козутуу жөнүндөгү иштерде контентти изилдөөдө керектеле турган төмөндөгү алты элемент аныкталган:

46 «КРнын Массалык маалымат каражаттары жөнүндө» мыйзамы, 4-бөлүм «Мыйзамды бузгандыгы үчүн жоопкерчилик», «Коомдук кароого туура келбеген маалыматтардын тизмеси» URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/819>.

47 Кара: КРнын Жогорку Сотунун Пленумунун 2015-жылдын 13-февралындагы «Ар-намысты, кадыр-баркты жана ишкер репутациясы коргоо жөнүндөгү талаш-тартыштарды чечүү боюнча сот тажрыйбасы жөнүндө» Токтому URL: http://online.adviser.kg/Document/?link_id=1004491132.

48 2012-жылдын октябрында Рабат ш. (Марокко) БУУнун Адам укуктары боюнча башкармалыгы тарабынан уюштурулган жыйында кабыл алынган «Рабат аракеттер планы» URL: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/SeminarRabat/Rabat_draft_outcome.pdf.

- (1) мазмуну жана формасы,
- (2) контекст,
- (3) автор/оратор,
- (4) ниети,
- (5) коомдук деңгээли,
- (6) чакырыкты ишке ашыруунун мүмкүндүгү.

Экспертиза жүргүзүүдөгү андан кем эмес аспект эксперттердин цифралык жана онлайн контентти изилдөөнүн спецификасын түшүнүүсү, ошондой эле конфликтогендикти аныктоо үчүн атайын көндүмдөргө ээ болуу болуп эсептелет. Мындай контенттин түзүүчүлөрү интернет түйүндөрүндө жасалма атка жамынып өз аракеттерин ишке ашырат, жөнөкөй аудиториянын аларды айырмалап таанууга алы жетпегидей кылып, реалдуу фактыларга аралаштырып ушактарды жана жалган маалыматты таркатат, тигил же бул топтун өкүлдөрүнүн терс образдарын түзөт, аларга кас-душмандын кейпин кийгизет, бири-бирин жактырбаган атмосферанын калыптанышына жол ачат, адамгерчиликсиз метафоралардын түркүн тымызын формаларын колдонуу менен массанын аң-сезимине жек көрүүнү сиңирет, кайсыл бир топтун душманынын образын жаратат. Экстремисттик контентти жайылтуучулар кеңири колдонгон аудиторияны медиа-манипуляциялоо куралдары түрдүү технологияларды - жаңылыш көз караштарды колдонуу, эмоцияларды башкаруудан тартып логикалык типтеги когнитивдик ыкмаларга чейин камтыйт.

Мындай формадагы материалдар маалыматты атайылап манипуляциялоону далилдеп турат, ошондуктан экспертизада материалдагы автор тарабынан келтирилген маалыматтардын тууралыгы, ал колдонгон булактардын ишенимдүүлүгү, цитаталардын аныктыгы, автордун ырастоолору менен ой жүгүртүүлөрүнүн маңызы боюнча негиздүүлүгү жөнүндө суроолор пайда болот. Жыйынтыгында атайын усулдамалардын жана компетенциянын жардамы менен изилденип жаткан материалдын маани-мазмунун, багытын, себептерин жана мотивдерин гана таппастан, анда жашырылган туюнтмаларды жана логикалык байланыштарды да айкындоо эксперттердин милдетине айланат. Бул милдетти чечүү материалдын квалификациясын жеңилдетет.

Маалыматтык экстремизм – бул маалыматтык агрессиянын объектисине, тактап айтканда кайсы бир этникалык, расалык, диний, социалдык топтун өкүлдөрүнө моралдык-наравалык зыян келтирүү жолу аркылуу адамдардын аң-сезимине коомдук деңгээлде кесепеттүү кептик тексттик, аудиовизуалдык таасир этүү формасы. Бул форма аудиториянын жаралуу сезимдерин ыратууга багытталган. Маалыматтык экстремизм санариптик доордогу экстремизмдин абдан жайылтылган түрлөрүнүн бири болуп эсептелет⁴⁹. Кайсыл бир топторго жана инсандарга карата кастык жана жек көрүүчүлүк мамилелерди пропагандалоо, топторго жана жеке адамдарга каршы зомбулук жасоого үгүттөө, адамдардын ден соолугуна, экономикалык же саясий зыян келтирүү же ошол зыянды актоо жана негиздөө, психологиялык же физикалык таасир көрсөтүүгө чакырыктар экстремисттик маалыматтык ишмердүүлүктүн максаты. Маалыматтык экстремизм көпчүлүк учурда PR-технологиялар жана пропаганда сыяктуу эле аудиторияга таасир этүүнүн формасы катары каралат.

Маалыматтык экстремизм таасир этүүнүн 3 формасына ээ (экспертизанын объектисинде экинчи же үчүнчү формасы көбүрөөк кездешет):

- Биринчиси – бул саботаж. Ал адатта маалыматты берүү системасын талкалоого багытталган. Бул элемент заманбап киберсогуштарда колдонулат. Киберэкстремисттер бир өлкөнүн каржылык системасына, министрликтердин жана ведомстволордун веб-сайттарына чабуул коюу менен чыныгы хаосту жаратышы мүмкүн, натыйжада ал өлкөнүн аскердик же мамлекеттик объектилерине кол салуунун кажети деле жок. Кибермейкиндиктеги согуштарды изилдөө менен алектенген окумуштуулар мындай учурда чабуул жасоо потенциалына ээ болуу коргонуу потенциалына эч кандай таасирин тийгизбейт деген жыйынтыкка келишти;

49 – Караңыз URL: <http://www.futureacademy.org.uk/files/images/upload/6-WELLSO.pdf>.

- Маалыматтык экстремизмдин экинчи формасы маалыматтык технологиялар аркылуу коомдогу баалуулуктарды жана салттарды талкалоого багытталган;
- Үчүнчү формасы – саясий, философиялык, укуктук, диний жана башка идеялар менен көз караштар чөйрөсүндөгү маалыматтык терроризм. Бул маалыматтык экстремизмдин абдан жаман формасы, анын максаты маалыматтын бардык түрлөрү жана идеялардын күрөшүн уюштуруу аркылуу жеке инсанга, топко, коомго жана мамлекетке терс таасир этүү. Экстремизмдин мындай түрүнүн үлгүсү катары интернет түйүндөрү аркылуу трансляцияланган Аль-Каиданын лидери Усамы бен Ладендин 2011-жылдын 11-сентябрындагы теракты пландаштыруу жана уюштурууга түшүндүрмө берген сөзүн, же интернет түйүндөрүндөгү жана ММКдагы экстремисттик лидерлердин жана террордук уюмдардын өлүм жазалары жөнүндөгү сөздөрүн жана коркутууларын алса болот. Маалыматтык экстремизмдин субъектилери өз билдирүүлөрүн ачык, эч кимден коркпостон баяндашат.

Маалыматтык материалдарды экстремисттик деп таануу үчүн алар эки критерийге жооп берүүсү керек: функционалдык жана мазмундук.⁵⁰

Материалды экстремисттик деп таануунун критерийлери	
Функционалдык	Мазмундук
Укуктук баа коомчулукка тараткандан баштап же бул материалды чыгаргандыгын жана сактагандыгын эске алуу менен берилет	Материалдарда экстремизмге максаттуу түрдө багыттоо же экстремизмге белгилүү бир мамилени калыптандыруу аракеттеринин болушу

Мыйзамдын көз карашынан алганда, экстремизмди жактаган мамилени билдирүүнүн төмөнкү жолдору юридикалык жактан маанилүү деп эсептелет: коркутуулар, экстремисттик аракеттерди ишке ашырууга чакырыктар, экстремисттик ишмердүүлүктүн зарылдыгын негиздөө, экстремисттик ишмердүүлүктүн зарылчылыгын актоо.

«Козутууга» байланышкан сөз актысынын бир бөлүгү болуп чакырык эсептелет. Грамматикалык модалдык конструкцияларда козутуу буйрук ыңгайдагы этиштерди колдонуу менен билдирилет, мисалга, «ургула», «өрттөгүлө», «өлтүргүлө», «жардыргыла» ж.б. сыяктуу. Бирок, илимий адабиятта «чакырык» термини козутуучу сөз актысынын бир түрү катары квалификацияланат; бул сөз актысы коомдук маанилүү ишмердүүлүктүн маанилүү бөлүгү катары түшүндүрүлүүчү, айрым идеалдарга жетишүүгө түрткү болуучу айрым аракеттерди же аракеттердин жыйындысын жасоого козутуу же адресаттын өзүнүн күнүмдүк жүрүм-турумдарында бул идеалдарды эске алууга түрткү берүү максатында адресатка арналган сөз актысы. Сүйлөгөн адам жана адресат саясий субъекттер же алардын өкүлдөрү экендиги маанилүү, ал эми сөз актысы коомдук-саясий коммуникациянын бир бөлүгү катары каралат.

Сөз актыларынын теориясы көз карашынан алып караганда, козутуучу мүнөздөгү маалыматтар директивалар (же императивдер) деп түшүндүрүлөт. Директива (императив) – кимдир бирөөнү бир нерсени жасоого/жасабоого же кандайдыр бир абалды сезүүгө/сезбөөгө козутуучу сөз актысы, тактап айтканда, директива кимдир-бирөөнү бир нерсеге түртүү максатын көздөйт. Директиванын коммуникациялык мааниси төмөнкүчө таризде берилиши ыктымал: «Мен сенин бул аракетти жасашыңды/жасабашыңды каалайм». Бул көрсөтүлгөн актылар абдан ар түрдүү. Алар күчтүү императивдерге (инъюнктивдерге) жана жумшак императивдерге

50 Сикорская И. Конфликтные медиа-тексты и визуальный контент: как определить наличие языка вражды, тренинговый курс для журналистов, сотрудников прокуратуры, судебных и правоохранительных органов Казахстана //URL: http://prezi.com/ngntn16ep928/?utm_campaign=share&utm_medium=copy&rc=ex0share.

(реквестивдерге) бөлүнүшөт. Күчтүү императивдерге буйрук, тапшырма, талап кылуу, тыюу салуу, буюртма, көрсөтмө берүү, чакырык кирет. Алсыз императивдерге жалбаруу, кеңеш, нускама, сунуштама, сурануу, чакыруу, көрсөтүү, эскертүү, сак болууга чакыруу, уруксат берүү кирет. Бардык белгиленген кеп актыларын козутуучу сөз актыларына кошууга болот. Эскерте кетчү нерсе, козутуучу сүйлөмдөр категориялуулуктун ар түрдүү деңгээлин билдирет: буйрук берүү, өтүнүү, жалбаруу, кеңеш, уруксат ж.б.⁵¹ Козутуучу мүнөздөгү билдирүүлөргө белгилүү бир интонация мүнөздүү, ал тондун жогорулашы, үндүн бийиктиги менен мүнөздөлөт.

Козутуу билдирүү формасы боюнча түз жана кыйыр козутуучу актылар деп бөлүнөт. Түз шыкактоо эрежеге ылайык кептин максатына жараша буйрук сүйлөмдөрү аркылуу ишке ашат. Буйрук иретиндеги билдирүүлөргө тондун жогорулоосу, үндүн бийиктиги менен коштолгон белгилүү бир интонация мүнөздүү. Буйрук иретиндеги билдирүүлөр текстте этиштин буйрук ыңгайынын (айт, жасагыла, ошенткиле), ошондой эле биргелешкен аракетти түшүндүргөн көптүк сандын биринчи жагынын формалары (ырдайлы, жүргүлө) жана этиштин кеңеш, өтүнүч маанисиндеги формалары (айтса болмок, кармап турушса болмок) колдонулушу боюнча аныкталат. Ошондой эле, козутууну билдирүүнүн козутуучу сырдык сөздөр сыяктуу формаларын (Жогол, сабатсыздык! ....колунду тарт!), ЖОК деген сөз менен сүйлөмдөрдү же баш тартууну түшүндүргөн этишсиз конструкцияларды бөлүп көрсөтүүгө болот (Уранга жол жок!; Убактылуу Өкмөткө эч кандай колдоо жок!). Кыйыр козутуу – бул кандайдыр бир аракеттерге шыкак берүүчү маалымат, адресаттын аракет кылуу ниетин же аракеттенүү сезимдерин калыптандырат. Бирок кыйыр козутууда императивдик формалар жок. Кыйыр козутуу башка типтеги байланышуу ниетине формасы боюнча шайкеш конструкциялар аркылуу айтылат. Мисалы, суроонун артында катылган сылык өтүнүч: Сиз мага тузду бере албайт белеңиз?; четин чыгаруу: Бир жактан жел келгенсип жатат; модалдык сөздөр менен куралган жаксыз конструкциянын түрлөрү: керек, зарыл, кылуу керек.

Козутуу – бул эки тарап: сүйлөөчү жана угуучу, адресат жана адресант катышкан, сүйлөөчүнүн угуучуну сүйлөп жаткан тарап каалаган (же каалабаган), ага зарыл нерсени кылууга (же кылбоого) мажбурлоого умтулуусун билдирген коммуникативдик акт.

Козутуунун, түрткү болуунун негизин сүйлөөчүнүн эркинен чыккан импульс түзөт, ал адресатка таасир этүү ниети менен берилет. Сүйлөөчүнү жана угуучуну айрым бир мамилелер байланыштырат (сүйлөшүүнүн объектиси, жагдай, социалдык же аймактык тиешелүүлүк, адресаттын адресанттан көз карандылыгы ж.б.), ал сүйлөөчүнүн угуучуга карата жалбаруу, талаптар, буюруу, кеңеш берүү, сурануу ж.б. сунуштар менен кайрылуусуна жол ачат. Козутуу актысынын жүрүшүнүн натыйжалуу болушу сүйлөөчүдөн дагы, угуучудан дагы көз каранды. Айрым бир кептик кырдаалдарда алардын ниеттери дал келиши мүмкүн, дал келбеши да мүмкүн.

Козутуу – бул баарынан мурун сүйлөөчү тарабынан билдирилген жана угуучуга багытталган активдүү каалоо. Козутуучу сөздөр иш жүзүндө бир нерсени ишке ашырууну көздөйт, сүйлөөчү берилген импульс аркылуу угуучудан өзү каалаган аракеттерди аткарылышын күтөт. Бирок адресаттын функциясы угуучунун ролу менен гана чектелбейт, тактап айтканда билдирүүнү кабыл алуу жана аны интерпретациялоо менен эле токтоп калбайт. Башкаруу, буйрук берүү, тыюу салуу, буюртма, тапшыруу объективдүү зарылчылыктан улам же адресаттын адресанттан көз карандылыгынан жана адресаттын өзүнүн эркине баш ийүүгө талап кылуу укугунан улам адресат үчүн аларды аткаруу милдеттүүлүгү менен мүнөздөлөт. Уруксат берүүнү, кеңеш берүүнү, чакырууну, насаат айтууну, сак болууну билдирүүдө талап кылынган аракетти аткаруу адресатка жараша болот. Суранычты, өтүнүчтү аткаруу толугу менен адресаттын колунда. Айтылган жумшак императивдерди ишке ашыруу бир гана андан көз каранды. Бирок жумшак делген императивдер (сураныч, өтүнүч) кээде социалдык, маданий, экономикалык, психологиялык жана башка кырдаалдардан улам айрым буйрук императивдерине караганда алда канча күчтүү таасир этиши да ыктымал.

51 — Кара: *Баранов А.Н.* Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учебное пособие. – М.: Флинта; Наука, 2013. 420-б.

Ишмердүүлүктүн зарылдыгы жөнүндө негиздеме этиштин шарттуу ыңгайын колдонуу менен же «жакшы болот эле», «каалайт элем», «зарыл», «керек», «талап кылынат» ж.б. модалдык сөздөр менен этишти айкалыштырып куралган грамматикалык конструкциялар аркылуу билдирилет.

Ишмердүүлүктүн зарылдыгынын негиздемесинин түшүндүрүүчү-семантикалык белгиси автордун ага карата оң, жактоочу мамилесин билдирүүсү болуп саналат. Ишеничтүү аргументтердин же далилдердин негизинде кандайдыр бир ырастаманы же концепцияны кабыл алууга багытталган сөздүн «негиздеме» катары таасири күчтүү. Негиздемеге байланыштуу баарлашууда угуучунун позициясы артыкчылыктуу мааниге ээ. Угуучунун позициясынан алып караганда, анын жеке психологиясы сөздүн түпкү идеясы менен байланышта.

Аргументацияларды (негиздемелерди) тандоо адамдын психологиялык түрү кандай экендигинен көз каранды, себеби угуучунун инсандык өзгөчөлүктөрү аргументациянын түрүн аныктайт. Негиздеме үчүн баарлашуу актысынын өзөгүндө баяндоонун логикалуулугу, фактыларды тизмектөө жана көйгөй боюнча акыл тыянактары жатат; алардын арасынан негизделип жаткан директивалар, комиссивдер, констативдер ж.б. өзүнчө бөлүнүп көрүнүп турат. Салыштыруу жана салыштырылган чоңдуктарды баалоо усулу колдонулат. Кимдир бирөөнү актоону, бир нерсени жактоону жана бир нерсени негиздемесин вербалдуу эмес билдирүүгө болбойт. Негизделген констативдердин түрү негизделген билдирүү болуп эсептелет, ал эми негизделген билдирүүлөрдүн мүнөздүү түрү катары, билдирүүнү негиздеген билдирүүнү айтсак болот, анда эки жөнөкөй билдирүүлөр айкалышат.

Ишмердүүлүктүн зарылдыгын актоо жасалган аракеттерге оң баа берүүнү, аларды жасоо үчүн олуттуу негиздердин бар экендигин жана тандап алган аракеттин туура экендигин көрсөтүү аркылуу аларды туура деп таанууну камтыйт, тактап айтканда келечекте бул сыяктуу аракеттерди түз эмес, бир гана кыйыр түрдө козута алат. «Актоо» деген сөз «актоого жол берген далилдер, түшүндүрмөлөр, тактап айтканда туура деп таануу, кимдир-бирөөнү, бир нерсени актоо» маанисин билдирет.⁵² Кимдир бирөөнү, бир нерсени актоого жана бир нерсени негиздемесин вербалдуу эмес билдирүүгө болбойт.

Тил актыларынын теориясына ылайык,⁵³ улуттук, диний же башка тиешелүүлүк белгилери боюнча айырмаланган адамдардын тобуна каршы кылмыштарды ишке ашыруунун зарылдыгын (геноцидди, массалык репрессияны, депортацияларды, дагы башка укукка каршы аракеттерди жасоону, анын ичинде легитимсиз зомбулукту) актоону камтыган билдирүүлөр өз мазмунунда төмөнкү белгилерге ээ болушу мүмкүн:

1. Өзүнүн коммуникациялык багыты боюнча мындай билдирүүлөр аты аталган объектилерге карата кастыкка же мыйзамсыз аракеттерге чакырыктарды, же болбосо аты аталган объектилерге карата кимдир-бирөөнүн душмандык же мыйзамсыз аракеттерин (же болбосо алардын зарылдыгын) актаган ой-пикирлерин камтуусу керек;

2. Жеке инсандар же кандайдыр бир олуттуу белгиси (расасы, улуту, дини ж.б.) боюнча бириккен адамдардын социалдык тобу мындай мазмундагы билдирүүлөрдүн объектиси болууга тийиш. Актоо сөздүн объектисине учурдагы баасын оңдоо, жакшыртуу милдетин чечет. Актоо төмөнкүдөй түрдө ишке ашырылат:

а) башкалар натуура, жараксыз (бул жерде мыйзам тарабынан ошондой баа берилген) деп эсептеген кандайдыр бир аракеттердин жана көз караштардын (*мис. Гитлердики туура болгон; Ал муну кылганга мажбур болгон*) тууралыгын (акыйкат, зарылчылык, мүмкүнчүлүк) ырастоо;

52 Современный толковый словарь русского языка /Под ред. С.А. Кузнецова. – СПб.-М.: Рипол-Норинт, 2008. 432, 456-б.

53 Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. Теория речевых актов /Пер. с англ.; Под ред. Б.Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986.

b) башкалар тарабынан терс бааланган инсанды мактоо (*мис: Гитлер –азамат!*). Ырастоо да, баа берүү да далилдер менен бекемделиши мүмкүн. Негизги далил катары бул шилтемелер колдонулат:

- максаттын акыйкаттуулугуна карата (*Биз ушул ишти жасадык, себеби баарына жакшы болуусун кааладык*),
- чектен тыш аракеттерге себеп болгон терс сырткы жагдайларга карата (*Ал ушул ишти кылганга мажбур болду, анткени аны жасабаса... сыяктуу кесепеттерге кабыл-макпыз*).

Актап жаткан жарандын башкалар тарабынан терс кабыл алынган аракеттери көпчүлүк учурда баяндалбайт жана айыптоодон айырмаланып, көмүскөдө калат. Актоолорду анализдөө процессинде автордун позициясына көңүл буруу маанилүү:

(1) Ал актап жаткан объектинин терс жактарын же сапаттарын жарым-жартылай мойнуна алышы мүмкүн (*Ооба, ал күнөөлүү, бирок...*);

(2) Ал кеп болуп жаткан предметке карата коомдун терс баасы натуура деп ырастоосу жана аны далилдегенге аракет кылышы мүмкүн (*Ал азамат, ал эми силер туура эмес кылып жатасыңар*). Биринчи учурда кимдир-бирөөнү/бир нерсени жарым-жартылай актоо; экинчисинде – толук актоо, ал эми каарманга айлантуу аракети учурунда – толук актоо аркылуу мактоо жөнүндө айтса болот.⁵⁴

Мына ошентип, кандай гана билдирүү болбосун, сүйлөөчүнүн угуучуга кадимки турмуш чындыгындагы кубулуштар, окуялар, кырдаалдар жөнүндө айрым маалыматтарды, ошондой эле сүйлөөчүнүн өзүнүн ойлору, сезимдери же жасаган иштери жөнүндө маалыматты берүүсүн түшүндүрөт.

Лингвистикада коркутуу⁵⁵ деп кимдирбирөөгө же бир нерсеге тигил же бул зыян, башка залал келтирүү тууралуу билдирүүнү айтабыз. Коркутуу – кандайдыр бир кара ниеттикти, жаманчылыкты жасоо коркунучу. Коркутуу сөздөрү тилдин иллокутивдик актылардын өз алдынча тиби катары айырмаланат жана директива менен убаданын айкалышында ишке ашат.

Тактап айтканда, коркутуу үчүн адресатты кандайдыр бир аракетке козутууга багытталган убада кылуу сөздүн (комиссив) жана козутуунун (директива) белгилеринин шайкештиги, биригүүсү мүнөздүү. Коркутуу актысынын борбору деп лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрү бар этиштерди айтсак болот. Коркутууну мүнөздөгөн этиш «коркутуу» этиши болуп эсептелет. Албетте, оратор натыйжага жетишүү максатында «коркутуу» этишин тике колдонбойт, ал башка этиштер менен аралашып, байкалбай калат (сүйлөөчүнүн агрессивдүү ниеттерин жашыруу үчүн). Албетте, ага ылайык алмаштырылган этиштер угуучу үчүн терс мазмунга ээ.

Коркутуу эки формада билдирилет: тике формасы жана аралыктан коркутуу формасы. Тике коркутууда автордун сөздөрү түздөн-түз угуучуга арналат. Дистанттык формада – автор өз сөзүн угуучуга тике арнабайт, аны атабайт, бирок коркуткан сөздөр тиешелүү дарекке жетээрин билет жана каалайт. Каралып жаткан текстте коркутуунун дистанттык формасы бар. Козутуучу сөз актысы катары коркутуу эркин билдирүү, башкаруу, императив менен байланышта болуп, сүйлөөчү кызыкдар болгон аракетке (же аракетсиздикке) козутуунун өзгөчө түрү катары

54 Кар.: Кукушкина О.В., Сафонова Ю.А., Секераж Т.Н. Теоретические и методические основы судебной психолого-лингвистической экспертизы текстов по делам, связанным с противодействием экстремизму. – М.: ФБУ РФЦСЭ при Минюсте России, 2011. С.106-107; Современный толковый словарь русского языка / Под ред. С.А. Кузнецова. – СПб.-М.: Рипол-Норинт, 2008. 432-бет.

55 См.: Современный толковый словарь русского языка /Под ред. С.А. Кузнецова. – СПб.-М.: Рипол-Норинт, 2008. 858-беттер; Бринёв К.И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза. – Барнаул: АлтГПА, 2009; Кукушкина О.В., Сафонова Ю.А., Секераж Т.Н. Теоретические и методические основы судебной психолого-лингвистической экспертизы текстов по делам, связанным с противодействием экстремизму. – М.: ФБУ РФЦСЭ при Минюсте России, 2011. 231-232-беттер.

функцияны аткарат. Адегенде аткаруучу-адресат автордун көз карашына макул эмес, бул коркутууга өбөлгө болот. Изилдөөгө берилген тексттерди талдоодо мындай жагдайлар ачык байкалат.

Коркуткан сөздөрдүн прагматикалык жагдайлары мына булар:

- 1) угуучу аракеттерди ишке ашырууга кызыкдар эмес;
- 2) сүйлөөчүнүн угуучунун кызыкдар экендигин билет;
- 3) сүйлөөчүнүн коркутууда айтылган аракеттерди жасоого жөндөмдүүлүгү;
- 4) сүйлөөчүнүн угуучунун айрым бир жүрүм-турумуна кызыкдар болушу;
- 5) сүйлөөчүнүн коркутууда айтылган аракеттерди жасоо ниети.

Бардык тил актылары сыяктуу эле, коркутууну билдирүү эксплициттик, тактап айтканда түз формада жана имплициттик, башкача айтканда кыйыр формада дагы болушу мүмкүн. Коркутуу актысын кыйыр формада билдирүү үчүн коркутуунун бир нече формалары элимианцияланат (жумшартылат). Мисалы, Автордун көмүскөдө калышы, талкалоочу аракетке козутуу жумшак маанайда, Адресат үчүн зыяндын/залаканын мүнөзү конкреттүү эмес, конкреттүү Адресат «белгисиз» ж.б. Бирок баары бир эле коркутуунун коммуникациялык ниетинен кабар берген белгилери: Адресатка зыян келтирүү идеясы, актынын болочок багыты, артка кайтпоо идеясы жана демек зыяндуу/залакалуу ж.б. аракет сөзсүз аткарыла тургандыгы тууралуу идея камтылып турат.

Талаштуу сөздө, текстте, аудиовизуалдык контентте экстремизмдин белгилери бар же жок экендигине экспертиза жүргүзүүдө, кастыктын тили же сабырсыздык лексикасы деген түшүнүккө өзгөчө көңүл буруу керек. **«Кастыктын тили»** - бул кастыкка чакыруу боюнча бир катар терс дискурстарга таандык кеңири термин. Бул термин салттуу түрдө ар кандай раса, диний, этникалык, улуттук же социалдык топ үчүн мазактоочу деп эсептелген аныктамаларды туюнтат.⁵⁶ 1980-жылдары кастыктын тили тууралуу түшүнүктү кеңейтишип, ага гомофобияны, сексизмди, адамдарды жыныстык белгилери боюнча басмырлоону жана жек көрүүгө байланыштуу башка аныктамаларды киргизишкен.

Душмандашуу тилине тыюу салуу жана өз оюн эркин билдирүү укугунун айланасында жүрүп жаткан дебаттар бул эки атаандашчыл түрдүн ортосунда олку-солку абалда. Бир тараптан, мазмунуна жараша сөздү милдеттүү түрдө жөнгө салуу адамдын өз оюн эркин билдирүүгө болгон негизги укугун бузат дешсе, экинчи тараптан ММКдагы кастыктын тилин жөнгө салуунун жактоочулары ой-пикирлерди эркин билдирүү укугу абсолюттук мааниге эмес деп ырасташууда. Бул Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакттын 19-беренесинде ой-пикирлерин эркин билдирүү укугу «милдеттерди жана жоопкерчиликти өзүнө камтыйт», демек «бир нече чектөөлөр менен коштолушу» мүмкүн деп белгиленет. «Башка жарандардын укуктарын же репутацияларын сыйлоо» зарылчылыгы сөз эркиндигин чектөөнү шарттаган жагдайлардын бири катары эсептелет.⁵⁷

2015-жылы дүйнөдөгү кырдаалдын өтө ыкчам ыргак менен өзгөрүшү медиа-контентке таасирин тийгизди, жаңы чакырыктарды белгиледи, аны менен чогуу исламофобия, ксенофобия, мигрантофобия, гомофобия өстү, булар дагы коомдук дискурстан өз орундарын тапты. Медиадагы антиисламдык риториканын күчөшү Жакынкы Чыгыштагы уланып жаткан согуштун айынан мигранттар менен качкындардын Европаны жана башка өлкөлөрдү көздөй агылышы,

56 Караңыз. Современный толковый словарь русского языка /Под ред. С.А. Кузнецова. – СПб.-М.: Рипол-Норинт, 2008. 432-бет, 456; «Язык вражды в СМИ и Интернете КР», ежегодный аналитический доклад / Под ред. И.А.Сикорской. Бишкек, 2014 //URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/163-ezhegodnyy-doklad-yazyk-vrazhdy-v-smi-i-internete-kyrgyzskoy-respubliki-2014.html>.

57 БА Тынчтыкты орнотуу жана медиатехнологиялар мектебинин изилдөөлөрүнө ылайык, 2015-жылы кыргызстандыктардын үчтөн көбүрөөк бөлүгү ММКда же интернет түйүндөрүндө азчылыктарга карата жек көрүүнү же агрессияны билдирген тескери пикирлерди окушкан, угушкан же көрүшкөн, мындай абал бул изилдөөгө катышкандардын пикирлери боюнча зомбулукка алып келиши мүмкүн. Караңыз URL: <http://ca-mediators.net/en/220-detailed-summary-of-the-hate-speech-report.html>.

ошондой эле Кыргызстандын жарандарын Сириядагы жана Ирактагы согушка көндүрүп алып чыгып кетүү уланып жатышы менен байланыштуу. Бул тууралуу айтуу менен ММКдагы жана интернет түйүндөрүндөгү сүйлөнгөн сөздөрдүн, тексттердин жана аудиовизуалдык материалдардын айрым авторлору ислам менен терроризмдин ортосундагы параллелдерди жүргүзүп, душмандын образын мусулман түрүндө массалык аң-сезимге сиңирүүдө, же тескеринче, башка диндердин же топтордун өкүлдөрүн каралап жатышат.

Бирок, кастыктын тилинин спецификалуулугу экенин түшүнүү керек, анткени ар түрдүү субмаданияттарда бир коомчулукта колдонууга боло турган, башкаларда болбой турган ар түрдүү билдирүүлөр кастыктын тили катары эсептелиши мүмкүн. Бул маданий, диний жана социалдык салттардын ар түрдүү деңгээли, коомдун толеранттуулугунун, маалыматтуулугунун жана өнүгүү даражасы менен байланыштуу. Конфликттогендик сөздөргө, тексттерге, аудиовизуалдык материалдарга экспертизанын жүрүшүндө, эксперттер кастыктын тили менен мыйзамда кылмыш катары квалификациялана турган криминалдык контенттин ортосундагы айырмачылыкты түшүнүү зарыл.

Кастыктын тили менен сабырсыздыктын негизиндеги кылмыштардын ортосундагы айырмачылыктар	
ДУШМАНДАШУУ ТИЛИ: билдирүүлөрдүн туура эместиги + кастыкты, жек көрүүнү камтышы (мотив милдеттүү түрдө эмес) + топ (диний, этникалык, социалдык ж.б.)	САБЫРСЫЗДЫКТЫН НЕГИЗИНДЕГИ КЫЛМИШТАР /КАСТЫКТЫ ТУТАНТУУ: кылмыштуу укук бузуу + жек көрүү мотиви + топ (диний, этникалык, социалдык ж.б.)

Тексттердин жана аудиовизуалдык материалдардын контентин изилдөөдө учурдагы академиялык усулдамаларга,⁵⁸ ылайык, душмандашуу тили төмөнкүдөй түрлөргө жана типтүү категорияларга бөлүнөт:

№	Түрү	Түшүндүрмө, душмандашуу тилинин мисалдары
1.	Зомбулукка чакыруу	Зомбулуктун объектисин белгилөө менен контексттеги конкреттүү кырдаалга байланыштуу; өзүнүн сүйлөгөн сөзүндө, макалаларында, документтерде, аудиовизуалдык материалдарда ж.б. жеткиликтүү каражаттарды колдонуу аркылуу зомбулукту даңазалоо, анын ичинде «Жиддерди чап!», «Каапырларды жок кыл!» ж.б. деген сыяктуу абстракттуу чакырыктар
2.	Басмырлоого чакыруулар	Анын ичинде «Өз улутубузду тазалайбыз!», «Биз каапырларсыз дин үчүн!» ж.б. ү.с.типтеги жалпы лозунгдар түрүндө

58 [Язык вражды против общества /Сост. А.М. Верховский. – М.: Центр «Сова», 2007; Душмандашуу тилин изилдөөнүн усулдамасы, БАдагы тынчтыкты орнотуу жана медиатехнологиялар мектеби //URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/163-ezhegodnyy-doklad-yazyk-vrazhdy-v-smi-i-internete-kyrgyzskoy-respubliki-2014.html>.](http://www.ca-mediators.net/ru/163-ezhegodnyy-doklad-yazyk-vrazhdy-v-smi-i-internete-kyrgyzskoy-respubliki-2014.html)

3.	Зомбулукка жана басмырлоого тымызын чакырыктар	Анын ичинде «Өз улутубузду тазалайбыз!», «Биз каапырларсыз дин үчүн!» ж.б. у.с.типтеги жалпы лозунгдар түрүндө
4.	Диний/этникалык/социалдык топтун негативдүү образын түзүү	Дайыма конкреттүү эмес айыптоолор менен коштолот (башка пункттарга да тиешелүү), тилдин тону, текст, аудиовизуалдык контент же фрагмент менен берилет)
5.	Зомбулуктун жана басмырлоонун тарыхый окуяларын актоо	«1915-жылы түрктөр армяндарды өзүн-өзү коргоо катары кырган» деген типтеги билдирүүлөр
6.	Тарыхта жалпы таанылган зомбулук жана басмырлоо фактыларын күмөн саноого түрткөн сөздөр, тексттер жана аудиовизуалдык материалдар	Мисалы, Холокосттун масштабын бурмалоо же «Чечендерди алар Гитлер тарапка өтүп кеткендиги үчүн сүргүнгө айдашкан» деген сыяктуу ырастоо
7.	Адамдын же диний, этникалык жана социалдык топтун табигый кемчилиги бар деп ырастоо	Кайсыл бир этникалык же диний топтун маданий жана интеллектуалдык потенциалынын жетишсиздигин, чыгармачылык эмгекке жөндөмсүздүгүн ырастоо (Россиядагы Азербайжандыктар бир гана базарда иштешет», «Чукчалар аңкоо»)
8.	Тигил же бул диний/этникалык/социалдык топтун тарыхый кылмыштары жөнүндө ырастоолор	«Мусулмандар өздөрүнүн ишенимдерин дайыма от жана кылыч менен жайылтышкан», «Поляктар орустарга карата дайыма караниетте болушкан» деген сыяктуу билдирүүлөр
9.	Диний/этникалык/социалдык топтун кылмыштуулугу жөнүндө ырастоолор	«Иегованын күбөлөрү - алдамчылар», «Цыгандар – уурулар» деген өңдүү билдирүүлөр
10.	Тигил же бул диний/этникалык/социалдык топтун моралдык кемчиликтери жөнүндө ырастоолор	«Шииттер радикалдуу», «Еврейлер ач көз», «Цыгандар – алдамчылар» деген сыяктуу билдирүүлөр. Квалификациялоодо топтун маданий же интеллектуалдык жактан төмөндүгү жөнүндө көз караштарды айырмалай билүү керек
11.	Тигил же бул диний/этникалык/социалдык топтун пропорционалдуу эмес үстөмдүгү жөнүндө талкуулар	Топтун өкүлдөрүнүн материалдык жактан абдан жакшы жетиштүүлүгү, алардын бийлик түзүмдөрүндөгү, прессидагы ж.б.у.с. үстөмдүктөрү жөнүндө сүйлөнгөн сөздөр жана тексттер

12.	Тигил же бул диний/этникалык/социалдык топтун коомго, мамлекетке терс таасири жөнүндөгү айыптоолор	«Мормондор биздин православдык иденттүлүктү бузуп жатышат», «баландай эл улуттук иденттүүлүктү жок кылышты», «Келгиндер Москванын абийирин кетирип, орус эмес шаарга айлантышууда»
13.	Диний/этникалык/социалдык топторду же анын өкүлдөрүн басынткан же шылдыңдаган контекстте эске сала кетүү	Анын ичинде кылмыш хроникасында же, жөн гана этнонимди эске салууда. Мисалы, «Чечендер Сирияга башкалардан көбүрөөк согушкер болуп жалданууда»
14.	Тигил же бул диний/этникалык/социалдык топко тиешелүү мигранттардын аймакта, райондо, шаарда ж.б. отурукташып, калыптанып калышына жол бербөө чакырыктары	«Православдык шаарда мечиттердин өтө тез көбөйүшүнө каршы акциялар болуп өттү» деген билдирүүлөр
15.	Маектешүүчүнүн позициясы менен журналисттин/Интернет түйүнүнүн колдонуучусунун позициясынын ортосундагы бөлүнүүнү аныктап турган ачык ксенофобиялык билдирүүлөрдү же тексттерди комментарийсиз берүү; экстремисттик/улутчул пропаганданы редакциялык түшүндүрмөсү жок ЖМКда жарыялоо	
16.	Топту бийликти басып алуу же аймактык экспансияга аракет кылууга айыптоо	Сөзмө сөз маанисинде айтканда, чакырыктан айырмаланып, аймакта отурукташып калып калууга жол бербөө: «Аныгында бир кытайлыктардын максаты жер байлыктарын, ресурстарды басып алууну көздөйт жана ошондуктан алар тымызын аракет кылууда»
17.	Жарандыкты четке кагуу	Өлкөнүн жарандарынын сүйлөгөн сөздөрүндө, тексттерде жана аудиовизуалдык материалдарга алардын этникалык идентификациясына жараша баа берүү «Сириядагы согушка жалданып кеткендер негизинен чечендер»

КАСТЫК ТИЛИНИН ТИПТЕРИНИН ЖАЛПЫЛАШТЫРЫЛГАН КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Катуу тиби	Орточо тиби	Жумшак тиби
<ul style="list-style-type: none"> – Зомбулукка чакырыктар – Басмырлоого чакырыктар – Зомбулукка жана басмырлоого тымызын чакырыктар – Аймакта отурукташууга жол бербөөгө чакырыктар 	<ul style="list-style-type: none"> – Зомбулуктун жана басмырлоонун тарыхый учурларын актоо – Тарыхта жалпы таанылган зомбулук жана басмырлоо фактыларына күмөн саноого түрткөн сөздөр, тексттик жана аудиовизуалдык материалдар – Тигил же бул этникалык же диний топтун тарыхый кылмыштары жөнүндө ырастоолор – Тигил же бул этникалык же диний топтун криминалдуулугу жөнүндө ырастоолор – Тигил же бул диний/ этникалык/социалдык топтун пропорционалдуу эмес үстөмдүгү жөнүндө талкуулар – Тигил же бул диний/ этникалык/социалдык топтун коомго, мамлекетке терс таасири жөнүндөгү айыптоолор – Топту бийликти басып алуу же аймактык экспансияга аракет кылууга айыптоо – Жарандыкты четке кагуу 	<ul style="list-style-type: none"> – Диний/этникалык / социалдык топтун терс образын түзүү – Тигил же бул диний/ этникалык/социалдык топтун табигый кемчилдиги жөнүндө ырастоолор – Тигил же бул диний/ этникалык/социалдык топтун моралдык кемчиликтери жөнүндө ырастоолор – Диний/этникалык топтун же алардын өкүлдөрүн кемсинткен же шылдыңдаган сөздү контекстте кошуп кетүү – Ксенофобиялык билдирүүлөрдөн жана тексттерден комментарийлерсиз цитата келтирүү

Сөздөрдү, текстти, аудиовизуалдык контентти аларда кастыктын тили бар экендигин тактоо үчүн изилдөөдө сапаттуу анализ усулу аркылуу душмандашуу тилинин субъектиси аныкталат (кимден чыгып жатат), тилдик душмандашуунун объектиси (кимге багытталган, кайсы топ алардын бутага алынды), булак, тилдин радикалдуулуктун тиби, конфликтогендик атоолордун жана стереотиптердин колдонулушу талдоого алынат. Ушул изилдөөдө материалдын **тоналдуулугу алты категорияга бөлүнөт:**

- жарыялоо (идеяларды максаттуу жайылтуу);
- сыңдоо (эмоционалдык жактан боёлгон лексика жана объекттерге карата авторлордун ой-пикирлерине баа берүү кээде тигил же бул диний/этникалык/социалдык топту каралоочу метафораларды камтыйт);
- үндүн тонунун нейтралдуу болушу (эмоциялардын жоктугу, коммуникативдик ниеттин жоктугу, автордун аудиториядан обочолугу);
- үндүн тонунун позитивдүүлүгү (субъект оң тараптан көрсөтүлдү, публикациянын контексти позитивдүү);
- илимий тон (тарых жөнүндө изилдөөлөр, диний/этникалык/социалдык топтун өз ара мамилесин, мамлекеттин диний жана улуттук саясатын анализдөө);
- диний/этникалык жана башка сабырсыз мамилелерди, калктын аң сезимине сиңирилген стереотиптерди жана лексемаларды камтыган дезинформациялоонун атайын куралдарын колдонуу.

Эксперттердин ыңгайлуулугу үчүн кастыктын тили бар же жок экендиги боюнча изилденип жаткан материалдардын көрсөткүчтөрү типтүү таблицка киргизилет:

№	Күнү /айы /жылы	Сүйлөнгөн сөз, текст, аудиовизуалдык материал (ММК жана аккаунт)	Сүйлөнгөн сөздүн, тексттин, аудиовизуалдык материалдын аталышы, шилтеме	Автору	Жанр (макала, жаңылык, аналитика, ой-пикир, маектешүү, комментарий, иллюстрация) жана эмне жөнүндө экендигинин кыскача баяндамасы	Түп нускасында душмандашууну камтыган цитатанын, тексттин үзүндүсү	Классификациясы (душмандык тилинин кайсы тиби, түшүндүрмөсү менен)	Эмоционалдык тон	Таасир этүү куралдарын колдонуу
					Жасалма аныктамалар жана стереотиптер	Кастык кеби кимден чыгып жатат	Кастык кебинен ким жабыркайт (кимге багытталган)	Азчылыктарды/топту сөзгө аралаштыруунун саны	
								Саны	Топ

Санариптик доордогу интернет түйүндөрүнөн алынган материалдар экспертизанын эң массалык объектиси болуп эсептелет, ошондуктан экспертизанын предмети интернет түйүнү аркылуу түзүлгөн жана таркатылган бардык сөздөр, тексттер, аудиовизуалдык материалдар болушу мүмкүн. Ошондой эле, башка материалдарды изилдөөдө «Рабат аракет планында» бекитилген критерийлерди колдонуу сунушталат. Ошондой эле, эксперттин милдети – тапшырылган критерийлер боюнча материалдарды квалификациялоо жөнүндө коюлган суроолор менен чогуу изилденип жаткан контенттин спецификалык өзгөчөлүгүн аныктоо болуп эсептелет. Мындай экспертиза *интернет ресурстар менен иштөөдөгү атайын билимдерди жана көндүмдөрдү* талап кылат, алар:

– Түп нускасын көчүрүлүп чыгарылып жаткан, түп нуска эмес маалыматтардан айырмалай билүү, бул аны андан кийин сот ишинин алкагында квалификациялоо үчүн абдан маанилүү. Веб-сайттардагы жана социалдык түйүндөрдөгү басылмалардын көп үлүшүн бөлүшүүлөр түзүшөт (же тактап айтканда өзүнүн баракчасында же аккаунтунда кайра бөлүшүүлөр, маалыматтар аны койгон колдонуучулар тарабынан түзүлгөн эмес, алар болгону анын окурманы, көрүүчүсү, угуучусу, жайылтуучусу болуп саналышат, бир гана мындай жол менен эмес, ошондой эле түйүн боюнча вирустук маалыматты жайылтуу үчүн атайын түзүлгөн кандайдыр бир вирустук шилтемени кылдатсыздыктан, этиятсыздыктан улам басып алуу менен капыстан окурманы, угуучусу, көрүүчүсү дагы болуп калат). Материалды изилдөөдө эксперт түшүнүүсү керек, кайра бөлүшүү деген – контекстте гана баа бериле турган фактылык цитата. Кайра бөлүшүүлөрдү изилдөөдө аларды коштогон комментарийлердин контекстин изилдөө маанилүү, тактап айтканда комментарийлер ой-пикирлерди дагы, анын бааланышын дагы билдириши мүмкүн, бул автордун/оратордун максаттарын жана анын сүйлөгөн сөздөрүн тагыраак квалификациялоого мүмкүнчүлүк берет;

– Терс баа берүүчү, укукка каршы эмес контентти укукка каршы контенттен айырмалоону билүү зарыл. Бул Интернет түйүндөрүндө офлайн чөйрөдөгү басылмалардан абдан айырмаланат. Глобалдык жана эркин онлайн платформа болуп эсептелген Интернет түйүндөрүндө офлайн чөйрөдө чектөө коюлган зомбулук, коркутуу, чакырык сценаларын ачык эле камтыган материалдар чыгарылат. Ошондуктан, компетенттүү органдардын так нускамалары жана комментарийлери керек, ал биздин алкакта укукка каршы контент катары квалификацияланышы мүмкүн. Интернет түйүндөрүн анда сабырсыздык тили бар/жок экендигине карата изилдөөлөр анын деңгээлинин жетишерлик жогору экендигин, өзгөчө социалдык түйүндөрдө жогорулугун көрсөтүп турат.⁵⁹ Бирок бул факты спецификалык интернет тексттерди, аудиовизуалдык контентти мыйзамга каршы материалдар сыяктуу квалификациялоо үчүн мотив болбошу керек;

– Интернет түйүндөрүндөгү басылмалардын жанрын жана аудиовизуалдык контентти айырмалай билүү автордун/оратордун макамын, анын каалоо-ниеттерин жана анын билдирүүлөрүнүн интернет аудиториялардагы жеткиликтүүлүгүн даана аныктоого жол ачат. Интернет түйүндөрүндөгү басылмалардын жанрлары ММКдагы жана ар кыл адабияттарда жарыяланып жаткан жанрлардан айырмаланып турат. Пикирин жазуу, видео-пикир, кайра бөлүшүү, твиттер, ретвиттер, комментарийлер, видеокайрылуулар, демотиваторлор, жакшыртылып жасалмаланып коюлган сүрөттөр, тайм-сызыктар, слайд-шоу, аудиослайд-шоу, видеороликтер, аудио-роликтер, лонгриддер, коллаждар, онлайн-трансляциялар – сөздөрдү, тексттерди жана аудиовизуалдык материалдарды түзүүчүлөр тарабынан колдонулган жанрлардын негизги түрлөрү;

– маалыматтык экстремизмдин жана терроризмдин белгилерин квалификациялоону билүү;

59 «Язык вражды в СМИ и Интернете КР», ежегодный аналитический доклад /Под ред. И.А.Сикорской. Бишкек, 2014 //URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/163-ezhegodnyy-doklad-yazyk-vrazhdy-v-smi-i-internete-kyrgyzskoy-respubliki-2014.html>.

– Офлайн чөйрөдө жайылтылган материалдардан тоналдуулугу менен абдан айырмаланган заманбап интернет тилди билүү жана басылмаларга карата интернет аудиториянын спецификалык реакцияларын түшүнүү. Интернет аудиториянын тигил же бул басылмаларга карата реакциясы офлайн чөйрөлөрдөгүдөй эмес берилиши, билдирилиши мүмкүн. Мисалга алсак, колдонуучу мазмундук көз караштан ага сөзсүз түрдө эле жакпаган басылмаларга «жакты» белгисин баса бериши жана аны кайрадан өз баракчасына бөлүшүшү мүмкүн. Бул балким нааразы болуп жазылган болушу ыктымал, же кайсы бир тез чечилиши керек болгон маселеге аудиториянын көңүлүн бурдуруу тилеги болушу мүмкүн. Активдүү интернет колдонуучуларга бул тил түшүнүктүү. Бирок, башка өлкөлөрдүн укук колдонуу тажрыйбаларында колдонуучулар интернет-колдонуучу тарабынан коюлган билдирүүнү өзүнүн жеке туюмдарынан улам субъективдүү түрдө чечмелегендиги үчүн бул процесстин ар бир катышуучусу жоопкерчиликке тартылышкан (сот, тергөөчү эксперт). Ошол эле учурда, мындай басылмаларга мыйзамга каршы контент менен оюн эркин билдирүүнүн жол берилген чегинин ортосун так түшүнүү позициясынан баа берүү керек.

3.4. ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭКСПЕРТИЗАНЫН ДИНИЙ АСПЕКТИЛЕРИ

Соттук диний экспертизанын милдеттери болуп эсептелет:

1) Уюштуруу документтеринин негизинде уюмдун диний же диний эмес мүнөзүн, анын диний окутуусунун негиздери жөнүндө маалыматтарды жана ага дал келген тажрыйбаларды аныктоо (өзгөчө анын ишмердүүлүгүнүн формалары жана усулдары, бул диндин жолун улоочулардын, жетекчилигинин жана бирикменин мүчөлөрүнүн үй-бүлөгө, никеге, билимге, ден соолукка карата мамилеси ж.б.);

2) уюмдун диний таандыгын аныктоо;

3) ишмердүүлүктүн кагазда жазылган формасы менен иш жүзүндөгү формасынын шайшектигин аныктоо; ишмердүүлүгүнө байкоо жүргүзүү жана анын документтерин жана диний адабияттарын изилдөө аркылуу диний уюмдарда культту ишке ашыруу, культтук жана культтук эмес тажрыйбанын ишмердүүлүктүн уставда жазылган түрү менен шайкештигин аныктоо;

4) экстремисттик жана экстремисттик эмес мүнөздөгү чакырыктарды ажыратуу максатында уюмдун диний адабияттарын изилдөө, алар аркылуу баалуулуктарынын багыттары, миссионердик чакырыктар, социалдык жактан маанилүү көз караштар аныкталат.

Эскерте кетчү нерсе, диний бирикменин уставдык жана башка документтериндеги милдеттери, максаттары менен аларга жетишүү үчүн реалдуу аракеттери менен дал келишине укуктук баа берүү эксперттердин компетенциясына кирбейт. Муну менен укук коргоо органдары менен соттор алектениши керек. Соттук диний экспертиза жүргүзүүнүн объектилери: диний уюмдун уставдык документтери жана негиздөөчүлөрдүн жыйналыштарынын протоколу, диний уюмдун негиздөөчүлөрүнүн тизмеси, диний уюмдун мамлекеттик каттоодон өткөндүгү жөнүндө бекитилген үлгүдөгү күбөлүгү жана диний уюмдун мамлекеттик каттоодон өткөндүгү жөнүндө юридикалык тараптардын мамлекеттик реестринен көчүрмөсү, диний окуучулардын негиздери жана ага тиешелүү тажрыйбалар жөнүндө маалыматтар. Изилдөөгө өзү чыгарган, алынып келинген, импорттолгон жана жайылтылган диний адабияттар, басма, аудио- жана видеоматериалдар, диний багыттагы буюмдар кирет.

Мындан сырткары, изилдөөнүн объектилери анализдөө жана корутунду берүү үчүн экспертке зарыл боло турган маалыматтарды камтыган тергөө аракеттеринин протоколдору болушу мүмкүн. Мында күбөлөрдү, жабырлануучуларды, шектелүүчүлөрдү, айыпталуучуларды

суракка алуунун протоколдору негизги ролду ойношу мүмкүн, кудайга сыйынуунун жана башка диний каадалардын, ырым-жырымдардын мазмуну жөнүндө маалыматтар, ошондой эле өз өмүрүнө кол салууга мажбурлоо, диний мотивдерден улам коркунучтуу кырдаалда турган жарандарга медициналык жардам берүүдөн баш тартуу сыяктуу маалыматтар камтылышы мүмкүн болгондуктан ишке катышкан жарандарды суракка алуунун протоколдору жана башка ушуга окшош материалдар мааниге ээ.

Укук коргоо органдарынан экспертиза жүргүзүү үчүн келип түшкөн материалдардын көбөйгөнүнө байланыштуу, комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизанын алкагында диний экспертиза жүргүзүүнүн бирден бир негизги багыттарынын бири, диний экспертизанын объектилеринде экстремизмдин белгилеринин бар экендигин аныктоо. Табылган белгилер юридикалык жактан дагы маанилүү мүнөзгө ээ болушу керек экендигин өзгөчө белгилеп кетүү керек. Демек, эксперттин алдына коюлуучу *негизги суроолор* төмөнкүдөй болот:

– Изилдөө үчүн берилген материал диний-экстремисттик мүнөздү камтыйбы?

– Изилдөө үчүн берилген материалдын диний-экстремисттик же террористтик уюмдарга тиешеси барбы?

– Изилдөө үчүн берилген материалдарда Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүн күч менен өзгөртүүгө байланыштуу чакырыктар камтылганбы?

– Изилдөө үчүн берилген материалдарда диний кастыкты козутууга багытталган материалдар барбы?

Ар бир конкреттүү конфессияга тиешелүү жана диний тексттерде чагылдырылган өзгөчөлүктөр диний экспертизаны жүргүзүүдө аныктоо объектиси болуп эсептелген белгилердин курамын жана өзгөчөлүгүн аныктап турат. Бул дин таануу боюнча экспертке изилденип жаткан материал тиешелүү болгон конфессиялардын жана диний агымдардын өзгөчөлүктөрү боюнча зарыл билимдерге гана ээ болбостон, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн негиздерин дагы билүүлөрү керек дегенди түшүндүрөт.

Экстремисттик мүнөздөмөнүн бар экендигине анализ жүргүзүүдө диндердин же диний агымдардын жолун улоочулардын дээрлик көпчүлүк бөлүгү бир гана өздөрүнүн диний окууларын чыныгы деп эсептеше тургандыгын көңүлгө алуу керек. Диний системалардын катардагы жолун улоочулары да, диний аалымдар да (өзгөчө монотеистикалык диндерде) бардык диндер бирдей деп баалоодон баш тартышууда, анткени алар өз динин абсолюттук, жалгыз жана чыныгы дин катары карашат, ал эми башка диндерди эң эле жакшы маанисинде ошол эле чындыктардын шарттуу көрүнүшү катары карашат. Диний өзгөчөлүк - өзүнүн гана дини туура экендигине ишенүү - тандап алган жолго карата берилгендик жана анын позитивдүүлүгүнө ишеним. Бирок бул сөзсүз түрдө эле артыкчылыкты демонстрациялоону түшүндүрбөйт. Адамдар табияттан тышкаркы күчтөргө ишенишет жана ошол өзү жолун жолдогон диний багыттын салттары кандай болсо, ошондой баш ийип, сыйынышат. Алар өздөрүнүн Кудайга карата дал ошол жолун гана оптималдуу деп чын жүрөгүнөн ишенет, өздөрүнүн сезимдери жана диний тажрыйбалары менен бөлүшөбүз деген максатта башкаларга өздөрүнүн ишенимдери жөнүндө айтат. Мында мыйзамга каршы, шылдыңдоочу же душмандашууга козуткан эч нерсе жок экендигин моюнга алышыбыз керек.⁶⁰

Диний аң сезимге деги эле дүйнөнү экиге бөлүү мүнөздүү: бир тараптан аны - бул дүйнө (жалган дүйнө) жана тиги дүйнө (чын дүйнө), экинчи тараптан ишенимдердин жолун жолдоочуларга жана башка бардык башка адамдарга карата бул дүйнөнүн дихоматиясы. Бул бардык диндерге мүнөздүү жана тийиштүү өзгөчөлүк ар кандай диний уюмдардын – аз сандуу мүчөлөрү бар чакан уюмдардан тартып, миллиондогон жолдоочулары бар диний ири агымдардын позицияларын аныктайт. Албетте, тигил же бул диндин жактоочулары бир гана өзүнүн динин чыныгы деп ойлошот, ал эми бардык башкаларын – тигил же бул деңгээлде ачык байкалып кала турган адашуулар катары көрүшөт. Мындай позиция капыстан эле пайда боло калган жок, эгер эске сала турган болсок, башка дүйнөлүк диндер сыяктуу эле христианчылыктын пайда болушу

60 Загребина И.В., Пчелинцев А.В., Элбакян Е.С. Религиоведческая экспертиза: учебник для бакалавриата и магистратуры. – М.: Юрайт, 2017. 78-бет.

жана бекемделиши алардын негиздөөчүлөрү – Иисустун, Будданын, Мухаммеддин - өзүнүн диний окуусунун накта чындыгын, акыйкаттыгын бекем ырастоосу жана өзүнүн жактоочуларын өз ишенимдеринин акыйкаттыгын жана артыкчылыгын кандай гана жол менен болбосун коргоого чакыргандыктары менен байланыштуу болгон.⁶¹

Бул контекстте диний жана лингвистикалык экспертиза үчүн жалпы берилген суроолордон сырткары, экспертиза жүргүзүлүп жаткан объектке баа берүүдө колдонула турган бир нече атайын критерийлерди бөлүп алуу максаттуу деп эсептелет. Исламга тиешелүү материалдардын мисалында төмөнкүдөй талаптарды тизмектеп алса болот:

1. Котормонун тууралыгы. Бул критерий исламий материалдарга, эң негизгиси басма материалдарга экспертиза жүргүзүү үчүн маанилүү. Анткени, биринчиден, исламий тексттердин басымдуу бөлүгү, тактап айтканда ислам теологиясынын бардык классикасы канондук тексттер, ошондой эле чет жердик авторлор тарабынан жазылган заманбап материалдардын маанилүү бөлүгү көпчүлүк учурда араб тилинен которулган тигил же бул деңгээлде котормолор болуп эсептелет; экинчиден, деструктивдик агымдардын өкүлдөрү өздөрүнүн идеяларын пропагандалоо максатында, которуп жаткан учурда керектүү тексттердин маанисин билип туруп, атайылап өзгөртүп коюшат.

2. Материалдын негизги мазмунунун автор тарабынан айтылгандар менен дал келүүсү. Бул критерий исламдан тышкары, теориялык жактан башка конфессиялардын материалдарына да колдонсо болот, бирок тажрыйба көрсөткөндөй, исламдын атынан өз ишин кылган деструктивдик агымдардын өкүлдөрү көпчүлүк учурда алмаштырып коюп жатышат. Демек, мисалы, автордун айткандарына ылайык, маалыматты ханафит мазхабы (исламдагы туура мектептин багыты) деп берүү менен реалдуу түрдө башка мазхабга дал келе турган сыпаттамалар берилиши мүмкүн. Мындай учурда терс корутунду берүү үчүн, ушундай кылып ханафит мазхабынан четтөө эмес, окурмандарды адаштырууга алып келген фактынын өзү негиз болот, себеби мындай мамиле бул диндин жолундагыларды адаштырып, алардын өз чөйрөсүндө ар кыл көз караштардын пайда болушуна май тамызып жатат.

Эгер ар кандай эксперттик изилдөө уюмдун жана анын материалдарынын диний тиешелүүлүгүнүн мүнөзүн аныктоого милдеттүү болсо, ислам агымдарына келгенде төмөнкү учурларды дагы аныктоо зарыл:

- идеологиянын мүнөзү (саясий жана саясий эмес);
- диний ишенимдин багыты (аль акида);
- усулдама (манхадж);
- укуктук мектепке тиешелүүлүгү (мазхаб).

Уюмдун/материалдын саясий же саясий эмес мүнөзү исламдын саясий бөлүгүнө тиешелүүлүгүн түшүндүрөт. *Диний ишеним* (аль акида) уюмдун/материалдардын конкреттүү багытка тиешелүүлүгү дегенди түшүндүрөт. Мисалы, Ашария, Матуридия, Тахавия сунниттик исламды түзүшөт (ахль сунна ва джамаа). Ошол эле учурда Матуридия жана Ашария орточо, токтоо мүнөзгө ээ, Тахавия болсо ваххабиттик агымдын интерпретациясында өзүнүн спецификасына ээ: «такфира» көйгөйү (дин жолундагы башка адамдарды ишенбестикке күнөөлөө) же «дзалал» (адашкандыкка күнөөлөө). Устаттардын/материалдардын авторлорунун *усулдамасы* (манхадж) эволюциялык жана революциялык, ошондой эле ошондой эле басып өткөн этабына карап саясий жана экономикалык кырдаалдарга жараша аралаш мүнөздөргө бөлүнөт.

Усулдаманын эволюциялык мүнөзү чакырыктын көмүскө, жашыруун формасын алып жүрөт жана мамлекеттик бийлик түзүмдөрүнө, укук коргоо органдарына, жарым-жартылай мыйзамдашкан, көмүскө инфраструктураны түзүүгө (экономикалык базаны, мыйзамдуу билим берүү системасын, ар түрдүү чөйрөдө өз кызыкчылыктарын сүрөө) максаттуу түрдө аракет

61 Ошол жакта.

кылууну өзүнүн милдети кылып алат. Революциялык мүнөз тынч дагы, зомбулуктуу дагы мүнөзгө ээ. Бийликти зомбулуксуз жол менен алмаштыруунун тынч мүнөзү конституциялык түзүлүштү укуктук талаанын алкагында алмаштыруу милдетин коёт (референдум, шайлоолор ж.б.), ал эми күч колдонуу менен бийликти алмаштыруу – джихад жарыялоо, куралдуу төңкөрүш ж.б. жол менен ишке ашат. Аралаш формасы, мисалы Хизб ут Тахрирге тиешелүү болушу мүмкүн.

Исламдын саясий бөлүгүнүн экстремисттик (радикалдык) идеологиясы светтик өлкөнүн ордуна ислам мамлекетинин «халифат» системасын куруу чакырыгына негизделип жатканы капыстан эмес. Бул чакырыктар бардык мүмкүн болгон жолдор, анын ичинде ар кандай эң заманбап медиа-каражаттар аркылуу, бирок эң башкысы тексттик формада жайылтылып жатат. Ошону менен бирге буларды дагы көңүлгө алуу керек:

- Экстремисттик идеология укук коргоо же сот органдарын муртаддар катары карабайт (исламдан чыккан жана физикалык жактан жок кылынууга тийиш мусулмандар);
- Такфир чыгарбайт (башка дин жолундагыларга карата ишенбөөнү);
- Башка диний конфессияларга карата зомбулукка же жек көрүүгө чакырбайт;
- Улуттук светтик мыйзамдарды тааныбагандыгы, мамлекеттин светтик мүнөзүн тааныбагандыгы жана бийликтин демократиялык системасын тааныбагандыгы менен мүнөздөлөт;
- Мамлекеттин укуктук жана саясий системасын эволюциялык жол менен өзгөртүүнү максат кылат, мүмкүнчүлүк болсо конституциялык түзүлүштү алмаштыруунун зомбулуктуу, революциялык жолун четке какпайт;
- Өзүн пропагандалоодо мамлекеттин конституциялык түзүлүшүн, көз карандысыздыгын, аймактык бүтүндүгүн өзгөртүүгө чакырат. Халифат же эмират системасына негизделген ислам мамлекетин курууга ачык үгүттөөдө светтик мамлекеттик бийлик органдарына, башка конфессияларга, этникалык топторго каршы курал колдонулган джихадды ылайыктуу деп эсептебеши да ыктымал;
- Коомдук светтик баалуулуктарын, демократияны жалган деп жарыялайт;
- Материалдык жана каржылык каражаттарды талап-тоноо жана уурулук (амалията) аркылуу зомбулуктар жолу менен табууга жол бербейт;
- Өзүнүн диний ишенимин (тукаья) жашырууга же айлана-чөйрөдөгүлөрдү дезориентациялоо максатында шариатта тыюу салынган каражаттарды колдонууга уруксат берүүгө жол бербейт (рухса);
- Дин жолундагы адамдарды ислам өлкөлөрүнө же куралдуу кагылыштар жүрүп жаткан аймактарга жер которууга (хиджрага) чакырбайт.

Джихадисттик-такфириттик идеологияны аныктоо үчүн төмөнкү белгилерди эске алуу керек:

- Джихадисттик-такфириттик идеология өзүнүн диний ишенимин, өзүнүн чакырыгын чыныгы усул (манхадж) деп эсептейт жана башка бардык мусулман коомдорун, диний ишенимдерди жана агымдарды адашкандар жана каапырлар деп эсептейт;
- Мындай идеология светтик жана демократиялык мамлекеттерди тааныбоо менен мүнөздөлөт. Муну менен катар укук коргоо жана сот органдарынын бардык кызматкерлери исламдан чыгып кеткен мусулмандар (муртаддар) жана физикалык жактан жок кылынууга тийиш деп эсептелинет;
- Мусулмандардын идеологиясына макул эместерге жана аны колдобогондорго карата ишенбөөчүлүк (такфир) айыбы чыгарылат. Ошондой эле, алардын үй-бүлөлөрү жана үй-мүлктөрү кол тийбестик укуктарын жоготот;

- Салттуу жана улуттук баалулуктардан, светтик коомдон баш тартуу (бара'а), бул идеяларды кабыл албагандар менен үй-бүлөлүк жана туугандык байланыштарды үзүү талап кылынат. Өзүн светтик өлкөгө жана мамлекетке тиешеси жок деп жарыялоого тийиш (гураба);
- Башка диний агымдарга карата жек көрүүгө, зомбулукка чакырыктар айтылат;
- Мамлекеттин конституциялык түзүлүшүн күч колдонуу менен гана алмаштыруу максаты коюлат;
- Диний ураандар астында куралдуу джихадга чыгууга үндөйт жана конфликтдүү аймактарга барып, исламдын кызыкчылыктары үчүн согушка чакырат;
- Өзүнүн идеяларынын тарапташтарын террористтик топтордун көзөмөлүндөгү аймактарга жер которууга (хиджра) чакырыктары айтылат, дүйнө согуш өлкөлөрү (даруль харб) жана ислам өлкөлөрү (даруль ислам) деп бөлүнөт.

3.5. ЭКСТРЕМИЗМГЕ КАРШЫ АРАКЕТТЕР МЕНЕН БАЙЛАНЫШТУУ ИШТЕР БОЮНЧА ТЕКСТТЕРГЕ КОМПЛЕКСТҮҮ СОТТУК ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭКСПЕРТИЗА ЖҮРГҮЗҮҮНҮН УСУЛУ

Экстремизмге каршы аракеттерге байланыштуу иштер боюнча комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертиза,⁶² – бул иликтөө жүргүзүүдө же соттук териштирүүдө тексттердин же айтылган ойдун багытына же маани-мазмунуна байланыштуу фактыларды аныктоо зарылчылыгы пайда болгон учурда дайындала турган соттук экспертизанын түрү. Негизинен төмөндөгү иштер боюнча дайындалат:

1) КРнын Жазык Кодексинде каралган кылмыштар боюнча 196-2-б (Мыйзамсыз диний топту уюштуруу), 241-берене (Террордук ишке көмөктөшүү), 242-берене (Террордук ишти жүзөгө ашырууга ачык чакырыктар), 264-берене (Массалык баш аламандыктар), 310-берене (Бийликти күч менен басып алууга ачык чакырыктар), 311-берене (Сепараттык иш), 313-берене (Расалык, этностук, улуттук, диний же региондор ортосундагы кастыкты (араздашууну) козутуу), 314-берене (Экстремисттик уюмду түзүү), 315-берене (Экстремисттик материалдарды даярдоо, таратуу), 385-берене (Согушту пропагандалоо) жана башка кылмыштар жана жоруктар боюнча;

2) Юридикалык жактардын мамлекеттик органдар, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары жана алардын кызматкерлери тарабынан чыгарылган ар түрдүү буйруктар менен эскертүүлөр боюнча талаштарына байланыштуу жарандык жана администрациялык иштер боюнча;

3) КРнын «Экстремисттик аракеттерге каршылык көрсөтүү жөнүндө», Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдары жөнүндө мыйзамдарынын колдонулушуна байланыштуу жазык жана жарандык иштер боюнча.

Экстремизмге байланыштуу кылмыш иштери боюнча комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизанын *милдеттери* булар:

– текстте белгилүү бир аракеттерге карата (массалык баш аламандыкты, террористтик актыларды уюштуруу, катышуу, бийлик органдарынын талаптарына жигердүү баш ийбөөгө,

62 Окуу куралынын бул бөлүмүн даярдоодо төмөнкү булак колдонулду: Кукушкина О.В., Сафонова Ю.А., Секераж Т.Н. Теоретические и методические основы судебной психолого-лингвистической экспертизы текстов по делам, связанным с противодействием экстремизму. – М.: ФБУ РФЦСЭ при Минюсте России, 2011.

мамлекеттик түзүлүштү күч колдонуп өзгөртүү, бийликти басып алуу ж.б.у.с) чакырыктардын бар экендигин далилдөө;

– текстте улуттук ар-намысты кемсинтүүгө багытталган аракеттердин лингвистикалык, диний же психологиялык белгилери, ошондой эле жарандардын дини, улуту же расалык таандыктыгы боюнча бөтөнчөлүгүн, артыкчылыгын же начардыгын пропагандалоонун бар экендигин далилдөө;

– тил каражаттары аркылуу аракеттердин (сөздүн жана тексттин) араздашууга, душмандашууга, жек көрүүчүлүккө, адамдын кадыр-баркын басмырлоого, адамды айрым белгилер (жынысы, расасы, улутту, динге таандыктыгы ж.б.) боюнча шылдыңдоого багытталгандыгын далилдөө;

– текстте терроризмди жактоонун, ага катышууга үндөөнүн же экстремисттик ишмердүүлүктү негиздөөнүн бар экендигин далилдөө.

Экстремизмге байланыштуу иштер боюнча комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизанын *объектиси* ар кандай форматта, каражатта түзүлгөн, жазылган, айтылган жана сакталган текст болуп эсептелет (текст жазылган кагазда, электрондук түзүлүштө, аудио- видеокаражаттарда жана бардык форматтагы файлда). Изилдөөгө бардык түрдөгү тексттер: (аудио- жана видеофонограммалар), интернеттеги жана кагаздагы жазма тексттер менен катар оозеки сөздөр (митингде, телеберүүдө, башка бардык иш-чараларда), видео жана кинотасмалар, видеосюжеттер да берилиши мүмкүн.

Экстремизмге байланыштуу иштер боюнча тексттерге комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертиза жүргүзүүнүн *предмети* кылмыш, жарандык, администрациялык иштер үчүн тексттин маанилүү боло турган өзгөчөлүктөрү жөнүндө иш жүзүндөгү маалыматтар болуп эсептелет.

Экстремизмге байланыштуу иштер боюнча тексттерге комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизаны жүргүзүүдө эксперт КРнын «Экстремисттик аракеттерге каршылык көрсөтүү жөнүндө» мыйзамдын 1-беренесине ылайык, *экстремизм* деп төмөнкүдөй аракеттер аталарын эстен чыгарбоо керек:

1) Коомдук бирикмелердин же диний уюмдардын, менчигинин түрүнө карабастан, дагы башка ишканалардын, уюмдардын жана мекемелердин, ошондой эле жалпыга маалымдоо каражаттарынын же жеке адамдардын төмөндөгүлөрдү пландаштырууга, уюштурууга, даярдоого жана ишке ашырууга багытталган аракеттери:

Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнүн негиздерин күчкө салып өзгөртүү жана бүтүндүгүн бузууга;

Кыргыз Республикасынын коопсуздугун бузууга;

бийликтин ыйгарым укуктарын тартып алууга же ээлеп алууга;

мыйзамсыз куралдуу түзүлүштөрүн түзүүгө;

террористтик аракеттерди жүзөгө ашырууга;

расалык, улуттук (этностор аралык) же диний араздашууларды козутууга, ошондой эле күч колдонууга же күч колдонууну үгүттөө менен байланышкан социалдык араздашууларды козутууга;

улуттук ар-намысты кемсинтүүгө;

идеологиялык, саясий, расалык, улуттук (этностук) жүйөлөр же диний жек көрүү, ошондой эле ошого тете кандайдыр бир социалдык топторго карата жек көрүү жүйөлөрү боюнча же душмандык кылып массалык тополоңдорду, ээнбаштык аракеттерди жасоого уурдап, талап-тоноого;

динге, социалдык, расалык, улуттук (этностук), диний же тилге тиешелүүлүгү жагынан жарандардын өзгөчөлүгүн, артыкчылыгын же начардыгын пропагандалоого;

2) Нацисттик атрибутканы же символиканы же болбосо нацисттик атрибуткага же символикага окшош атрибутканы же символиканы пропагандалоого жана эл алдында көрсөтүүгө;

- 3) Экстремисттик уюмдардын атрибутикаларын же символикаларын даңазалоого;
- 4) Аталган аракеттерди жасоого элди үндөө же аталган аракеттерди жасоого үгүттөө;
- 5) Аталган аракеттерди каржылоо же аны жасоого көмөк көрсөтүүгө же аталган аракеттерди жасоого, анын ичинде аталган аракеттерди жасаганга финансы каражаттарын, кыймылсыз мүлктү, окуу, полиграфиялык жана материалдык-техникалык базаны, телефон, факсимилдик жана байланыштын башка түрлөрүн берүү, маалымдоо кызматтарын көрсөтүүгө, дагы башка материалдык-техникалык каражаттарды берүүгө.

Экстремисттик материалдар деп экстремисттик аракеттерди жасаганга үндөгөн, мындай аракетти ишке ашыруунун зарылдыгын негиздеген улуттук жана/же расалык артыкчылыкты негиздеген же актаган, кандайдыр бир этникалык, социалдык, расалык, улуттук (этностик) же диний топту толук же жарым-жартылай жок кылууга багытталган согуштук же дагы башка кылмыштарды жасоону актоого арналган жарыялоолорду, документтерди же башка сактагычтардагы маалыматтарды түшүнөбүз.

Экстремизмге байланыштуу иштер боюнча тексттерге комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертиза жүргүзүүдө эксперт ал тарабынан далилденген фактылар кылмыштын курамын жана квалификациясын аныктаган укуктук мүнөздөгү маалыматтарга кирбей тургандыгын эсинен чыгарбоосу керек.

Экстремизмге байланыштуу иштер боюнча тексттерге комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертиза жүргүзүүдө эксперттер комплекстүү соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизанын лингвистикалык жана психологиялык компонентинин жалпы усулдарын жетекчиликке алышы зарыл. Эксперттер текстте айрым бир аракеттерге чакырыктар бар экендигине баа берүүдө жарандардын айрым бир топторун конкреттүү аракеттерди жасоого көкүткөн чакырыктар бар экендигин далилдөө керек же сөздө, текстте ж.б. чыгармада талаш-тартыштуу чакырыктардагы коомдук, ошондой эле социалдык, расалык, улуттук душмандашууга, араздашууга чакырган аракеттерди далилдөөлөрү зарыл.

Эксперттер чакырыктар комплекстүү мүнөзгө ээ экендигин эстен чыгарбоого тийиш. Алар эки каалоону камтыйт:

- (a) адресатты айрым бир аракеттерди жасоонун зарылдыгына ынандыруу, аны аракеттерди жасоого даярдоо,
- (b) адресат сыпатталган аракеттерди жасоосун автор каалай турганын адресатка билдирүү (аларды жасоого козутуу).

Экинчи компонент чакырыкты пропагандадан айырмалап турат жана аны үгүттөөнүн бир бөлүгүнө айлантат. Чакырыктын ачык формасында – козутуучу сүйлөмдө - экинчи компонент эксплициттик түрдө айтылат, ал эми биринчи, милдеттүү компоненти («ынандыруу») имплициттик түрдө айтылган. Ал үгүттөөчү тексттерде кенен баяндалат. Аудиторияны чакырган аракеттер суроодо сыпатталган аракеттерге дал келиши керек. Эгер суроо бул аракеттердин юридикалык квалификациясын гана камтыса, анда эксперт корутундуларында тексттеги кайсы аракеттерге кандай каражаттар аркылуу чакырылганын гана жазат, аларга укуктук баа бере албайт.

Каралып жаткан чакырыктардын мазмуну айрым бир конфликттердин жалпы белгилерин чагылдырып, ошол конфликттин катышуучуларынын бир тарабынын экинчисине каршы аракеттерге автордун үндөөсүн камтышы ыктымал. Эксперттер автор кайсы конкреттүү аракеттерге чакырып жаткандыгын аныктайт, юридикалык баа беришпейт. Лингвистикалык жактан сөз кайсы аракеттер жөнүндө болуп жаткандыгы такталат. Психологиялык усулдар аркылуу аракеттердин таасири, терс багыттуулугу жана ал аракеттер каршы багытталган жарандардын то-

бунун кызыкчылыктарынын предмети (объектиси) аныкталат. Эксперт чакырыктын айтылышы боюнча, чакырык эмнеге багытталгандыгын сөзсүз текшерүүсү керек, башкача айтканда чакырык аракеттерди жасоого багытталганбы же андагы ой-пикирди туура деп таанууга чакырабы деген маселелер аныкталышы абзел. Себеби мыйзамга ылайык чакырык деп аракеттерге козутууну түшүнөбүз. Ой-пикирге түртүү (тактап айтканда ынандыруу) поагандага кирет.

Экспертиза жүргүзүүдө аудиторияга таңууланган аракеттердин аныксыздыгы, бүдөмүктүгү кыйынчылыкты пайда кылышы мүмкүн. Мындай учурда тексттин автору адресатты козутуп жаткан аракеттин мүнөзүн тактабайт. Так эместиктин эң жеткен чеги – аракеттин зарылчылыгы, керектиги. Бул түшүнүктөр түз козутуулар менен коштолушу мүмкүн (*Жетишет! Аракет кылууга мезгил келип жетти! Кайдыгер болбогула!*); козутуу кыйыр мааниде да берилиши мүмкүн (*Силер эмнеге унчукпайсыңар? Силер көпкө чейин аракетсиз отурат бересиңерби? ж.б.*). Мындай учурларда эксперт тексттин мазмунун кошумча анализдөө жолу менен чакырылып жаткан адресат багытталган конкреттүү аракетти тактоосу керек. Эгер мындай тактоо мүмкүн болбосо, анда коюлган суроого жооп жазуу учурунда чакырыктын мазмуну автор тарабынан конкреттештирилбейт деп белгилөө зарыл.

Текстке улуттук, этностук, диний, тилдик, расалык бөтөнчөлүктү, артыкчылыкты же начардыкты пропаганданын бар экендигин аныктоодо эксперттер пропаганда – бул кандайдыр бир көз караштарды, идеяларды, билимдерди, окууларды коомго жайылтуу жана түшүндүрмө берүү экендигин эске алуусу зарыл. Вербалдуу түрдөгү мындай пропаганда чакырыктар, көз караштар, окуулар, кеңештер, эскертүүлөр, талаптар ж.б. түрүндө ишке ашышы мүмкүн. Чакырыктагы ой-пикирлердин маани-мазмунун ачуу, багытын аныктоо, улуттук, этностук, диний, тилдик, расалык бөтөнчөлүктү, артыкчылыкты же начардыкты пропаганданын жашыруун ыкмаларын табуу жана чечмелөө жасалган жосундун укукка каршы экендигин далилдөөдөгү борбордук маселе болуп эсептелет.

Экстремисттик сөз аракеттердин түрлөрүнүн бири жарандардын тобуна карата терс мамилеге үгүттөө, адамдын социалдык, расалык, улуттук, диний же тилге таандыктыгына, же болбосо динге карата мамилесине жараша анын өзгөчөлүгүн, өйдөлүгүн, толук кандуу эместигин пропагандалоо болуп эсептелет. Пропаганда эки белгиден – ынандыруудан жана өтө окшоштуктан турат. Ынандыруу адресаттын көз карашын өзгөртүүгө түрткү берет. Көпчүлүк учурда ынандыруу сөз, тилдин ар кандай каражаттары менен ишке ашат, өз максатына жетет, ошон үчүн ишендирүү, үгүттөө, үндөө, таасир этүү жана башка аракеттер лингвистикалык белгилер аркылуу аныкталат.⁶³

Лингвистикалык анализде адамдын же топтун, аудиториянын ой-пикирин өзгөртүүнүн имплициттик жолдоруна: сүйлөшүүнүн форматына, тексттин жанрына, өзгөчө риторикалык ыкмалардын колдонулушуна, аргументтөөчү функцияга ээ билдирүүлөрдүн болушуна, *анткени, ошондой* деген бөлүкчөлөрдүн колдонулушуна, эмоцияларды калыптандыруунун лексикалык ж.б. каражаттарынын колдонулушуна көңүл буруу керек. Психологиялык анализдин милдети – ынандыруунун лексикалык каражаттарын тандоо менен эмес, билдирилген маалыматтын тиби менен байланыштуу ыкмаларын аныктоо. Алардын ичинен ынандыруунун эмоционалдык каражаттары өтө маанилүү (маанилүү муктаждыктарды, адресаттын мамилелерин, сезимдерин колдонуу, андагы тынчсыздануу, коркуу жана башка санаркоо, толгонуу сезимдерин актуалдаштыруу).⁶⁴

Адресатта текст калыптандырган ой-пикир кептин предметине гипериденттүү көз карашты чагылдырышы керек. Гипериденттүү көз караштар үчүн типтүү сөздөрдүн (бир факт негизинде жалпы кубулушту ашыра баалоо) мисалдарына төмөнкүлөр кирет:

– *Алар дайыма элибизди талап-тоноп келген. Карагылачы, жалаң ошолор байып, миллионер болушту. Дагы канчага чыдайбыз?!*

63 см. Современный толковый словарь русского языка/Под ред. С.А.Кузнецова.- СПб., 2003,с. 638; Словарь русского языка в четырех томах /Под редакцией А.П.Евгеньевой/- М.: «Русский язык», 1999, т. III, с. 508

64 см. Бельчиков Ю.А., Горбаневский М.В., Жарков И.В. Методические рекомендации по вопросам лингвистической экспертизы спорных текстов СМИ: Сборник материалов. – М.: ИПК «Информкнига», 2010.

– *Алар ушунчалык текебер, шовинист, ушунча жыл жерибизде жашап, бир ооз сөздү биздин тилде айткысы келбейт!* Экинчи сүйлөмдө кайсыл бир этностун арасында көп жыл жашап, бирок ошол тилин билбегендер да кездешет. Бул факт. Бирок ушул көрүнүштү жалпылаштыруу жана күчөтүү аркылуу белгилүү бир этникалык топко карата кас мамиле калыптандыра турган терс баа берилди.

Айрым учурларда тексттин автору топтордун бирөө менен дагы тилектештикте эмес жана БИЗ-АЛАР деген карама-каршылык текстте ачык айтылбайт. Мындай учурларда автордун нейтралдуулугу жана объективдүүлүгү ачык жарыяланат, автордун чыныгы мамилеси көмүскөгө катылат (мисалы, текстте кайсыл бир топтун терс жактарын көрсөткөн маалыматтар келтирилет). Абал бул топто башкаларга караганда оор деп ынандырылат жана эрежеге ылайык, терс жактардын себептеринин анализдери дагы текстке киргизилет. Тексттин автору бул терс кырдаалдын жаралышына жашоо шарт же башка объективдүү жагдайлар эмес, дал ушул топтун өкүлдөрүнүн моралдык начарлыгы, нравалык же маданий-интеллектуалдык жакырдыгы өбөлгө түзүүдө деп ишендирүүгө аракет кылат. Мындай учурда топ чоочун немедей каралат жана топко башкача мамиле калыптана баштайт деп айтууга болот (албетте, эгер автор өзүн бул топко тиешелүүмүн дебесе). Мисалы, *“Алардын арасында кылмыштуулуктун деңгээли абдан жогору, себеби алар башынан эле уурулукка жакын”* – башка топко карата кескин терс баа берүү, ал эми *“Алардын арасында кылмыштуулуктун деңгээли абдан жогору, себеби алардын арасында жумушсуздар көп”* – анализ жүргүзүү. Эки учурда тең кайсыл бир топко карата терс баа берилди, биринчисинде кырдаал топтун өзүнө байланыштырылып, анын сапаты сындалса, экинчи сүйлөмдө топтун “начардыгы” белгиленип, бирок ал терс баа кырдаал тууралуу “анализге” чүмбөттөлүп айтылды.

Тексттин автору кээде конфликттин тарыхын баяндайт жана тараптардын жүрүм-турумдарына баа берет. Автор өзүнүн нейтралдуулугун жарыялайт жана карама-каршылыктын себептерин изилдеп жатам деп максатын ачык айтат. Эгер ушул баянда кайсы топ күнөөлүү/көбүрөөк күнөөлүү деген суроо коюп, ал бир топтун пайдасына чечилсе, анда текстте конфликтке карата бир тараптуу көз караш бар деп айтууга болот. Мында автор өзүн башка тарап менен байланыштырабы же жокпу анча маанилүү эмес. Эң негизгиси, айтылгандар адресатта гипериденттүү пикир жаратууга багытталды.

Айрым учурларда тексттин автору бир гана өзүнүн тобу жөнүндө айтат, анын артыкчылыгын даңазалайт, чындыкка карата монополияны жарыялайт. Мындай түрдөгү ынандыруулар диний тексттерде көп кездешет жана диний артыкчылыкты пропагандалоо фактысы боюнча текшерүү жүргүзүү же иш козгоо үчүн негиз болушу мүмкүн. Бул жерде биринчиден, диндин өзүнүн бөтөнчөлүгүн пропагандалоону жана экинчиден, ошол динди туткан адамдардын сапаттарынын артыкчылыгын даңазалоону айырмалоо зарыл. Биринчиси диний тексттерде абдан көп орун алат жана диний дискурстун маанилүү өзгөчөлүгүн түзөт (диний насааттын башаты). Мисалы: *Чындыкты биз гана билебиз. Бир гана биздин ишеним чыныгы! Башкалардын баары кууланып жатышат.* Экинчиси башка диндердин өкүлдөрүнө карата терс мамилени кабарлап, окурманды башка дин туткандардын начардыгына ишендирүүнү көздөйт. Мисалы: *Даваат жолундагылар гана ыймандуу, чынчыл адамдар, эң адептүү момун мусулмандар же Куралдуу жихадга чыккан мусулмандар гана эр жүрөк ыймандуу, чыныгы мусулмандар, алар Алланын сүйүктүү пенделери.*

Кээ бир учурларда автор тарабынан өзүнүн тобунун өзгөчө касиеттери, башкалардан артыкчылыктары даңазаланып, демек артыкча укуктары бар экендиги айтылып ынандырылат, өзүнүн тобунун өкүлдөрүнө карата өзгөчө мамиленин зарылдыгы жарыяланат. Мисалы: *Биз кудай сүйгөн элбиз! Биз башкалардан артык жаралганбыз! Биздин макулдугубуз менен гана ишке ашат бул маселе!* Бул сыяктуу ой-пикирлерди билдирүүдө чоочун топторго карата мамилелер тууралуу маалымат имплициттик мүнөздө сөзсүз түрдө катышып, башка топтордун өз тобунан кем экендиги кыйытылат (сапаты начар, укуктары кем, деңгээли төмөн ж.б.). Андыктан мындай ой-пикирлерде чоочун топторго карата гипериденттүү мамиленин белгилери бар.

Текстте терроризмди актаган же экстремисттик ишмердүүлүктү негиздеген маани бар же жок экендигин аныктоо эксперт Кыргыз Республикасынын Жазык Кодексинин каралган кылмыштар боюнча 196-2-б (Мыйзамсыз диний топту уюштуруу), 241-берене (Террордук ишке

көмөктөшүү), 242-берене (Террордук ишти жүзөгө ашырууга ачык чакырыктар), 264-берене (Массалык баш аламандыктар), 310-берене (Бийликти күч менен басып алууга ачык чакырыктар), 311-берене (Сепараттык иш), 313-берене (Расалык, этностук, улуттук, диний же региондор ортосундагы кастыкты (араздашууну) козутуу), 314-берене (Экстремисттик уюмду түзүү), 315-берене (Экстремисттик материалдарды даярдоо, таратуу), 385-берене (Согушту пропагандалоо) жана башка беренелеринде жана КРнын “Экстремисттик аракеттерге каршылык көрсөтүү жөнүндө” Мыйзамынын жоболорунда белгиленген аныктамаларга жана түшүнүктөргө таянуусу зарыл. Мына ошентип, мыйзам жарандардын укуктарын бузган, терроризмди актоочу жана экстремисттик ишмердүүлүктү, аракеттерди ишке ашыруунун зарылчылыгын негиздеген, ага жол ачууга, мүмкүнчүлүк берүүгө үгүттөгөн, чакырган билдирүүлөргө, пикирлерге тыюу салат. Актаган билдирүүлөрдүн типтүү мазмуну террористтик жана экстремисттик аракеттерди актоо, ошондой аракеттерге аудиторияны үндөө, пропагандалоо максатында ошол аракеттерге өбөлгө түзгөн өзгөчө жагдайларды максаттуу, татыктуу кылып сүрөттөөгө арналат. Мисалы, мындай жагдайлар болушу мүмкүн:

- аракеттердин мажбурлуктан улам чыккандыгын белгилөө (*мындан башка аргабыз жок*),
- кандайдыр бийик максаттын болушу («жогорку идея», «чыныгы ишеним», “Жараткандын эрки, каалоосу”, “Пайгамбарлардын осуяты”, “Бабалардын керээзи”),
- натыйжалуулук (*бул эң туура кадам, ийгиликтүү саясат*).

Мисалы: *Паракорчулук, жумушсуздук, бийликтин кайдыгерлиги чечен патриотторуна бардык каражаттар менен, ал тургай мыйзамга каршы жана террористтик жол менен күрөшүүдөн башка айла калтырган жок.*

Актоо иретинде айтылган сөздүн максаты аудиторияны ынандыруу жана ага өз көз караштарын таңуулоо. Демонстрациянын максаты ынандыруучу сөздүн максатынан айырмаланып, автор адресаттын көз карашын өзгөртүүгө кызыкдар экендигин билдирбейт. Көз караштарды коомго жарыялоо үчүн бул көз караш менен ассоциациялашкан белгилерди активдүү колдонуу мүнөздүү. Эксперт кай бир учурларда акталып, ынандырылып жаткан аракеттер аргасыз аракеттердей сүрөттөлүп, бирок аларга эксплициттик баа берилбеген кырдаалды дагы кездештирет. Мисалы, *Аларды курал алууга мажбурлашкан.*

Мажбурлоо деген предикат мажбурлагандардын дарегине карата айыптоону да, мажбурлоого кабылгандарды, бул ишти аргасыздан жасагандарды имплициттик актоону да камтыйт. Эгер андан ары автор мындай аргасыздыктан жасалган аракеттерди актаган жокмун деп тактап кетпесе, анда муну актоо максатындагы билдирүү катары эсептесе болот. Муну менен бирге актоочу аракеттер текстте конкреттүү эмес баяндалышы мүмкүн. Мындай учурда тексттин мазмунун толук изилдөөнүн негизинде автор эмнени айткысы келгендигине лингвистикалык анализ жүргүзүү талап кылынат. Мисалы: *мындай кырдаалда бир гана каршылык көрсөтүүгө /тоо таянып кетүүгө туура келет!* Бул жерде *каршылык көрсөтүү* предикаты өтө жалпы мааниге ээ. Эгер текстте ал такталбаса, анда автор протестти актап жаткандыгы жөнүндө гана айтууга болот. Бул билдирүү эвфемизм болуп эсептелет жана *куралды алгыла* деген маанини берүү үчүн колдонулат.

Кээде автор террорист же анын туугандары менен тилектеш болбой туруп эле, алардын ой-пикирлерин трансляциялайт. Мындай кырдаал маектешүүлөрдө көп кездешет. Террористтердин же анын туугандарынын билдирүүлөрүн ММКда басып чыгаруу мүмкүндүгү/ мүмкүн эместиги юридикалык жактан жөнгө салынышы керек. Мындай учурда эксперттер төмөнкүлөрдү аныктоосу керек: (1) терроризмди актаган билдирүүлөрдүн бар же жоктугун; (2) бул билдирүүлөр автордун өзүнө тиешелүү эместигин билдирген маалыматтын бар же жок экендигин; (3) бул билдирүүлөргө карата журналисттин (жарыялаган жактын) эксплициттик маанайдагы позициясынын болушу. Эгер мындай позиция так көрсөтүлбөсө, муну корутундуу белгилөө абзел.

Айрым учурларда автор террорист катары таанылган жарандын сапаттары жөнүндө гана айтат. Бул учурда белгиленген оң сапаттар жарандын ишмердүүлүгү менен байланыштуу

экендиги аныкталышы зарыл. Мисалы: *Басаев патриот, ишеним үчүн чыныгы күрөшчүл болгон!* Бул жерде ал жарандын ишмердүүлүгүнүн ак ниеттүү максаттарын түшүндүргөн сапаттар аталды. Ошентип террористтик ишмердүүлүк ага автор тарабынан ыйгарылган сапаттар менен акталат. Мындай учурда сүйлөнгөн сөздүн максатында «ишмердүүлүктү актоо» белгилеринин көрүнүп тургандыгы жөнүндө айтса болот. Эгер белгиленген сапаттар ишмердүүлүк менен байланышы аз, кыйыр болсо (*ал жакшы күйөө болчу, мыкты ата*), анда сүйлөнгөн сөздүн максатында «актоо» көрүнүп турат деп айтуу кыйын. Бул жерде жөн эле маалымат берилиши ыктымал, сөз болуп жаткан адамдын позитивдүү образын калыптандыруу максаты болушу да мүмкүн.

Оозеки же жазма тексттин чыр-чатакты, кастыкты, жек көрүүнү козутууга, адамдын кадыр-баркын кемсинтүүгө, адамды айрым бир белгилери (жынысы, расасы, улуту, динге мамилеси ж.б.) боюнча мазактоого багытталгандыгын аныктоодо эксперт жек көрүүнү же кастыкты козутууга багытталган аракеттер деп геноциддин, массалык репрессиялардын, депортациялардын, мыйзамсыз башка аракеттерди жасоонун, анын ичинде кайсы бир улуттун, расанын тигил же бул диндин жана башка топтордун өкүлдөрүнө карата зомбулукту көрсөтүүнүн зарылдыгын негиздеген жана/же ырастаган билдирүүлөрдү түшүнүшү керек. Саясий уюмдарга, идеологиялык жана диний бирикмелерге, саясий, идеологиялык же диний ишенимдерге, улуттук же диний каада-салттарга карата айтылган сын-пикирлер өзүнөн өзү эле жек көрүүнү же кастыкты козутууга багытталган аракет катары кабыл алынбоого тийиш.

Эксперттик изилдөөнүн жүрүшүндө лексикалык-семантикалык усулдун, контексттик усулдун жана прагматикалык анализ усулунун жардамдары менен талаштуу тексттин мааниси, мазмуну жана багыты аныкталат. Айрым билдирүүлөрдө кайсы бир расалык, улуттук, диний же социалдык топ тууралуу терс, басмырлаган мүнөздөмөлөрдүн, жана да саналып өткөн топтордун укуктарын кемсинтүүгө, чектөөгө багытталган чакырыктардын болушу тексттин мазмунун тастыктоочу далил, тиешелүү багытынын күбөсү катары каралат.

Эгерде текстте төмөнкүлөрдү камтыган билдирүүлөр табылса, жогоруда көрсөтүлгөн белгилер боюнча *кастыкты козутуу* фактысы лингвистикалык жактан аныкталган деп эсептелет:

– жогоруда белгиленген топтордун же бул топтордун өкүлдөрү катары аты аталган жарандардын ичинен кимдир-бирөөсүнө терс мүнөздөмөлөр же терс эмоционалдык аныктамалар ыйгарылса, башкача айтканда бул топторго карата антипатияны, жактырбоону, жек көрүүнү же басмырлоону камтыган лингвистикалык маркерлер, ой-пикирлерди;

– мыйзамда белгиленген кайсы бир топтордун укуктарын жана эркиндиктерин чектөөгө, ошондой эле зомбулук аракеттерге шыкактоону.

Эгерде төмөнкү маалыматтарды камтыган сөздөр текстте аныкталса, анда кайсы бир топтун *улуттук ар намысын басынтуу* катары эсептелет:

– жогоруда белгиленген топтордун кайсы бирөөсүн уят кылуучу, шылдыңдоочу, жектөөчү, адепсиз, орой сөздөрдү, улутчу-инвективдерди колдонуу (*мисалы, арамза жиддер, каргыш алгыр, кыйшык көздөр ж.б.*),

– кайсы бир улуттук топтордун мыйзамга жана моралга каршы жосундары жөнүндө негизсиз, жалпылоочу аныктамалар (*мисалы, цыгандардын баары – бекерчилер жана уурулар*).

Экспертизаны жүргүзүүдө эксперт кастыкты же араздашууну козутуу менен тутантуунун ортосундагы айырмачылык шарттуу экендигин түшүнүүсү зарыл. Терс эмоционалдык мамилелердин деңгээли (салыштыргыла: араздашуу/кастык/жек көрүү) деле принципалдуу мааниге ээ эмес, себеби бир эле типтеги экстремисттик маанинин ар кандай түрүн чагылдырат (араздашууну козутуу, кастыкты тутандыруу, жек көрүүнү жаратуу). Экстремисттик маани адресатка арналган текстте чыныгы максаты ачык айтылбагандыгы менен айырмаланат. Анын

пайдубалын кайсы бир расалык, улуттук, социалдык, саясий, диний, маданий топко карата кастык, жек көрүү мамилени коомго билдирүү жана ошол көз карашты таңуулоо түзөт.

Мамиле жөн гана демонстрацияланышы мүмкүн (жарандардын тобуна карата сыйлабастыкты билдирүү, басынтуу, аларды айыптоо, ага карата терс мамилелерди колдоо), бирок көпчүлүк учурларда терс мамилени билдирүү ага адресатты (анын ичинде бийликти) козутуу менен коштолушу ыктымал. Мисалы, *Жапайы кара мигранттар каптап кетти, биздин цивилизацияны кыйратып, баалуулуктарды тебелеп, зордук кылууда. Кубалап чыгыш керек, бул кудай безээр жексурларды! Каякты карап отурат бийлик? Чара колдонбойсуңарбы, нымтырабай!* Башкача айтканда, бул мамилеге негизделген ишендирүү жарандардын белгилүү бир тобуна каршы аракеттерге чакырыктар, анын дарегине коркутуулар менен коштолот. Жарандардын бөлөк тобуна карата кастык мамиленин, ага душмандык кылуунун зарылдыгы жөнүндө адресатты ынандыруу жаңжалдын тутанып, анын жайылышына, ага жаңы катышуучулардын кошулушуна, анын тереңдешине, чыр-чатактын жаңы баскычка өтүшүнө жол ачат. Окуянын мындай өнүгүшү адресаттын аң-сезиминде конфликттин зарылчылыгына жана ага катышууга ишенимди арттырат.

Текстти анализдөөдө анда араздашууну, душмандыкты, жек көрүүнү козутуунун атайын белгилерин ырастоо үчүн ага гипериденттик билдирүүлөрдү табуу керек. Андан кийин сөз болуп жаткан предметке (жарандардын тобуна) каршы багытталган аракеттер жөнүндө айтылганына өзгөчө көңүл буруу керек. Бул кастык аракеттерге үндөө, анын ичинде бийликке даректелген чакырык жана душмандык мамилени жактоо жана пропагандалоо болушу мүмкүн. Эгерде текстте кастык аракеттерге байланыштуу пландар же козутуулар түрүндөгү билдирүүлөр бар болсо, анда кеп болуп жаткан предметке карата адресаттын терс мамилесин калыптандыруу максат гана эмес, активдүү кастык аракеттерди жасоого ниети бекем экендиги жөнүндө корутунду чыгарууга болот. Мисалы, *Тентиген шумшүктөр каптап кетти. Булардын бизнестерин, үйлөрүн ар кайсы жерде өрттөп, өзүлөрүн сабаш керек! Ошондо баш аламандык чыгат, бийлик саясий кризиске кептелет. Лидерлер пайда болот. Анан биз кырдаалды колго алып, элди жетектеп, тартипти орнотобуз.* Эгер аракеттер жөнүндө сөз болбосо жана автор башка бир топ жөнүндө терс маалыматтарды билдирүү жана аны баалоо менен чектелсе, анда бул топко душмандык мамиле кылуунун жана/же ал топту атайылап басмырлоонун зарылдыгына адресатты ынандыруунун ачык белгилери табылышы керек.

Экстремизмге каршы аракеттерди көрүүгө байланыштуу иштер үчүн басынтуу менен шылдыңдоонун ортосундагы айырмачылык принципиалдуу түрдө эмес. Бул жерде текстте кемсинтүүнүн натыйжасында басынуу (корунуу) сезимин жаратууга багытталган сөздөрдүн маанисин, куралышын жана эмотивдик каражаттарын аныктоо мааниге ээ. Кемсинткен сөздөрдүн негизги белгиси болуп башка чоочун топтон өзүнүн артыкчылыгын билдирүү саналат (ал топтун аялуу дөөлөттөрүнө, баалуулуктарына, ажырагыс касиеттерине текеберлик кылуу). Сөз болуп жаткан топко карата кеп маданиятынын кабыл алынган ченемдерин, эрежелерин сактабастан мамиле жасоо «жек көрүү» сезимин билдирүүнүн маанилүү ыкмаларынын бири. Мындай баш тартуу тилдик сыйлабастыкты көрсөтүү катары кабыл алынат. Кеп маданиятынын кабыл алынган ченемдеринен четтеген фактыларды лингвист аныктайт. Муну менен катар төмөндөгүлөрдү эске алуу зарыл: (а) оройлук жана адепсиз формалар бул жерде негизги критерийлер катары роль ойнобойт, (б) кеп маданиятынын формалары дайыма эле ачык мүнөзгө ээ эмес, коммуникациялык кырдаалга жана анын катышуучуларынын этномаданий, социалдык, интеллектуалдык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша активдешет. Сөз, кеп маданиятынын нормаларынан четтөөнүн функцияларын жана бул аракеттердин атайын жасалгандыгын лингвист менен психолог чогуу аныктаганы туура.

Экспертиза жүргүзүүдө эксперт адамды басмырлоого, кемсинтүүгө багытталган максаттуу, атайылап жасалган аракеттерге мыйзам тыюу салгандыгын түшүнүүсү зарыл. Ошондуктан, айтылган сөз, жазылган текст кеп маданиятына, кырдаалга шайкеш келбеген кадамбы же атайылап айтылган, жазылган сөз экендигин аныктоо. Автордон бирөөнү кемсинткен, басмырла-

ган сөздөр капысынан, балким түзүлгөн кырдаалга реакция катары чыгып кетиши мүмкүн. Бул жагдайды далилдөө үчүн эксперт коммуникациялык кырдаалды жана белгиленген ой-пикир менен тексттин жалпы мазмунунун ортосунда байланышты анализдөөсү керек.

Конкреттүү коммуникациялык шарттарда колдонууга орунсуз терс сөздөр, сүйлөп жаткан адамдын кайсыл бир топ ичиндеги көнүмүш сөздөр эркисизден чыгып кетиши да ыктымал (мисалы, *негритос*, *хачик ж.б. сыяктуу лакап этнонимдер*). Бирок көнүмүш адат аң-сезимге, акылга баш ийбейт дегендик эмес. Кептин күтүүсүз, спонтандык, реактивдүү мүнөзү байкалбаса, автор көнүмүш сөздөрдөн кутулууга жана эвфемизацияга умтулбастан, билип туруп айтты деп ырастоого болот.

Дисфемизацияны стиль жаратуучу каражат катары колдонгон авторлор бар, ошондуктан алар бардык предметтер тууралуу кеп маданияттын эрежелерин сактабастан, этапаждык (алп ооз) формада сүйлөшөт. Демек эксперт-лингвист кептин предмети жөнүндө бардык билдирүүлөрдүн тоналдуулугун талдап, аны тексттин жалпы маанайы жана мазмуну менен салыштырууга тийиш. Мындай анализ автордун сүйлөө манерасынын өзгөчөлүктөрүн же айрым сөздөрдүн капыстан айтылганын жана сөздүн конкреттүү предметине карата орой кептин атайылап багытталганын аныктоого жол берет. Орой, басынткан каражаттарды колдонуу автордун стилинин өзгөчөлүктөрү менен байланышта болгон күндө да эксперт изилденген текстте коомдук-саясий дискурста кемсинткендик деп эсептелинген билдирүү бар экенин белгилөөгө тийиш.

Басмырлоо сыяктуу эле шылдыңдоодо адресаттын көңүлү кеп болуп жаткан предметтин статусу төмөндөтүүчү кандайдыр бир жагдайларга бурулат, ошондуктан көпчүлүктүн арасында мазактоого кабылган инсан өзүн басмырланып жаткандай сезет. Шылдыңды сыйлабастык катары көрсөтүүгө болбойт. Мазактоо, шылдың бир гана басынтуу үчүн эмес, кайсыл бир предметтин кемчиликтерин же өзгөчөлүктөрүн сатирикалык жана юмордук маанайда сүрөттөө үчүн дагы колдонулат. Шылдың менен такмазанын, тамашанын жана башка адабий, фольклордук жанрлардын айырмасы бар жана конкреттүү кырдаалга жараша аныкталууга жана бааланууга тийиш. Адатта кайсыл бир инсандын же топтун өзгөчөлүктөрү (салт-санаасы, ырым-жырымдары, спецификалык көз караштары, жүрүм-турум эрежелери, сүйлөө манерасы, сырткы келбети ж.б.) тамашанын, такмазанын объектиси болуп эсептелет. Анткени чоочун, бейтааныш, адаттан тыш нерселер күлкүнү келтирет. Бирок башка бир инсандын же топтун өзгөчөлүктөрүн тамашалоо же шылдыңдоо өз тобунун артыкчылыктарын баса белгилөө менен коштолушу мүмкүн. Эгерде шылдыңдоо жек көрүү эмоцияларынын көрүнүшү жана араздашууну пайда кылуунун жолу катары колдонулса, башкача айтканда, жарандардын башка тобу өз тобуна жасалган мамилеге татыктуу эмес дегендин далили катары колдонулса, анда тамаша шылдыңга, шылдың басмырлоого айланат.

IV.

ГЛОССАРИЙ

4.1. ДИН ТААНУУ ЭКСПЕРТИЗАСЫН ЖҮРГҮЗҮҮДӨ КОЛДОНУЛУУЧУ АТАЙЫН ТЕРМИНДЕР

Амалият (араб тилинен - аракет) – 1. Иш жүзүндөгү диний аракеттер. 2. Каржылык жана материалдык каражаттарды табуу үчүн каракчылык, уурдоо, мүлкүн тартып алуу жана башка мыйзамга каршы аракеттер түрүндөгү экстремисттик, радикалдык топтор тарабынан жасалган аракеттер.

Апологетика (грек тилинен алганда коргонуу тили, актоо, болушуу) – (грек тилинен алганда коргонуу тили, актоо, болушуу) – сөздүн кеңири маанисинен алганда өзүнүн дарегине карата айыптоолордон жана сындардан өзүн өзү коргоосу, ал эми тар маанисинде христиандык догматикага кайчы келген көз караштарды калпка чыгарууга, ошондой эле даярдыгы жок аудиторияга өздөрүнүн тууралыгын далилдөө менен христиан диний окуусунун баштапкы формасында баяндоого адистешкен кудай таануу билимдеринин тармагы.⁶⁵

Атеизм (от греч. *ἀθεότης* – кудайсыздык) – табигый дүйнөнүн (жаратылыштын) өзүнөн өзү табигый жол менен пайда болушун жана диндин адамзатка байланыштуу келип чыгышын таануу. Ушуга байланыштуу табигаттан тышкаркы дүйнө, табигаттан башка жараткан, кудуреттүү күч четке кагыла.⁶⁶

Даруль харб (ислам.) – исламдык эмес өлкө, Даруль исламдын каршысы.

Деноминация (от лат. *denominatio* – өзгөчө ысым ыйгаруу) – кайсы бир диндин ичинде өзгөчөлөнгөн, бөтөнчө, өз алдынча орду бар диний бирикме. Мисалы, христианчылыкта православие, католицизм жана протестантизм деноминация болуп эсептелет.⁶⁷

Джихад (араб. – күч-аракет жумшоо) – кеңири маанисинде айтканда, исламды даңазалоо үчүн максималдуу түрдө күч жумшоо, аракет кылуу. Исламдык этикалык-укуктук традицияда джихаддын бир нече түрлөрү бөлүнөт: «жүрөктүн джихады» – өзүнүн кумарлары жана кемчиликтери менен күрөшүү; «тилдин джихады» – жактырылганды жайылтуу жана тыюу салынганды жектөө; «колдун джихады» – кылмышкерлерге жана адеп-ахлактын ченемдерин бузгандарга карата тартип чараларын көрүү; «кылычтын джихады» – исламдын жана мусулмандык умманын душмандары менен куралдуу күрөш, курман болгондорго бейиште түбөлүк жыргалчылык даярдалган.⁶⁸

Истишхад (ислам.) – исламда күнөө жана тыюу салынган аракет деп эсептелген, террор максатында атайын жасалган өз жанын курмандыкка чалуу, атайын суйцид актысы. Бирок өз жанын кыюу шахид түшүнүгүнө кирбейт.

65 – Энциклопедия религий и религиоведения //ReligioPolis. Центр религиоведческих исследований. – <http://www.religiopolis.org/enciklopediya.html>.

66 Ошол жерде.

67 Адаптацияланып алынган материал: *Смирнов М.Ю.* Социология религии: Словарь. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2011. 92-93-беттер.

68 Религиоведение. Энциклопедический словарь /Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. – М.: Академический Проект, 2006. 289-бет.

Культ лат. cultus – кадырлоо, кудайга, ыйык жерлерге, орундарга сыйынуу жана муну менен байланыштуу ырымдар) – диний уюмдун түрлөрүнүн бири. Культка мүнөздүү өзгөчөлүк катары анын негиздөөчүсүн дүйнөгө жаңы, жалгыз жана чыныгы окууну алып келген кудай же мессия катары жар салууну жана урматтоону атаса болот.⁶⁹

Миссионерство (лат. missio – арноо, табыштама) – бул диний уюм тарабынан өздөштүрүлө элек аймактарда атайын өкүлдөр (миссионерлер) аркылуу өзүнүн диний окуусун жайылтуу жана жаңы кайрылгандардын (неофиттердин) санын толуктоо максатындагы диний уюмдун культтан тышкаркы ишмердүүлүгү.⁷⁰

Прозелитизм – эки мааниге ээ термин. Биринчиден, бул адамды бир динден чыгып башка динди тутууга жетелеген аракеттер. Экинчиден, динчил инсандын бир динден экинчисине өз ыктыяры менен өтүшү.

Дин таануу – дин жөнүндө илим (динди уламалык жана философиялык өздөштүрүүдөн айырмаланат). Дин таануунун предмети – адамзаттык феномен катары диндин жаралышы, өнүгүшү, өзгөчөлүктөрү, мыйзамченемдүүлүктөрү, ал «Кудайга ишенүү» эмне, ал диндин сырткаркы ишенимдер тажрыйбасы менен кандайча байланыштуу экендигин түшүндүрүүгө муктаж.⁷¹

Диний ишеним – туткан дининин тууралыгына жана табияттан тышкаркы күчтүн реалдуулугуна ишенимге негизделген адамдардын психикалык ишмердүүлүктөрү. Диний ишенимдин өзгөчөлүгү объективдүү далилдерге муктаж эмес, ишенген көз караштарынын, идеяларынын жана образдарынын чындыгына күмөн саноого болбой турган ишенимдердин болушу жана табигаттан тыш, андан да кудуреттүү күчкө ишенүү, аны күтүү.⁷²

Диний топ – жалпы белгилердин (дин үйрөнүүчү, уюштуруучулук, этномаданий, аймактык ж.б.) негизинде бириккен кайсы бир диндин жолундагылардын тобу.⁷³

Диний иденттүүлүк – мазмуну ошол маданий түзүлүштө диний деп аталган идеяларга жана баалуулуктарга тиешелүүлүгүн түшүнүү, ошондой эле диндин конкреттүү формасына жана диний топко таандыктыгын таануу болуп саналган диний аң сезимдин категориясы.⁷⁴

Диний азчылык – өлкөдө же аймакта үстөмдүк кылган динди туткандарга караганда саны кыйла аз кайсы бир дин жолундагылардын бирикмеси.⁷⁵

Диний аң-сезим – адамдын тиги дүйнөнүн бар экендиги жөнүндө түшүнүктөргө же табияттан кудуреттүү кандайдыр бир күчтөргө ишенимге негизделген психикалык ишмердүүлүгүнүн абалы.⁷⁶

Диний аракеттер – динчилдердин жүрүм-турумдар актылары, алар аркылуу диний аң-сезим ишке ашырылат жана диний культ аткарылат. Диний аракеттердин диапозону өтө эле көп түрдүү (ыйык китептерди жана ритуалдык тексттерди окуу, руханий ырларды жана гимндерди ырдоо, диний насааттарды окуу, сыйынуулар, мантраларды, баталарды, тилектерди билдирүү, диний ырым-жырымдарды уюштуруу жана өткөрүү ж.б.).⁷⁷

Диний мамилелер – диндин ар кандай кубулуштары менен көрүнүштөрүнүн ортосундагы өз ара байланыш. Бул байланыштар бириктирүүчү мүнөзгө ээ.⁷⁸

69 – Адаптацияланып алынган материал: Энциклопедия религий и религиоведения //ReligioPolis. Центр религиоведческих исследований. – <http://www.religiopolis.org/enciklopediya.html>.

70 Религиоведение. Энциклопедический словарь /Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. – М.: Академический Проект, 2006. 639-бет.

71 Ошол жакта. 857-859-беттер.

72 *Смирнов М.Ю.* Социология религии: Словарь. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2011. 68-69-беттер.

73 Ошол жакта. 86-87-беттер.

74 Религиоведение. Энциклопедический словарь /Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. – М.: Академический Проект, 2006. 863-бет.

75 *Смирнов М.Ю.* Социология религии: Словарь. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2011. 167-бет.

76 Ошол жакта. 248-бет.

77 Ошол жакта. 91-92-беттер.

78 Там же. С.199.

Диний сезимдер – дин жолундагы адамдардын сакралдык (ыйык) заттарга, сакралдык буюмдарга, жаныбарларга, өсүмдүктөргө, адамдарга, жерлерге, бири-бирине, ошондой эле жаратылыштагы, коомдогу, дүйнөдөгү көрүнүштөргө, өзгөрүүлөргө карата эмоционалдык мамилелери. Диний сезимдер диний муктаждыктардын жана диний көз караштардын негизинде пайда болот.⁷⁹

Диний фундаментализм (лат. тил. fundamentum – негиз) – диний окуулардын башат доктриналарына негизделген ишенимден улам келип чыккан акыл-ой багыты жана аракеттер. Ыйык китептерде жазылган бардык насааттарды, осуяттарды жана идеяларды эч кыйшаюусуз жана ырааттуу кабыл алуу, диний модернизмдин бардык формаларын четке кагуу диний фундаментализмдин негизин түзөт.⁸⁰

Рухса – 1.Уруксат берүү. 2. Диний ишенимден баш тартууга туура келген коркунучтар пайда болгон учурда, өмүрдү сактап калуу максатында тыюу салынган каражаттарды пайдаланууга уруксат берүү.

Секта – диний уюмдардын бир түрү. Бул кайсы бир чиркөө уюмунун ичинде пайда боло турган диний бирикме, өз алдынча жамаат катары андан өзгөчөлөнүп жана алыстай баштайт,⁸¹ («секта» терминин расмий, коомдук жана ченемдик тилде колдонуу туура эмес деп эсептелет).

Теология (греч. θεολογία от Θεός - бог, λόγος – слово, тил, аңгеме) – кудай, анын табияты жана аракеттери жөнүндө сакралдык тексттерге негизделген окуу. Ошондой эле, бул диний окуунун чындыгы жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрдүн жана далилдердин жыйындысы, культтук аракеттердин, ченемдердин жана жашоо эрежелеринин айрым бир жолдорунун жана мазмундарынын тууралыгын негиздөө.⁸²

Традициялык (салттуу) дин – кайсы бир элдин мурдагы тарыхый жашоосунда пайда болгон жана бул эл жашаган негизги аймакта муундан муунга өтүп, бүгүнкү күнгө чейин тутунуп келген дин.⁸³

Тукья (ислам) – жашыруу, кас чөйрөдө өзүнүн диний окуусун жана чыныгы ниеттерин жашыруу үчүн шиизмде кеңири колдонулат.

Фатва (ислам) – өзүнчө бир маселе боюнча чыгарылган юридикалык-укруктук чечим.

Халифат – халиф тарабынан башкарылган жана көптөгөн ислам идеологдору тарабынан социалдык-саясий жактан уюмдашуунун идеалдуу модели, ошондой эле бийликтин идеалдуу түрү катары каралган мамлекет.⁸⁴

Чиркөө – христианчылыкта бир нече мааниге ээ түшүнүк. Догмалык көз караштан алып караганда чиркөө деп Иисуса Христке кудайдын адамы, дүйнөнүн жана сыйкырдуу тазалануудан өткөндөрдүн күнөөлөрүн Кечирүүчү катары сыйынган адамдардын азыркы, мурунку жана келечектеги муундарынын байланышы деп атап жүрүшөт. Кадимки түшүнүгүндө болсо, чиркөө деп конфессиялык белгилери боюнча бириккен христиандар коомчулугу же тигил же бул жамааттары (мисалы, Римдик-католикттик церковь).⁸⁵

79 Адаптацияланды: Яблоков И.Н. Религиоведение: Учебное пособие и Учебный словарь-минимум по религиоведению. – М.: Гардарики, 2000. 280-бет.

80 Адаптировано из материала: Смирнов М. Ю. Социология религии: Словарь. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2011. 293-бет.

81 Там же. 239-240-беттер.

82 Адаптацияланды: Яблоков И.Н. Религиоведение: Учебное пособие и Учебный словарь-минимум по религиоведению. – М.: Гардарики, 2000. 265-бет.

83 Ошол жакта. 272-273-беттер.

84 Религиоведение. Энциклопедический словарь /Под ред. Забияко А.П., Красникова А.Н., Элбакян Е.С. – М.: Академический Проект, 2006. 1138-бет.

85 Там же. 1172-бет.

4.2. СОТТУК ПСИХОЛОГИЯЛЫК ЭКСПЕРТИЗА ЖҮРГҮЗҮҮДӨ КОЛДОНУЛУУЧУ АТАЙЫН ТЕРМИНДЕР⁹⁷

Агрессивдүүлүк (душмандык) – адамдын башка адамдарга катуу таасир этүүгө, жаманчылык кылууга, зыян келтирүүгө умтулуусу менен айырмаланган кескин жүрүм-туруму.

Адаптация – өзгөргөн тышкы шарттарга ыңгайлашуу (физиологиялык, психологиялык, ишмердүүлүктүк, социалдык жүрүм-турумдук ылайыкташуу).

Амбиваленттүүлүк, инсандын амбиваленттүүлүгү – ар түрдүү инсандык тенденцияларды өз ара, биргелешип компенсациялоо жана толуктоо (белгилерди, системаларды, түзүмдүк компоненттерди, өзгөчөлүктөрдү, мүнөздөмөлөрдү ж.б.), ошондой эле алардын ишмердүүлүктө жана баарлашууда пайда болушу.

Сезимдердин амбиваленттүүлүгү – курчап турган дүйнөнүн тигил же бул субъектилерине же кубулуштарына карата адамдын бир эле маалда бир нече эмоционалдык мамилелеринин карама-каршылыктүүлүгү.

Антиципация – адамдын окуяларды алдын ала көрө билүү, сезе билүү, прогноздоо жана алардын болуу мүмкүнчүлүгүн көрүү жөндөмдүүлүгү.

Апатия – айлана-чөйрөгө карата кайдыгердикти жараткан психикалык абал, балким экстремалдык шарттарда пайда болот.

Апперцепция – кабыл алуунун адамдын жалпы багыттуулугунан жана тажрыйбаларынан көз карандылыгы.

Атрибуция – адамдын башка адамдарга алардын күнүмдүк кадимки жашоосун, алардын жорук-жосундарын жана аракеттерин анализдөөнүн негизинде жеке сапаттарын жана жүрүм-турумдары менен шыктанууларынын себептерин жазып берүүсү.

Аттракция – адамдардын бири-бирине тартылуу процесси, бир адамдын башка адамдарга жагымдуулугу, жакындыкты, достук сезимдерин, симпатия жана сүйүү механизмдеринин калыптанышы.

Аффект – интенсивдүү кыймыл-аракеттик реакцияларга жана аң-сезимдик жөнгө салууларга баш ийбей турган абдан албуут эмоция.

Аффилиация – сүйлөшүүгө, эмоционалдык байланыштарга муктаждык.

Психологиялык тоскоолдук – адамга айрым аракеттерди ийгиликтүү аткарууга тоскоол болгон психологиялык табияттын ички каршылыгы (кекечтенүү, коркуу, өзүнө өзү ишенбестик).

Ишеним – чындык үчүн, ага толугу менен ишенүү үчүн бир нерсени (ырастоону, чечимди, келечекке божомол кылууну ж.б.) талашсыз кабыл алуу (кээде негизсиз).

Вербалдуу (сөздүк) – тааныш материалдын формасын таануу жана ал материал менен иштөө үчүн психологияда колдонулган термин.

Жабыркоочу болуу – адамдын аныкталган бир жагдайларда жабыр тарткан жагдайга учурап калуусу, объективдүү түрдө алдын алууга боло турган коркунучтан чыга албай калуусу.

Топтун ичиндеги фаворитизм – башка топтун мүчөлөрүнө тең салмактуулуктун негизинде өзүнүн тобунун мүчөлөрүнө жагымдуу кылууга умтулуу.

86 См.: Крысько В.Г. Секреты психологической войны. (Цели, задачи, методы, формы, опыт). – Мн.: Минск, 1999; Крысько В.Г. Социальная психология. – СПб.: ПИТЕР, 2005; Крысько В.Г. Словарь-справочник по социальной психологии. – СПб.: ПИТЕР, 2003.

Кандайдыр бир ойлордун пайда болушуна бат ишенүү - кандайдыр бир ойдун пайда болушуна ишенүү деңгээли, башка адамдар тарабынан козутууларга бат берилүү, субъективдик жактан ишендирген таасирлерге кабылып калуу жана баш ийүүгө даяр болуу деңгээли, башка бирөөнүн көз карашын эч кандай сындабастан кабыл алуу жана баш ийүүгө даяр болуу, адам мыйзамдуу авторитеттин түз көрсөтмөсүнө карата өзүнүн жүрүм-турумун өзгөртүүсү, чоочун маанайларды кабыл алууга жакындык жана чоочун адаттарга тез көнүү.

Кандайдыр бир ойдун пайда болушуна ишендирүү – таасир этүүнүн максаттуу түрдө багытталган өзгөчө түрү, бир адамдын экинчи адамга карата аргументтешпеген таасири. Кандайдыр бир ойдун пайда болушуна ишендирүүдө, маалыматты анын сындабай кабыл алышына негиздеп берүү процесси ишке ашырылат.

Гипноз (от греч. hypnos – уйку) – адамдын аң-сезиминин көлөмүнүн ичкериши жана дароо ишенүү мазмунуна багытталган убактылуу абалы, өзүн көзөмөлдөө жана аң-сезимдин өзгөрүшү менен байланыштуу. Гипноз гипнозчунун атайын жасаган же максаттуу түрдө ишендирген аракеттеринин жыйынтыгында пайда болот.

Девиация (социалдык) – топтук нормалардан артта калган жүрүм-турум катары каралат жана коомдон четтөөгө алып келет.

Деадаптация – аткарылып жаткан ишмердүүлүктүн жана кырдаалдын талаптарына жооп берүүчү процесстердин жана адамдардын абалдарынын бузулушу.

Депрессия – басмырланган психологиялык абал айланадагылардын баарын жана өзүн терс, кунарсыз жактан кабыл алуу менен коштолгон сабыры суз абал.

Депривация – адамдын кадимки эле адатка айланган сырткы байланыштарды жана муктаждыктарды канааттандырууда (кыймылдарды жасоо, сүйүктүү иш менен алек болуу) жеке активдүүлүктүн жетишсиздиги менен байланыштуу абалы.

Диспозиция – субъекттин жүрүм-турум актыларына, аракеттерге, жорук-жосундарга, алардын ырааттуулугу менен аткарууга даярдыгы, даяр болуусу.

Дистресс – стресстик кырдаалдын адамдын ишмердүүлүгүнө терс таасир этүүсү, анын бузулушуна чейин жеткирген абал.

Жаңсоо – адамдын ички абалын чагылдырган же билдирген, тышкы дүйнөдөгү кайсы бир объекти көргөзгөн колдун кыймылдары.

Жуктуруу – индивиддин айрым бир эмоционалдык абалдан же психикалык маанайдын өтүшү аркылуу пайда болгон айрым бир психикалык абалдарга эрксизден кабылуусу.

Тушалуу – бардык психикалык процесстердин жана айлана-чөйрөдөгүлөрдүн реакциясынын жай баракат болуусунун ачык байкалуусу, кыймыл-аракетинин активдүүлүгүнүн төмөндөшү же токтошу.

Психологиялык коргонуу – адамдын аң-сезиминин аны жабыркаткан маалыматтардан атайылап, аң-сезимдүү түрдө чектөөчү, өзүн өзү жөнгө салган психологиялык механизм.

Идеал – инсан алдыда жетүүнү каалаган жагымдуу образ.

Идентификация – социалдык перцепция механизми, бир адамдын экинчи адамды интеллектуалдык жактан окшоштуруусу аркылуу түшүнүүсүнүн жолу.

Бедел – адамдын башка адамдар менен өз ара аракеттенишүүсүнүн негизинде кабыл алынган жана түзүлгөн образы.

Импульсивдүүлүк – тышкы жагдайлардын же эмоциялардын таасири астында биринчи эле козутуу учурунда аракет кылууга шыктуулук менен түшүндүрүлгөн адамдын жүрүм-турумунун өзгөчөлүгү.

Интроверсия – адамдын аң-сезиминин өзүнө өзү кайрылуусу, айланада эмне болуп жаткандыгын көңүл бурүүнүн алсызданышы менен коштолгон, жеке көйгөйлөрүн жана ой санааларын өзүнүн ичине жутуусу.

Инфантилизм – чоң адамдын жүрүм-турумунда балалыктын белгилеринин болушу.

Истерия – өзүн өзү башкаруусунун жана жүрүм-турумун аң-сезимдүү түрдө жөнгө салуусунун алсыздыгын мүнөздөгөн адамдын психикасынын патологиялык абалы. Буга өзүн өзү кармана албоо жана айрым бир театралдуулук мүнөздүү: кыйкырыктар, ыйлоо, жаңсоолор жана өзүн өзү жоготуп жыгылуулар, буюмдарды ыргытуу, бетин тытуу, чачын жулуу, бардык коркунучтуу иштерге бара тургандыгын көрсөтүү.

Коммуникатор – маалыматты берген сүйлөшүү субъектиси.

Коммуникация – социалдык психологияда маалыматтарды, билдирүүлөрдү, адамдардын ортосундагы маалыматтарды берүү. Бул процесс бир тараптуу да, эки тараптуу да мүнөзгө ээ болушу мүмкүн.

Компенсация – адамдын өзү менен абдан катуу иштеп баштоосунун жана өзүндөгү башка позитивдүү сапаттарын өнүктүрүүсүнүн эсебинен өзүнүн кемчиликтери боюнча сарсанааларынан арылуусунун жолу.

Өксүк (өзүн кем сезүү) комплекси – адамдын абдан терең терс эмоциялар менен коштолгон, кайсы бир сапаттарынын (жөндөмдүүлүктөрүнүн, билимдеринин, жөндөмдөрүнүн жана көндүмдөрүнүн) жетишсиздигине байланыштуу оор абалы.

Контент-анализ – документтерге сапаттык-сандык анализ жүргүзүүгө негизделген социалдык психологиянын усулу, изилденип жаткан материалдын тигил же бул маанилик бирдиктеринин кайталанышын жана көлөмүн эсептөөнү түшүндүрөт.

Конфликт – бири-бирине карама-каршы багытталган максаттардын, кызыкчылыктардын, позициялардын, ой-пикирлердин катуу кагылышы, же оппоненттердин, өз ара аракеттенүү субъектилеринин эмоционалдык жактан күчтүү абалдары жана агрессивдүү жүрүм-турумдары менен мүнөздөлөт.

Конформизм – индивиддин позициясынын топтун позициясына жараша топтук кысымга баш ийген психологиялык мүнөздөмөсү, адамдын башка бирөөнүн туура эмес ой-пикирлерин эч сындабастан кабыл алуусу, адамдын өзүнүн ички сезимдеринин тууралыгына күмөн санабайт, бирок өзүнүн жеке пикиринен топтун пикирине жараша айласыздан баш тартуусу менен коштолот.

Лидер – формалдуу эмес мамилелердин системасында топту алдыга сүрөгөн, таасирлүү адам.

Аң-сезимди манипуляциялоо – таасир этүү объектисинен күтүлгөн аракеттердин мүнөзүн жашыруу аркылуу анын акыл-эсинин багытын өзгөртүү.

Манипуляция – тымызын таасир этүү, таасир жана анын максаттары, анын жыйынтыктары, ошондой эле манипулятордун ниеттери да жашырылат.

Психологиялык коргонуу механизмдери – адамдын тынчын алган, жан дүйнөсүн ооруткан, жагымсыз санааларды нейтралзациялоо үчүн аң-сезимдүү түрдө да, көмүскө туюм менен да колдонулган ыкмалар.

Социализациялоо механизмдери – салыштырмалуу алып караганда оор ыкмалар, анын жардамы менен адам социалдык тажрыйбаны өздөштүрөт жана калыбына келтирет.

Жаңсоо – адамдын эмнени кабыл алып жаткандыгына байланыштуу (элестетет, ойлонот, эсине салат) анын абалын же мамилесин билдирген бет булчуңдарынын кыймылдарынын жыйындысы.

Жеке инсандын көз карашы – адамда табиятка, коомго, башка адамдарга жана жеке өзүнө карата калыптанган көз караштарынын системасы жана анын жүрүм-турумун, жашоо ишмердүүлүгүн аныктайт.

Социалдык мифология – социалдык ишмердүүлүк жөнүндө эмоционалдык жактан өзгөчө бир түс берип турган, аны объективдүү кабыл алууну субъективдүү, сырткы кабыл алууну ойдон чыгарылган кабыл алуулар менен алмаштырган, ал жөнүндө реалдуу көз караштарды алмаштыруучу жана четке кагуучу сезимтал көз караш.

Шыктандыруу – адамды активдүүлүккө, конкреттүү тандоого, чечкиндүүлүккө жана аракетке козутуучу ички күч. Бардык аракеттер эмне үчүн жасалып жаткандыгын мүнөздөйт.

Үйрөнүү – адамдын жашоо тажрыйбасында же аныкталган жүрүм-турумдарында, жашоо образдарында атайылап эмес, стихиялуу, көмүскө сезимдердин коштоосунда көндүмдөргө жана жөндөмдөргө ээ болуусу.

Улуттук өзүн өзү таануу – адамдардын өздөрүн аныкталган бир социалдык-этникалык жамаатка тиешелүүлүгүн сезүүсү, коомдук мамилелер системасында өзүнүн улуттук абалын билүүсү, улуттук кызыкчылыктарды, өзүнүн улутунун башка социалдык-жамааттар менен идеялык, сезимталдык, умтулуу жааттарындагы өз ара мамилесин түшүнүү.

Улуттук аң-сезим – топтук аң-сезимдин формаларынын бири, этникалык топтордун алардын өз ара аракеттенүүсүнүн, алар жана өзү жөнүндө билимдердин негизинде пайда болгон, аларга карата мамилелерин чагылдырган көз караштардын, идеялардын системасы жана ошондой эле өзүнүн этникалык тобунун ролу жана орду жөнүндөгү көз караштардын топтому.

Улуттук мүнөз – тигил же бул социалдык-этникалык коомчулукка анын өнүгүшүнүн конкреттүү тарыхый экономикалык, маданий жана табигый шарттарында көп же аз деңгээлде тиешелүү болуп калган спецификалуу психологиялык белгилеринин жыйындысы.

Социалдык ченемдер – тигил же бул социалдык топ тарабынан өзүнүн мүчөлөрүнө карата кодификацияланган жана формалдуу эмес түрдө коюлган талаптардын жыйындысы.

Сүйлөшүү – адамдардын ортосундагы байланышууларды жолго койгон процесс жана жыйынтык. Түпкү негизи субъекттердин ортосундагы психикалык ишмердүүлүктөрдүн жыйынтыктарынын негизинде тажрыйба алмашууну камтыган жеке жана топтук процесс.

Коомдук психология – коомдо болуп жаткан топтук, коллективдик, массалык психикалык көрүнүштөрдүн, абалдардын жана процесстердин жыйындысы. Бул социалдык-психологиялык феномендердин өз ара байланышы жөнүндө бир бүтүн көз карашка ээ жана татаал биримдикти түзөт.

Үрп-адат – мурунку муундар тарабынан калыптанган жүрүм-турумдун коомдо (коомдук үрп-адаттар) же социалдык топто (топтук үрп-адаттар) кайталанган формалары. Бул ошол топтун мүчөлөрү үчүн адат болуп эсептелет: ар түрдүү үрп-адаттар, майрамдар, көндүмдөр ж.б.

Психологиялык эс-мас болуу – аң-сезимдин убактылуу жабыркаган абалы, анын айлана-чөйрөдөгү жагдайга карата реакциясынын начардыгы, болуп жаткан окуяларды түшүнүү деңгээлинин төмөндүгү.

Адаттан тыш жүрүм-турум – адамдардын ортосундагы мамилелерди дестабилизациялоого, социалдык көзөмөлдүн ченемдеринин бузулушуна, социалдык дезадаптацияга жана индивиддин социалдык өсүшүнүн токтоп калуусуна алып келген жүрүм-турум.

Ызы-чуу абалына түшүү – аныкталган бир эмоционалдык абал, кандайдыр бир түшүнүксүз же кооптуу кабардан, маалыматтын жетишсиздигинен же жоктугунан улам адамдардын массасында пайда болот. Кандайдыр бир коркунучтун пайда болушу ызычууга түздөн-түз себеп боло алат.

Социалдык перцепция – адамдардын ортосундагы, жеке жана топтордун ортосундагы кабыл алуу процесси жана анын жыйынтыгы, ошондой эле башкалар менен өз ара аракеттенүүдө адамдын өзүн өзү кабыл алуусу. Өз ара аракеттенүүнүн катышуучуларына жараша социалдык перцепциянын үч түрүн бөлүп көрсөтүшөт: өзүн өзү кабыл алуу, адамдардын ортосундагы кабыл алуу, топтордун ортосундагы кабыл алуу.

Тууроо – социализациянын механизмдеринин бири, мазмуну адамдын башкалардын жагымдуу жүрүм-турумдарын кайталоосуна умтулуусу менен коштолот. Мында умтулуу байкалбайт, бирок ар бир адамга мүнөздүү, бала куракта жана чоң адамдын ресоциализациялашуу шарттарында өзгөчө актуалдуу болуп эсептелет.

Психикалык жаракат – конкреттүү адамга өтө ашыкча таасирин тийгизген экстремалдык кырдаалдын зыяндарынын бири, психикалык ден соолук саламаттыгынын бузулушу формасында пайда болот.

Психикалык абал – психикалык активдүүлүктүн формасы, азыркы учурда же белгилүү бир убакыт аралыгында адамдын психикасында бардык процесстердин бир бүтүндүүлүгү мүнөздүү.

Психологиялык таасир – психикалык каражаттардын: вербалдык (тилдик), паралингвистикалык (тил менен байланыштуу, бирок ал эмес), же вербалдык эмес (визуалдык) жардамы менен психикалык абалга, сезимдерге, ойлорго жана башка адамдардын жосундарына таасир этүү.

Референттүүлүк – курчап турган дүйнөдөгү объекттерге карата тандалмалуулукту аныктаган, ага карата адамдын мамилеси жөнүндөгү кайсы бир феномендин маанилүүлүгүнүн белгиси.

Реципиент – сүйлөшүүдө маалыматты кабыл алган субъект.

Ритуал – социалдык жактан санкцияланган тартипке салынган символикалуу жүрүм-турумдун формасы, үзгүлтүксүз түрдө жасалып турган аракеттердин жыйындысы жана алардын бекитилген тартиби.

Социалдык роль – экспектацияларда, ченемдерде, санкцияларда жана индивиддин социалдык тажрыйбаларында ишке ашырылган, коомдук аң-сезимдин деңгээлинде аткарылуучу адамдын социалдык функциясы.

Жетекчи – формалдуу мамилелердин системасында топко жетектөөчү таасирин тийгизген адам.

Социалдык санкциялар – мунун жардамы аркылуу индивидди социалдык нормага сала турган бардык процедуралар. Санкциялар кызыктыруучу жана жазалоочу түрдө ишке ашырылат. Алар оң жана терс, формалдуу жана формалуу эмес, түз жана кыйыр болушу мүмкүн. Санкциялар социалдык жашоонун бардык деңгээлдеринде жана топторунда бар. Санкциялар социалдык көзөмөлдүн курамдык бөлүгү болуп эсептелет.

Социализация – адамдын коомдун толук кандуу мүчөсү катары функционалдашуусу үчүн зарыл болгон социалдык тажрыйбаларды үйрөнүүсү жана колдонуусу. Социализацияга ар түрдүү социалдык-феномологиялык процесстер кирет, анын жардамы менен индивид билим алуу, ченемдер, баалуулуктар системасын өздөштүрөт жана өз алдынча инсан болот. Тарбиялоо жана окутуп үйрөтүү социализациянын негизги бөлүгү болуп эсептелет.

Жагымдуу жүрүм-турумга социалдык баа берүү – социализациялоо механизми, бул адам аны курчап турган социалдык чөйрө тарабынан ага багытталган терс санкциялардан жана оң аракеттерге карап өзүнүн жүрүм-турумдарын өзгөртүүсү. Адамга оң санкцияларга умтулуу, терс санкциялардан качуу мүнөздүү.

Социалдык-психологиялык архетип – конкреттүү социалдык жамааттардын өкүлдөрүнүн атайын багытталган баалуулуктарынын багыттарынын жана күтүүлөрүнүн топтому, ал алар үчүн предметтер таасир эткенде жана айланадагы курчап турган дүйнөгө карата адатка айланган сезимдерди жана жүрүм-турумдун ыкмаларын берүү менен коштолот. Социалдык-психологиялык архетип мурунку муундардан аң-сезимге рефлекс болуп калган деңгээлде өткөрүлүп берилет. Социалдык-психологиялык архетип тарабынан берилген аракеттер, жорук-жосундар, сезимдерди билдирүүлөр курчап турган айлана чөйрөдөн берилген таасирлерге караганда күчтүү болуп саналат.

Социалдык көзөмөл – коомдун адамдын жүрүм-турумун аныктоочу баалуулуктарынын, көз караштарынын жана идеалдарынын калыптанышына тийгизген таасири. Социалдык көзөмөл

ар түрдүү формалар аркылуу ишке ашат: мыйзамдар, салттар, адаттар, табу, мораль, руханий жан дүйнө, этикет, адаттар ж.б.

Социалдык стереотип – айрым бир социалдык топтордун өкүлдөрүнүн же кабыл алуунун айрым бир шарттарынын таасири астында калыптанган кубулуштар же абалдар жөнүндөгү элестетүү же туруктуу образ, кадимки тиричиликте кайсы бир социалдык объект жөнүндө аң сезимге схемалашып, мүнөздүү катары сиңип калган көз караштар.

Топтук тыгыздык – топтун мүчөлөрүнүн биримдүүлүгүнүн, байланыштуулугунун мүнөздөмөсү.

Статус (социалдык-психологиялык) – адамдардын ортосундагы мамилелер системасындагы адамдын абалын, анын топтун мүчөлөрүнө карата психологиялык таасиринин деңгээлин билдирген түшүнүк.

Сүйлөшүү стили – адамдын коммуникациялык жүрүм-турумунун жеке стабилдүү формасы, өз ара аракеттенүүнүн бардык шарттарында, ишмердүүлүктө жана жеке мамилелеринде, башкаруу стилинде ж.б. көрүнөт.

Стресс – жан дүйнөнүн (эмоционалдык) жана жүрүм-турумдун жабыркаган абалы, адамдын түзүлгөн кырдаалга карата максаттуу жана аң-сезимдүү түрдө аракет кылууга жөндөмсүздүгү менен байланыштуу.

Ступор – психикалык ишмердүүлүктөгү кыймылсыздык, айлана-чөйрөгө карата реакциянын жоктугу менен коштолот.

Суггеренд – ишендирүү объектиси катары кабыл алынган адам.

Суггестия – көндүрүү, ишендирүү.

Суггестор – ишендирип жаткан адам.

Толеранттуулук – ар кандай көз караштарды, пикирлерди, жагымсыз факторлорду токтоо, түшүнүү менен кабыл алуу.

Тынчсыздануу – адамдын өзгөчө бир социалдык кырдаалдарда кооптонуу сезими.

Социалдык нуска – социалдык реалдуулуктагы айрым бир кубулушка, окуяларга карата индивиддин же топтун мамилесин аныктаган социалдык-психологиялык түшүнүк.

Фанатизм – бир нерсе менен өтө ашыкча алектенүү, өзүнүн жүрүм-турумуна көзөмөлдөөнүн төмөндөшү, өзү алектенип жаткан объектке сөз тийгизбөө менен коштолот.

Социалдык фасилитация – социалдык факторлордун адамдын же топтун ой пикирине, сезимдерине, активдүүлүгүнө стимулдуу түрдө таасир этүүсү.

Фобия – туруктуу коркуу абалы.

Фрустрация – каалаган бир максатка жетүү үмүттөрүнүн талкаланышы менен туңгуюкка кептелген абал.

Харизма – айрым лидерлердин сапаттары, өзүнүн жолун жолдоочуларга алардын өзгөчө жөндөмдүүлүктөрү бар экендигин ишендирип, өзүнө баш ийдире алышат.

Эйфория – өтө көңүлдүү, шайыр маанай, адатта кандайдыр бир субъективдүү жагдайлардан улам пайда болот.

Экспектация – купуя, жашыруун, ачык айтылбаган талаптар, бирок аткарылышы керек экендиги билдирилет.

Экстраверсия – адамдын көңүлүнүн жана аң-сезиминин анын айланасында эмнелер болуп жаткандыгына бурулушу (инторверсияга карама-каршы).

Эмпатия – адамдын башкалардын ички абалын түшүнүү, кошо кайгыруу жөндөмдүүлүгү.

Визиттик баракча эффектиси – психологиялык жактан таасир эте турган субъекттин объект үчүн эмне жагымдуу, эмнеге муктаж экендигин алдын ала аныктайт. Андан соң, жалпы көз караштар барбы тактап, объект каалаган, ага жагымдуу ойду, максатты кабарлайт. Объект менен субъекттин ортосундагы көз караштардын (ой-пикирлердин, ой жүгүртүүлөрдүн) жалпылыгы объекттин каршылыгын азайтат, тез ишенүүгө шарт түзөт.

Жаңылануу эффектиси – социалдык психологиянын феномени, адам экинчи бир адам менен таанышууда, тааныш адамга ал жөнүндө жаңы маалымат көбүрөөк маанилүү жана эсте кала тургандай нерсе, ал эми тааныш эмес адамга карата биринчи таасир, ал жөнүндө пайда болгон биринчи маалымат көбүрөөк маанилүү болуп саналат.

Ореол эффектиси – адам жөнүндө маалыматтар жетишпей жатканда, ал адамдын жорук-жосундары жана жеке сапаттары жөнүндө бир беткей таасирлерди таратуу.

Биринчилик эффектиси – бир нече материалдардын катарындагы элементтердин ичинен биринчи бир нече элементтерди эстеп калуу эффективдүүрөөк.

Абройлуулук эффектиси – кабыр-баркы жогору булактан чыккан маалыматтын таасир этүү күчү жогору, анткени эл аны азыраак сын көз караш менен карашат.

Өз киши эффектиси – субъект менен объекттин ортосундагы бардык окшоштуктар (эгер психологиялык таасир этүү объектиси бул окшоштукка маани берсе) таасирдин натыйжалуулугун жогорулатат.

Симпатия–антипатия эффектиси – психологиялык таасир этүү объектиси өзү үчүн жагымдуу субъекттин көз караштарын бир топ жеңил кабыл алат, тескерисинче ага жагымсыз булактардан келген маалыматтарга каршы маанай, кабыл албоо жагдайы өзүнөн өзү жаралат.

4.3. СОТТУК ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭКСПЕРТИЗАНЫ ЖҮРГҮЗҮҮДӨ КОЛДОНУЛУУЧУ АТАЙЫН ТЕРМИНДЕР

Тексттеги анафориялык байланыштар – тексттин бөлүктөрүнүн (сөздөрдүн, сөз айкаштарынын) ортосундагы мамилелер, анда бир сөздүн же сөз айкашынын мааниси башка сөздүн мааниси аркылуу гана ачылат.

Арго (фр. тил argot) – кандайдыр бир социалдык жабык топтун тили, лексикасынын жана аны колдонуунун өзгөчөлүгү менен мүнөздөлөт, бирок жеке өзүнүн фонетикалык жана грамматикалык системасы жок.

Верификация (лат. тил. verus – чыныгы жана facio – жасап жатам) 1. Кадимкидей маанисинде кандайдыр бир абалдын чын экендигин далилдөө. 2. Логикада жана илимдин усулунда илимий ырастоолордун чын экендигин эмпирикалык текшерүү усулдары аркылуу далилдөө процесси. Эксперттик тажрыйбада текстте баяндалган кандайдыр бир маалыматтарды верификациялоону сот же тергөө органы жүргүзөөрү принциби калыптанган. Лингвист конкреттүү ырастоолор бар экендигин аныктайт, ал эми ошол ырастоолор чындыгын, фактыларга негизделгенин тергөө же соттук талдоо көрсөтөт.

Вульгаризм (лат. тил. vulgaris – карапайым) – стилистикалык канондоруна ылайык адабий тилде колдонууга болбой турган карапайым сөздөрдүн же сөз түрмөктөрдүн маанисин билдирген салттуу стилистиканын термини.

Айтым – тилдин конкреттүү коммуникациялык бирдиги катары анын жеке лексикалык курамы менен, синтаксистик маанилери, сөздөрүнүн жана интонациянын ырааттуулукта чогуу берилиши. Билдирүүнү аны түзүүнүн типтүү моделинин ролун ойногон синтаксистик бирдик катары сүйлөмдөн айырмалап кароо керек.

Дискурс – бул кеп, сөз аракеттеринин агымы. Текст ушул процесстин жыйынтыгы болуп эсептелет. Дискурс – бул тил актылардын ырааттуулугу. Дискурс стилге жакын түшүнүк катары да колдонулат, мисалы, «адабий дискурс», «илимий дискурс».

Дисфемизм (грек.тил δυσφήμη – адепсиз кеп) – нейтралдуу түшүнүккө терс маани берүү максатында аны орой жана адепсиз сөз менен туюнтуу. Мисалы, “ал жетише албай калды” дегендин ордуна “анын чимкириги акты”, “коркуп кетти” дегендин ордуна “шымына чычты” ж.б.

Божомол – фактыларга таянбаган, али ырастала элек пикир, ой жоруу.

Идиостиль – белгилүү бир авторго тиешелүү мазмундук жана формалдуу лингвистикалык мүнөздөмөлөрдүн системасы, анын чыгармаларындагы сүйлөмдөрдүн куралышынын жана сөздөрдүн жайгаштырылышынын, колдонулушунун уникалдуулугу.

Иллокуция – кептин маанисинин прагматикалык компоненти, сүйлөөчүнүн коммуникациялык максатын чагылдырат («Эшикти жаап коесүңбү?». Иллокуция – эшикти жабуу).

Импликациялар – кабыл алынган маалыматтын мазмунуна текстти окуган кишинин реалдуулук жөнүндө билиминин негизинде кошумчаланган маалымат.

Имплициттик – ачык айтылбаган, көрүнбөгөн, бирок контекст аркылуу же лингвистикалык анализдин жардамы менен реконструкцияланган түшүнүк.

Инвектив – сапаттык мүнөздөмө, кескин же тыюу салынган формадагы шылдың.

Инвективдик лексика – инвекциялык максатта колдонулган ар түрдүү лексикалык пласттар (инвективдүү лексиканын курамына уят сөздөр, вульгаризмдер, обсценнизмдер, жаргондор ж.б. кирет).

Инверсия – синтаксистик фигура, сүйлөмдөгү сөздөрдүн тартибинин бузулушу, натыйжада сүйлөмдүн орун алмаштырылган элементи стилистикалык ачык белгиге ээ болот, даана байкалат.

Конфликттин индикаторлору – ар түрдүү деңгээлдердеги тилдик бирдиктер, текстте тилдик укук бузуучу катары катталган карама-каршылыкты жарата турган функцияны аткарат.

Интенция – психолингвистикада жана лингвопрагматикада: сүйлөөчүнүн айрым бир максатты субъективдүү каалоосу, коммуникациялык каалоо-ниет, түпкү максат.

Интерпретация – бир нерсенин мазмунун, маанисин түшүндүрүү.

Маалымат (маалымдоо) – дүйнө, окуялар жана иштердин абалдары, маалымат жөнөтүүчүнүн бул окуяларга мамилеси жөнүндө билдирүүлөрдүн жыйындысы. Маалымат түшүнүгүнүн мындай аныктамасынын артында дүйнөдөгү иштердин абалдарын өзгөртүүгө багытталган билдирүүлөр турат (буйруктар, башка тескөөчү документтер). Маалымат фактологиялык (конкреттүү кырдаалдар, окуялар, жеке жарандын жорук-жосундары жана жүрүм-турумдары жөнүндө, юридикалык тараптын ишмердүүлүгү тууралуу), жалпылаштыруучу (кайсы бир топтордун типтүү өкүлдөрүнүн типтүү окуялары, жашоо тиричиликтик каада-салттар жөнүндө), концептуалдык (табигый же социалдык мыйзам ченемдүүлүктөр жөнүндө теориялык аналитикалык маалыматтар), директивдик (адамдардын жүрүм-турумдарын уюштуруучу: нускамалар, эскертүүлөр ж.б.); баалоочу (адамдардын сапаттары жана жүрүм-турумдары жөнүндө, кырдаалдар же окуялар жөнүндө, кайсы бир баалуулук системасындагы жакшы же жаман катары, ак ниеттиктин же кара ниеттиктин конкреттүү түрлөрү жөнүндө сүрөттөлөт), сенсордук, рационалдык, эмоционалдык, социалдык, утилитардык, этикалык, эстетикалык ж.б. болушу ыктымал.

Баалоо шкаласы боюнча маалымат төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

а) Нейтралдуу маалымат - дүйнөнүн стандарттык картинасында баалоо категорияларына кирбеген (мындай маалыматтарга «жакшы» же «жаман» деген баалоолор колдонулбайт,

бир гана «бар», «болгон», «болот» деген гана мүнөздөмөлөр колдонулат). Бул маалымат берүү ыкмасында предметке карата автордук мамиле жана автордук эмоциялар камтылбаган маалымат (*Кыш келди. Парламенттик шайлоо жакындады. Бизнесменди өлтүрүп кетишиптир*). Нейтралдуу маалымат чындыкка дал келеби же дал келбейби текшерилиши мүмкүн:

b) Оң (позитивдүү) маалымат – ошол коомдун баалуулуктар системасында жакшы, мактоого татырлык, бул коом үчүн жагымдуу (*Х фирмасы Москванын У районундагы Балдар үйүнүн тарбиялануучулары үчүн кышкы жылуу кийимдерди жана бут кийимдерди сатып берди*) деп эсептелген окуялар (көрүнүштөр, адамдар, адамдардын жасаган иштери), кырдаалдар жөнүндө маалымат (маалымдоолор);

c) Терс (жагымсыз) маалымат – юридикалык же жеке тараптын, анын ишмердүүлүгүнүн терс мүнөздөмөлөрүн, ошондой эле жеке жарандын жосундарын моралдык же укуктук көз караштан мүнөздөмөлөрүн камтыган маалымат. Эгер терс маалымат чындыкка дал келбесе, анда мындай маалымат маалыматтын субъектисин, башкача айтканда маалыматта баяндалган жаранды каралаган, жамандаган маалымат деп аталат. Эгер маалымат чындыкка дал келсе, анда бул маалымат субъектти уяткаруучу мүнөзгө ээ.

Ирония, ирония сөздөрү, ирониялык сөздөрдү колдонуу – кыйыр мааниде, тымызын тамаша, шылдыңдоо, сөздүн коннотативдик компонентин түзгөн билдирүүлөр, сөздөр (коннотацияны карагыла). Сөздөр чыныгы маанисине карама-каршы мааниде колдонулушу мүмкүн. Ирония айтылгандардын (жазылгандардын) чыныгы маанисин түшүнүүгө жол ачкан контекстин же фондук билимдердин негизинде пайда болот. Ирония соттук териштирүүнүн предмети болушу мүмкүн эмес, себеби ал кабыл алуу менен байланыштуу: бир эле ирониялык билдирүүнү ар башка адам ар башкача кабыл алат, бирөө тамаша, ирония катары, башкалары терс, жаман кабыл алат, ал эми кай бирөөлөр тамашага беймаани берет.

Квазисинонимдер (жалган синонимдер, жарым-жартылай синонимдер) – мааниси боюнча бири-бирине жакын, бирок жалпы контекстте бири-бирин алмаштырбаган сөздөр (синонимдерден айырмасы, синонимдер кандай гана контекст болбосун бири-бирин алмаштыра алышат).

Клише – сөздөрдү колдонуунун стандарттык үлгүлөрү, сөз айкаштарынын жана синтаксистик конструкциялардын типтүү схемалары, ошондой эле конкреттүү кырдаалдардагы тилдик жүрүм-турумдун жалпы моделдери. Идеологиялык клише – публицистикада, журналистикада, саясий жана мамлекеттик ишмерлердин эл алдында сүйлөгөн сөздөрүндө колдонулган шаблондук билдирүүлөр.

Ийгиликсиз коммуникация – сүйлөшүүнүн токтоп калышы, тараптардын коммуникациялык ойлорунун бузулушу. Ар түрдүү себептерден улам пайда болот: сүйлөшүүнүн предметин же сүйлөшүүнүн вербалдык, маданий кодун билбегендик, маалыматтарды берүүдө жана кабыл алууда тоскоолдуктар, сүйлөшүүнүн маалыматтык жана кырдаалдык компоненттерин туура эмес интерпретациялоо.

Коммуникациялык перверсия – жеке адамдын социалдык жагымдуулугуна зыян келтирген жана социомаданий ченемдердин бузулушуна алып келген тил тактикасы.

Коммуникациялык кырдаал – сүйлөшүүнүн конкреттүү кырдаалы, коммуникациялык милдетти ишке ашыруунун шарттары жана жолдору.

Коннотация – бул лексикалык маанидеги бирдиктин <лексеманын> аспектиси, анын жардамы менен сүйлөөчүнүн эмоционалдык абалы жана анын ошол абалга жараша кеп арналган адресатка, объектке жана сүйлөө предметине, кырдаалга мамилеси билдирилет.

Сөздүн билдирүү контексти – тигил же бул сөздүн колдонулушун түшүнүү үчүн тексттин өзү же тексттин мааниси жетиштүү, толук түшүнүктүү бөлүгү.

Криминалистикалык документтештирүү – криминалистикалык техниканын бир бөлүгү. Анын милдетине документти түзүүчүнүн белгилерин жана сапаттарын аныктоо кирет.

Локалдык когеренция – ар бир сөздүн же сүйлөмдүн тексттин максатына катышы. Ал дискурстун темалык-рематикалык байланышы аркылуу ишке ашат.

Пикир – 1. Кимдир-бирөөнү, бир нерсени баалоону, кимдир-бирөөгө/бир нерсеге мамилени, кимдир-бирөөгө/бир нерсеге көз карашты билдирген ой толгоо, ой жүгүртүү. «Ой толгоо» жана «пикир» деген түшүнүктөр синонимдер эмес: ой толгоо - бул негизинен ойдун кандайдыр бир формасы жана сүйлөмдүн мааниси, ал чыныгы да, жалган да болушу мүмкүн. Ой толгоо дайыма сүйлөөчү чыныгы (ырастоо) же жалган (четке кагуу) деп эсептеген фактылар жөнүндө айрым бир маалыматтарды билдирет. 2. Фактылар, окуялар, адамдар жөнүндө пикир фактылар жөнүндө ырастоолордон айырмаланып, ойдун ээсинен кабар берет. Текстте пикирди билдирген адамга таандык экендиги атайы белгилердин жана конструкциялардын болушу аркылуу аныкталат (*мисалы, менин пикирим боюнча, мен ойлойм, мен эсептейм, мен ишенем, мен ишенбейм, бирок..., сыяктуу, мүмкүн, балким, албетте ж.б.*). Эгер мындай белгилер жок болсо, анда текстте пикир эмес, ырастоо катылган. Ырастоодон айырмаланып, пикир чын же калп болбойт, бирок ал чыныгы реалдуулуктун фактылары, окуялар менен бекемделиши же бекемделбеси мүмкүн, тактап айтканда ал текшерилбеген болушу мүмкүн.

Модалдуулук – чындыкка карата ар түрдүү мамилелерди чагылдырган сөздөрдүн функционалдык-семантикалык категориясы («Адамдар бактылуу – адамдар бактылуу болушкан – адамдар бактылуу болушат – адамдар бактылуу болушмак – адамдар бактылуу болушсун») жана субъективдүү модалдуулук, билдирилген маалыматты субъективдүү квалификациялоонун түрлөрү («Адамдар, албетте, бактылуу – адамдар бактылуу болуш керек – биринчиден, адамдар бактылуу»).

Нормалдуу эмес лексика – бул коомдо колдонууга болбой турган бирдиктерди камтыган лексиканын жана фразеологиянын функционалдык пласты. Башкача айтканда, нормалдуу эмес лексика – бул «чоочун» адамдардын, күбөлөрдүн көзүнчө колдонууга болбогон лексика. Нормалдуу эмес лексиканын 3 түрү бар: төмөндөтүлгөн (сленг, жаргон, вульгардык сөздөр), сөгүнгөн/инвективдик (кеп болуп жаткан объектке - жаранга, окуяга, предметке терс, жагымсыз баа берген) сөздөр жана адепсиз, ыплас, уят сөздөр.

Адепсиз форма – ойду, пикирди коммуникациянын этикалык нормаларын орой бузуу менен билдирүү. Ой конкреттүү жаранга терс баа берилдиби/жокпу мааниге ээ эмес. Адепсиз формага сөз этикасынын ченемдерин орой бузган сөздөр жана билдирүүлөр кирет. Формалардын «адепсиздиги» сүйлөшүүнүн алкагындагы лексикалык маанилердин, сөздүн жана баарлашуу кырдаалын анализдөөнүн негизинде далилденет. Эскерте кетчү нерсе, адабий тилдин сөздөрү адепсиз формага жатпайт. И.А. Стернин «адепсиз» деген түшүнүктүн тиричиликтеги (адис лингвист, юрист дагы эмес, кадимки жөнөкөй адамдар кантип түшүнүшөт жана колдонушат) маанисин лингвистикалык экспертизаны дайындоодо сот органдарын кызыктырган юридикалык мааниде колдонулушун объективдүү түрдө айырмалоону сунуш кылат. Кадимки тиричиликте терминологиялык эмес маанисинде айтылган адепсиз, орой, нормативдик эмес лексика орус тилин алып жүрүүчүлөрүнө синоним катары роль ойнойт. Тилдик адепсиз формасынын юридикалык түшүнүгү бир тараптуу: уят-сыйытсыз сөздөрдү жана билдирүүлөрдү колдонуу менен адамга терс мүнөздөмө берүү.

Уят сөздөр – бул дээрлик экспрессивдик лексика (ачык, өзүнө көңүл бурдуруучу, кескин, орой, сүйлөөчүнүн күчтүү эмоциясын билдирген), коомдук аң-сезимде четке кагылган, оозеки жана жазуу тилинин бардык коммуникациялык кырдаалдарында, бардык формада колдонууга жол берилбей турган лексика. Адепсиз лексика терс да, оң да бааны жана эмоцияны билдириши мүмкүн. Цензурасыз сөздөрдү тилде колдонууга толугу менен тыюу салынат, анын диагностикалык мүнөздөмөсү – аларды бардык формасында коомдук колдонулушуна таптакыр тыюу салуу.

Этикага жатпаган жарнама – бул, расасына, улутуна, адистигине, социалдык категориясына, жашына, тилине карата, жеке жарандардын диний философиялык, саясий жана башка

ишенимдерине байланыштуу келекелеген сөздөрдү, салыштырууларды колдонуу аркылуу гумандуулуктун жалпы кабыл алынган ченемдерин бузган тексттик, көрүүчүлүк, үндүк маалыматтарды камтыган жарнаама.

Нормалдуу лексика – сүйлөшүүнүн бардык формаларында, анын ичинде коомдук тилде, ММКда, оозеки жана жазуу, тиричиликтик сүйлөшүүдө колдонулуучу лексика. Нормалдуу лексикага баарынан мурун адабий лексика жана сүйлөшүү лексикасы кирет. Нормалдуу лексика адептүү деп эсептелет.

Жагымсыз лексика (лат. тил. *obscenus* – жүрөктү айланткан, уятсыз) – уят-сыйытсыз, адепсиз лексиканын терминологиялык аталышы. Адистер мындай лексиканы тилде колдонуунун ар түрдүү иш милдеттерин аташат:

- тилдин эмоционалдуулугун жогорулатуу;
- психологиялык чыңалуунун күчөшү;
- тилдин адресатын шылдыңдоо, басынтуу;
- сүйлөөчүнүн көз карандылыгын, сүрдөп такалууусун көрсөтүү;
- тыюу салуу системасына этибарсыз мамилени көрсөтүү;
- сүйлөөчүнүн кайсыл топко “тиешелүүлөгүн” көрсөтүү ж.б.

Фактыларга, окуяларга, адамдарга баа берүү аныкталган бир баалоочу сөздөр жана конструкциялар аркылуу билинет, анын ичинен эмоционалдык-экспрессивдик, модалдык маанилердин ичинен коннотацияларды (маанилердин кошумча түстөрү) бөлүп көрсөтсө болот «жакшы/жаман» же конкреттүү ар түрдүү абалдар (ак көңүл, кара ниет ж.б.). Оң баа берилген учурда («жакшы» деген элемент жана анын конкреттүү ар кыл түрлөрү) позитивдүү маалыматтар жөнүндө сөз болушу мүмкүн. Терс баа берүү болгон учурда («жаман» деген элемент жана анын конкреттүү ар кыл түрлөрү) терс маалымат жөнүндө сөз козгосо болот.

Паралингвистикалык каражаттар – тилдик сүйлөшүүнүн вербалдык эмес каражаттары: фонациялык (сүйлөшүүнүн тембри, ыргагы, бийиктиги ж.б.), кинетикалык (жайгашкан абалы, мимикасы, жаңсоолору), графикалык (кол жазма, белгилер). Паралингвистикалык каражаттар жалпы кырдаалга тиешелүү, маанилик колдоо көрсөтүү ролун ойнойт.

Пейорация (нем. *Pejoration*, лат. *pejoratus, pejorare* – начарлоо) – лексикалык бирдиктердин стилистикалык мүнөздөмөлөрүнүн төмөндөшү, аны ишке ашыруу учурунда кайсы бир сөздүн маанисинин «төмөндөп» кетиши.

Перформатив (лат. *performo* – аракет кылам) – аракетке тете билдирүү, жорук-жосунга эквиваленттүү сөз.

Плеоназм (грек. *πλεονασμός* – аша чабуу) – билдирүүнүн лексикалык же грамматикалык маанисин берүү үчүн колдонулган маани берүүчү каражаттардын ашыкча колдонулушу.

Подтекст – чыныгы (автордук, терең), түпкү маани текстте толугу менен же ачык чагылдырылган эмес, сүйлөшүү кырдаалы толук анализи аркылуу анык, так билиниши мүмкүн.

Саясий этияттык (англ. *politically correct* – бекитилген эрежелерге ылайык) – расасы, жынысы, дин тутуусу, сексуалдык багыттуулугу ж.б. белгилери боюнча айырмаланган айрым бир социалдык топ үчүн басмырлоочу же кемсинтүүчү деп саналган сөздөрдү жана билдирүүлөрдү колдонууга түз же кыйыр тыюу салуу.

Божомол – өзүнө өзү ишенбестикти, күмөн саноону, тигил же бул окуянын болуу мүмкүн экендигин, бир нече версиянын катарынан бирөө боло тургандыгын түшүндүргөн ой пикир («Балким, ошондой болушу ыктымал», «Мүмкүн, бул кечинде болсо керек»).

Пресуппозиция – сүйлөм бул контексте жаңылыш же орунсуз кабыл алынбоосу үчүн чындыкты түшүндүргөн лингвистикалык семантиканын термини, сүйлөмдүн маанисинин компоненти. «Терезени ач» деген сүйлөмдө, терезе жабык экендиги жөнүндө пресуппозиция камтылат.

Пропозиция – кептин маанисинин каркасы. Пропозициянын курамына модалдык жана убактылуу мүнөздөгөн аталыштар, айрым бир өзүнчө кырдаалдар («Шаарда баш аламандык башталган жокпу?», пропозиция - «Шаарда - баш аламандык – башталып жатат»).

Манипуляциялоо кеби – сөз аркылуу таасир этүүнүн түрү, ошол учурда адресаттын көз караштарына туура келбеген максаттарды, ниет-каалоолорду, мамилелерди же көз караштарды адресаттын психикасына жашыруун киргизүү үчүн колдонулуучу таасир этүү.

Тил актысы – тилдик актылар теориясында бөлүнүп алынган жана изилденген, ошол коомдогу туура жүрүм-турум катары кабыл алынган принциптерге жана эрежелерге ылайык жасалган тилдик ишмердүүлүктүн минималдуу бирдиги. Тил актысы социалдык-психологиялык жактан шартталган, ал элдин сүйлөшүү маданиятына кирип, сиңип калган. Тил актысы өзүнө объективдүү (пропозиционалдык) мазмунду субъективдүү (иллокутивдик) мазмун менен айкалыштырып камтыйт, сүйлөөчүнүн интенциясын чагылдырат, ошондой эле сүйлөөчүдөн күтүлүп жаткан тилдик таасирлердин натыйжасына (перлокутивдик натыйжа) ээ.

Тил этикети – сүйлөшүүнүн туруктуу формулаларынын системасы.

Риторикалык суроо – бир нерсе жөнүндө түзүлүшү боюнча суроолуу, бирок мааниси боюнча жай сүйлөмдөгүдөй эле маалыматты берүү. Риторикалык суроо жөнүндө маалымат дайыма ар түрдүү экспрессивдик-эмоционалдык маанидеги билдирүүлөр менен байланыштуу. Риторикалык суроо контекстен алып караганда кээде ырастоого тете.

Маалымдоолор – бул тигил же бул окуялардын, алардын өзүнчө бир компоненттеринин сыпаттамасын (ага берилген бааны) камтыган тексттер. Маалымдоону төмөнкүдөй класстарга бөлсө болот:

- a) окуя болгондугу/болбогондугу жөнүндө маалымдоолор,
- b) окуя жөнүндө чыныгы/калп ой-пикирлер жөнүндө маалымдоолор (факты бар же фактологиялык ой-пикир жөнүндө чыныгы ой-пикир),
- c) окуяга баа берген пикир.

Тексттердеги «Маалымдоо» түшүнүгү «маалымат» түшүнүгүнө синоним катары колдонулат.

Сема – сөздүн маанисинин кичинекей бөлүгү.

Богооздук – бул сөгүнгөн жана адепсиз лексикага тиешелүү (ачык, өзүнө адамдардын көңүлүн бурдурган, сөздүн арасынан бөлүнүп көрүнүп турган, күчтүү эмоцияны билдирген) экспрессивдүү лексика. Уят сөздөр аркылуу угуучуну атайылап дагы, атайылап эмес дагы шылдыңдоо ишке ашырылат. Богооздукка сленг, жаргондор кирбейт.

Сленг (англ. slang) – адамдардын ар түрдүү бирикмелеринде (адистик, социалдык, жаш курактык топтор) колдонулган, буга чейин белгилүү сөздөрдүн жаңы маанилеринин же өзгөчө сөздөрдүн топтому, терминдердин жыйындысы.

Суггестия (лат. Suggestio – ишендирүү, белги берүү) – белгилүү бир тематикалык, ритмикалык, образдуу, үндүк ассоциациялар аркылуу окурмандын аң-сезимине, эмоциясына, кабыл алуусуна активдүү таасир этүү. Лингвистикада жана психологияда суггестия – бул башка адамга бардык аракеттерди таңуулоо, анын ичинде анын көз карашына каршы аракеттерге ишендирүү.

Ой-пикир – ойлонуунун формасы: предметтер, окуялар, алардын белгилери жана мамилелери жөнүндөгү ойдун чындыгын же таптакыр калп экендигин билдирген бардык ишенимдер же аларды четке кагуу. Ой-пикир чындыгынын же калп экендигинин шарты – анын эки компоненти тең ойлоо үчүн негиз боло алгандыгында, бир нерсе жөнүндө ырасталып (четке кагылып) жаткан нерсе белгилүү. Грамматикада ойлоо – бул сүйлөмдүн мааниси, ал чыныгы же калп деп бааланышы мүмкүн. Бардык эле сүйлөмдөр ой-пикир боло бербейт: суроолуу, козгоочу сүйлөмдөр, ошондой эле контекстен тышкары түшүнүксүз, ойду камтыбаган сүйлөмдөр. Грамматикада логикасына жараша классификациялоо иштелип чыккан, ага ылайык, ой-пикир

ырастоочу жана четке кагуучу, жалпы, жеке жана өзүнчө, чындыкты, мүмкүнчүлүктөрдү жана зарылдыкты ойлоо деп бөлүнөт.

Суперлатив – эң жогорку сапаттын бийик деңгээлдеги формалар менен билдирилген мааниси.

Тыюу (табу) салынган лексика – коомдо же анын кайсы бир катмарында, же окуялар учурунда диний, мистикалык, моралдык, саясий маанилери боюнча колдонууга тыюу салынган сөздөр. Уят, адепсиз сөздөр тыюу салынган лексиканын бир түрү болуп эсептелет. Мисалы кээ сакралдык нерселердин атын атоого тыюу салынат, кайсыл бир элдерде жугуштуу оорунун чыныгы атын атоого табу коюлган, иудаизмде Кудайдын атын атоого тыюу салуу ж.б.

Коркутуу – адресат үчүн зыяндуу, жагымсыз натыйжага ээ аракеттерди жасоо тууралуу же жасала тургандыгы, боло тургандыгы жөнүндө билдирүүлөр.

Унчүкпоо, айтпай коюу – билдире турган маалыматтын атайылап толук берилбеши, маалыматтын маанисинин анык эместиги.

Ырастоо – бир нерсени бекемдөө маанисинде айтылган, предметтин жана анын белгилери чагылдырылган билдирүү. Грамматикалык бекемдөөлөр жай сүйлөмдүн формасы менен билдирилет – ошондой эле илептүү дагы, илепсиз дагы – учур чактын жана өткөн чактын ырастоочу ыңгайынын формасынын катышуусундагы этиш-баяндоочтордун катышуусунда ишке ашырылат. Бекитүү билдирүүчүнүн ишенчиликтүү маалымат айтып жаткандыгын тастыктаган сөздөрдү жана сөз айкаштарын камтышы мүмкүн (*Бул чын эле ал. Бул ал. Албетте, бул ал*). Ырастоо бардык учурда верификацияга жол берет.

Эвфемизм – кырдаалга ылайыксыз, тыюу (табу) салынган же орой, уят-сыйытсыз сөздөрдү башка сөздөр менен алмаштыруу аркылуу маалымат берүү ыкмасы. Мисалы, өлүктү көмдүк деп айтылбайт, *сөөгүн жерге бердик*. Бирок айрым эвфемизмдер канчалык жумшак, сыпаа айтылбасын, кемсинтүүчү, ар-намыска тийүүчү мааниге ээ. Мисалы, эң байыркы кесиптин өкүлү деген сөздөр сойку, жалап сыяктуу сөздөр менен бирдей мазмунга ээ, кемсинтүүчү лексикага кирет. Демек лингвист эксперт эвфемизмдердин ар бирин конкреттүү кырдаалга жараша талдоого тийиш.

Эксплициттик – ачык, боёктолгон мааниге ээ, лексиканын жана синтаксистик каражаттардын жардамы менен түз берилген маани, оозеки тилде – просодикалык (интонациялык каражаттар) аркылуу берилет.

Экстралингвистикалык – лингвистика тарабынан изилденген предметтердин ичине кирбеген, тактап айтканда кептин маңызы болуп эсептелбеген, бирок тилге же сөзгө таасирин тийгизет (тилди өзгөртүүнүн экстралингвистикалык факторлору: жаңырып турган бөлмө, убакытты чектөө, аңгемелешип жаткан адамдардын психофизикалык абалдары).

Кастыктын тили (сабырсыздык лексикасы, жек көрүү риторикасы) – диний, улуттук, маданий же башка бир өзгөчө топтун, субмаданий баалуулуктар системасынын өкүлдөрүнө карата орой, терс мамилени түшүндүргөн сөздөрдүн, тил каражаттарынын жалпылаштырылган аталышы. Бул терс дискурстарды, бардык расалар, диний, этникалык, улуттук же социалдык топтор үчүн кемсинтүүнү, душмандыкты жана жек көрүүнү билдирген термин.

4.4. АТАЙЫН ИНТЕРНЕТ-ТЕРМИНДЕР

Аватар (англ. avatar – кубулуу) – форумдарда, социалдык түйүндөрдө жана башка интернетте колдонуучунун виртуалдык образын чагылдырган сүрөттөр, элес, графика.⁸⁷

87 – Проект «Бесплатные советы». Словарь компьютерных и интернет терминов //URL: http://freeadvice.ru/view_dictionary.php?id=55.

Аудио-ролик – үн ролиги, кыскача аудиожазуу (адатта жарнамалык же маалыматтык мазмундагы).⁸⁸

Веб-сайт (англ. web – желе, түйүн жана site – тилке) – бардык тиркемелери, папкалары, шилтемелери жана техникалык бөлүктөрү менен темалык жактан байланыштуу веб-баракчалардын тобу, веб-бурч. Өзүнүн уникалдуу дареги бар (URL). WWW системасынын логикалык түйүнү, өзүнүн URL-дареги менен аныкталат. HTML-баракчанын уюштурулган жыйындысы, ал жакта бардык колдонуучулар үчүн жеткиликтүү болгон маалыматтар сакталат. Веб-сайт белгилүү бир үюмга же жеке тарапка тиешелүү.⁸⁹

Видеоролик – видео пленкага жазылган анча чоң эмес сюжет жана музыкалык чыгарм.⁹⁰

Видео-хостинг – видеону браузерде, мисалы, атайын ойноткуч аркылуу жүктөөгө жана көрүүгө жол ачкан сайт. Бирок мындай сервистердин көпчүлүгү User-generated content принцибин сактап, видео сунушташпайт. Видео-хостинг интернеттин кеңири жеткиликтүү болушунан жана катуу дисктин өнүгүшү (арзандашы) менен популярдуулукка ээ болуп келе жатат. Мисалы, бүгүнкү күндө Google компаниясына тиешелүү YouTube сервисинин биринчи хостинг болуп калды жана бул кандайдыр бир революция, активдүү интернет колдонуучулар алектенген жаңы нерсе болду.⁹¹

Вирусдук контент – интернетте тез тараган контент. Бул текст, сүрөт же видео болушу ыктымал, бирок ал сөзсүз түрдө көзгө көрүнүктүү, кызыктуу, пайдалуу же сенсациялык, элдер башка бирөөлөргө айткысы келгендей болушу керек.⁹²

Гаджет (англ. gadget – ылайыкташтыруу, аспап) – адамдын жашоосун жеңилдетүү жана жакшыртуу үчүн арналган анча чоң эмес аспап: смартфондор, планшеттер, музыкалык плеерлер, кошумча жана виртуалдык реалдуулук үчүн көз айнектер, фитнес-трекерлер, смарт-браслеттер, спорттук девайстар, «акылдуу кийим», ошондой эле көптөгөн башка нерселер.⁹³

Демотиватор – дубал баракчаларынын ар түрдүүлүгү. Демотиваторлор мотиваторлор менен окшош сүрөттөрдү, тактап айтканда, адамдардын аракеттериндеги үмүтсүздүгү жана маанисиздиги атмосферасын атайын түзүү үчүн багытталган, кол коюлган мотиваторлорго окшош сүрөттөрдү колдонот. Типтүү мотиваторго окшош эле демотиватордун форматы алкактын ичиндеги сүрөтү көпчүлүк учурда кара сызыктар жасалгаланып, чоң ак же сары чоң жазылган ураанды ортосуна коюшат.⁹⁴

Домен – интернеттин түзүмдүк бирдиги, IP-даректин аналогу, латын тамгаларын, сандарды жана башка айрым белгилерди камтыйт.⁹⁵

Жүктөөлүүчү контент – маалыматтын толукталышына (контентке) тиешелүү, компьютердик оюндар үчүн чыгарылган жана негизги оюндан өзүнчө чыгарылат. Мындан сырткары, түшүнүк онлайн таркатылган көңүл ачуучу бардык санариптик контент жөнүндө түшүнүк берүү үчүн колдонулат.⁹⁶

ИМХО (англис тилиндеги IMHO аббревиатурасынан – in my humble opinion) – «менин токтоо пикирим боюнча». Адам расмий эмес интернет-сүйлөшүүдө бир нерсеге же кимдир-бирөөгө карата өзүнүн оюн билдирип жаткан учурда макулдашуу катары колдонулат. ИМХО макулдашуусу көпчүлүк учурда форумдарда жана чаттарда колдонулат. Мисалы, актуалдуу

88 Dictionary.ru //URL: <http://dictionary.ru/определение%20слова/аудиоролик.html>.

89 Невдяев Л.М. Телекоммуникационные технологии. Англо-русский толковый словарь-справочник /Под ред. Ю.М. Горностаева. – М.: МЦНТИ, 2002.

90 Ошол жакта.

91 Интернет-агентство «Аниматика» //URL: <http://animatika.ru/info/gloss/video-hosting.html>.

92 Blogtips.ru – все для блогера. Советы для новичков и профессиональных блогеров //URL: <http://blogtips.ru/slovar-blogera>.

93 Online Etymology Dictionary //URL: <http://www.etymonline.com/index.php?term=gadget>.

94 Глоссарий интернет-маркетинга //URL: <http://glossary-internet.ru/>.

95 Ошол жакта

96 Загружаемый контент //Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Загружаемый_контент.

эмес фразасын, ИМХОдо *Менин пикирим боюнча бул актуалдуу эмес* деген нормалдуу орус тилине которуп алса болот.⁹⁷

Интернет-форум – веб-сайттын колдонуучуларына баарлашууну уюштуруу үчүн веб-тирке-мелердин классы. Терминдин жогорудагы «форум» деген түшүнүк менен мааниси окшош. Форумдун иштөө маңызы, өзүнүн кодонуучуларына өзүнүн темаларын талкуулоого шарт түзгөндүгүндө, билдирүүлөр ушул темалардын ичинде кайра бөлүшүү аркылуу коюлуп турат. Форумдун катышуучулары жарыяланган теманы комментарийлей алышат, ал боюнча суроолорду беришет, ошондой эле форумдун башка катышуучуларына жооп берип жана аларга кеңеш беришет.⁹⁸

Маалыматтык экстремизм – төмөнкүлөр менен байланыштуу ишмердүүлүк:

- a) мыйзам тарыбанан экстремисттик ишмердүүлүктүн белгилери катары таанылган маалыматтарды түзүү, сактоо жана/же жайылтуу;
- b) мамлекеттик бийлик органдарынын, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын же эл аралык уюмдардын психикалык же кыйыр түрдөгү физикалык (кибертерроризм) ар түрдүү формалары менен коштолгон чечимдерди кабыл алууларына таасир этүү максатында компьютерден, компьютердик системада жана/же компьютердик түйүндө иштелип чыккан маалыматтын колдонулушу;
- c) адамдарга байкатпай алардын психикасына деструктивдик таасирин тийгизген маалыматтарды колдонуу.⁹⁹

Маалыматтын булагы – маалыматтын келип чыгышын идентификациялаган объект.¹⁰⁰

Коллаж – кабыл алууда бирдиктүү бүтүн нерсени түзгөн өзүнчө бир элементтерден куралган сүрөт.¹⁰¹

Комментарий (англ. comment – ой-пикир, эскертүү, ой толгоо) – макала жөнүндө, окуя боюнча маалыматка окурман калтырган ой-пикир. Адатта кайтарым байланышка шилтеме келтирилет, макаланын аягына жайгаштырылат. Бул өзгөчөлүк макаланын (блогдун) “жашашына” мүмкүнчүлүк түзөт, автор менен окурмандын ортосундагы диалогду түшүндүрөт, ошондуктан блогдор ушундай популярдуулукка ээ болушат. Маалыматтык ресурстардагы, көңүл ачуучу сайттардагы, блогдордогу ж.б. билдирүүнүн курамындагы атайын компонент, ар бир каалаган адам тексттин автору жана/же комментаторлор менен дискуссия жасай алат.¹⁰²

Контент (англ. content – мазмуну, толуктоо) – веб-ресурста камтылгандардын, маалыматтардын түрлөрүнүн жыйындысы (текст, график, мультимедиа). Термин толугу менен интернет-ресурстардагы маалыматтарды толтурууга байланыштуу колдонулуп калды. Термин башка тармактарда бир гана тар багыттагы максатта колдонулат (мисалы, контент-анализ, бул тексттин мазмунуна же башка материалдарга анализ жүргүзүүнүн усулу катары).¹⁰³

Кырнет – кыргызстандык интернет, же болбосо kg домендик зонасындагы, ошондой эле net, org ж.б. домендик зоналарындагы интернет ресурстардын жыйындысы. XXI кылымда Кыргызстандагы интернеттин өнүгүшү «кырнет» терминин колдонуунун башталышы болуп эсептелет. 1995-жылы kg зонасы пайда болгон учурда, домендик зонаны администрациялоо укугуна конкурстук тандоо жүргүзүлгөн учурда, бул укукка «AsiaInfo Telecommunication Enterprise» («Азия-Инфо») ээ болгон, ал бул иш милдетин бүгүнкү күнгө чейин аткарып келе жатат.¹⁰⁴

97 WebcomMedia //URL: <http://www.promo-webcom.by/analytics/glossary/#ie>.

98 Википедия //URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

99 Жукова О.С., Иванченко Р.Б., Трухачев В.В. Информационный экстремизм как угроза безопасности Российской Федерации //Вестник ВИ МВД России. 2007. №1.

100 Академик.ру //URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/23569.

101 AdVesti – Рекламная полиграфия //URL: <http://www.advesti.ru/glossary/desk/372>.

102 Степанова Л.Н. Комментарий в современном информационно-коммуникативном пространстве: перспективы лингвистического исследования //Современная филология: материалы II междунар. науч. конф. (г. Уфа, январь 2013 г.). – Уфа: Лето, 2013. С.94.

103 Там же.

104 ДоменKG //URL: <http://whois.ru/cctld-kg.html>.

Лайк (англ. тил. to like – жактырдым) – материалды, колдонуучуну, сүрөттү бир кнопканы басуу менен жактырууну шарттуу түрдө билдирүү. «Жакты» белгиси ошол эле бир кнопка менен алынып салынат. Азыркы учурда «лайк» белгиси ВКонтактеда, Формспрингде, Facebookда, YouTubeда жана башка көптөгөн блогдордо жана баракчаларда бар.¹⁰⁵

Лонгрид (англ. тил. long read – узак окуу) – узун беттүү материал, тексттин жана интерактивдик элементтердин: иллюстрациялардын, цитаталардын, инфографикалардын, видеолордун, сноскалардын жардамы менен издеген теманын жүктөлүп чыга келишине жол ачат.¹⁰⁶

Медиа-контент (англ. media content) – басмаканада, ММКда, интернетте, искусстводо - акыркы колдонуучуга же аудиторияга багытталган бардык маалыматтардын (сүйлөнгөн сөздүн, тексттин, аудиовизуалдык өндүрүмдүн) мазмуну.¹⁰⁷

Медиа-манипуляция (англ. media manipulation) – мындай контентти түзүүчүлөрдүн өзгөчө кызыкчылыктарын илгерилетүү максатында образ же аргумент түзүү усулу. Медиа-манипуляциялар башка адамдардын тобунун аргументтерин чектөө же алардын көңүлдөрүн башка окуяга буруу менен тесттердеги, сүйлөнгөн сөздөрдөгү жана аудиовизуалдык өндүрүмдөрдөгү пропагандалык усулдарын жана логикалык каталарын билип туруп колдонууну камтыйт. Мындан тышкары, массалык маалымат каражаттарындагы манипуляция (цензуралуу коомдордо аудиториянын көз караштарына «жакын» белгилүү адамдарды чыгарып сүйлөтүү менен) жаңылыктардагы программалашкан чыгып сүйлөтүүлөрдү колдонуу. Пропаганда да аудиторияны медиа манипуляциялоонун түрлөрүнүн бири болуп эсептелет.¹⁰⁸

Медиасфера (англ. mediasphere) – массалык маалымат каражаттарынын ишмердүүлүгү чөйрөсү, анын ичинде гезиттер, журналдар, телевидение, радио, интернет, маалыматты таркаткан мобилдик чөйрө, ошондой эле китептер, жарнама ж.б.¹⁰⁹

Медиа-текст (медиялык текст) – массалык коммуникация аркылуу ишке ашырылган массалык маданияттын, интернеттин маалымат продуктысы же ММКнын продуктысы. Өзүнө журналисттик, пропагандалык, жарнамалык жана башка модификацияларды камтып, массалык коммуникация аркылуу ишке ашырылат.¹¹⁰

Медиалуулук (массалык коммуникациялар жөнүндө илимден алынган термин) – медиа чөйрөгө, эл алдына чыгууга тиешелүү. Медиалуулук – ошондой эле медианын жардамы менен жайылтылуучу медиатексттердин жалпы бир белгиси. «Медиалуулук» термининин концептин болуп өтүп жаткан жашоону кадимки күнүмдүк тажрыйбалардын жана маданий чөйрөдөгү ар түрдүү билимдердин жардамы менен өздөштүрүүнүн жаңылыктар-коммуникациялык тажрыйбасы катары чечмелөөгө болот. Медиалуулуктун белгиси катары ошондой эле, массмедиялык жана коммуникациялык аныктык (конвенционалдык аксиомалуулук). Социумдагы биринчи окуялар жана атомардык фактылар жөнүндө билдирүүлөрдү функционалдаштыруу.¹¹¹

Мессенджер (англ. messenger – байланыштыргыч, курьер, Instant messaging, IM) – көз ачып жумганча маалыматтар алмашуу системасы. Бул интернет аркылуу көптөгөн маалыматтарды алмашууга жол ачкан программалардын тобу. Мессенджерлерди көпчүлүк учурда интернет-пейджерлер деп дагы аташат, себеби ал көп мүмкүнчүлүктөрдү бергени менен, маалыматтар

105 Лайк //Викиреальность. – www.wikireality.ru/wiki/Лайк.

106 Современная библиотека: журнал о библиотеках, чтении и книге //URL: http://sbiblioteka.blogspot.com/2014/11/blog-post_57.html.

107 Content (media) //URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Content_\(media\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Content_(media)).

108 Современные медиа-войны и проблемы информационной безопасности Кыргызстана, аналитическое исследование. Школа миротворчества и медиатехнологий в ЦА //URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/issledovaniya/195-sovremennye-mediavoinny-i-problemy-informacionnoy-bezopasnosti-kyrgyzstana.html>. Media Manipulation Law & Legal Definition: <http://definitions.uslegal.com/m/media-manipulation/>.

109 Медиасфера //URL: <http://bit.ly/2g9WhvP>; Глоссарии отчетов о медиаисследованиях Школы миротворчества и медиатехнологий в ЦА //URL: www.ca-mediators.net.

110 Медийный текст, его особенности и виды. Киберленинка //URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/mediynnyy-tekst-ego-osobennosti-i-vidy>.

111 Хорольский В.В. Медийность в текстах СМИ и понятие медийного модуля //Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. 2013. №4. С.75-89.

алмашуу технологиясы кадимки эле пейджерге окшош. Ошентип, мессенджер – көз ачып жумганча көптөгөн маалыматтар алмашуу системасы.¹¹²

Гумандуу эмес метафоралар (англ. dehumanizing metaphors) – мааниси алмаштырылып колдонулган сөздөр же билдирүүлөр, анын негизинде кандайдыр бир субъективдүү белгилердин негизинде бир топту же бир адамды башкалары менен басмырлаган, аныкталбаган салыштыруу жатат.¹¹³

Онлайн (зат атооч) – компьютер хост-система менен байланыштырылган, ошондой эле интернет түйүнүнө кошулганда түздөн-түз кызмат көрсөтүлүп баштаган учур.

Онлайн (сын атооч) – электрондук, түйүндүк. Ар түрдүү басылмаларга, көрсөткүчтөрдүн топторуна таандык.¹¹⁴

Онлайн оюн (англ. online game) – стационардык компьютердеги, планшеттеги же телефондогу интернет түйүнүнө дайыма, үзгүлтүксүз түрдө, стабилдүү жана сапаттуу кошулууну талап кылган ар түрдүү оюндар, буга түздөн-түз байланышы бар оюн процесси реалдуу адамдарды, оюнчуларды тартуу менен бир нече убакытка созулат. Оюндун сыпаттамасы компьютердин ресурстарынан зарылчылыкка жараша минималдуу запастардын, мисалы видеокартанын сапатынын, компьютердин дискинде орундун болушун талап кылат.¹¹⁵

Онлайн контент (анг. тил. content – мазмуну) – маалыматтык ресурстун же веб-сайттын абсолюттук түрдөгү бардык маанилүү жактардан маалыматтык же мазмундук жактан толтурулушу. Контент деп тексттер, мультимедиа, графикалар аталат. Бирок, көпчүлүк учурда контент деп веб-сайтты тексттик толтурууну айтат.¹¹⁶

Онлайн-трансляция – текстти, тилдик сүйлөшүүнү, аудиовизуалдык контентти интернет аркылуу (адатта окуя жүрүп жаткан жерден түз алып көрсөтүү) алыстан реалдуу убакытта берүү.

Офлайн – бул колдонуучунун компютери негизги станциялык компьютер менен кошулбаган абал. Кеңири маанисинде алганда, коммерциялык, маалыматтык жана адамзаттык мамилелердин интернетти жана башка электрондук байланыштарсыз ишке ашырылган учуру.¹¹⁷

Пост (англ. post) – веб-форумдагы өзүнчө бир билдирүү. Бөлүшүү негизги максаты – окурмандардын төмөнкү аракеттердин бирине кызыгуусун тартуу: «лайкты» басуу, кайра бөлүшүү, комментарий берүү же шилтеме боюнча экинчисине өтүү. Социалдык түйүндөрдөгү посттордун түрлөрү: маалыматтык, көңүл ачуучу, жарнамалык (өндүрүштүк) ж.б.¹¹⁸

Репост (англ. тил. re – кайрадан, дагы бир жолу, post – бир нерсе жөнүндө билдирүү, жарыялоо) – социалдык түйүндөрдөгү өзүнүн аккаунтуна автордук бөлүшүүгө активдүү иштеме келтирүү менен контентти көчүрүү, кайталоо (бөлүшүүнү, жазууну).¹¹⁹

Републикация – чыгарманы экинчи жолу, кайталап жарыялоо (китептерди, макалаларды ж.б.).¹²⁰

Ретвит – Твиттердин колдонуучулары өздөрүнүн көңүлдөрүн бурган твиттер жана автордун твитине шилтеме келтирүү менен алардын мазмунунан өз ленталарында цитата келтирүү.¹²¹

112 Словарь терминов для разработки сайта //URL: <http://www.beonlive.ru/messenger.html>.

113 Медиа-мониторинг языка вражды в СМИ, интернете и публичном дискурсе. Глоссарий. Школа миротворчества и медиатехнологий в ЦА //URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/163-ezhagodnyy-doklad-yazyk-vrazhdy-v-smi-i-internete-kyrgyzskoy-respubliki-2014.html>.

114 Интернет-издательство «АртВебМедиа» – журнал для интернет-специалистов //URL: <http://www.artwebmedia.ru/glossary/definit/on-line/?q=352&n=154>.

115 ForexAW.com //URL: <http://forexaw.com/TERMs/Seo/l223>.

116 Центрсити. Глоссарий. Что такое контент? //URL: <http://glossary.ccteam.ru/k/kontent.html>.

117 Там же.

118 Глоссарий интернет-маркетинга //URL: <http://glossary-internet.ru/>.

119 Там же.

120 Словарь терминов поисковой системы Google //URL: <https://www.google.com/webhp?sourceid=chrome-i>.

121 Animatika – разработка и продвижение сайтов //URL: <http://animatika.ru/info/gloss/retweet.html>.

Рунет – рф жана ru домендик зонасындагы, ошондой эле su, net, org ж.б.домендик зоналарындагы россиялык интернет же интернет ресурстардын жыйындысы. 1990-жылдын экинчи жарымында Россияда интернеттин өнүгүшү «рунет» деген терминди жаратты. Зона .ru 1994-жылы пайда болгон жана ушул жылды айрымдары россиялык интернеттин расмий туулган жылы деп эсептешет.¹²²

Сайт (эски англ. тил. website: web – желе, түйүн жана site – орун, башкача айтканда түйүндүн орду) – бир түзүмгө бириктирилген жана даректин жалпы бөлүгүнө ээ бир нече веб-баракчалар. Башкача сөз менен айтканда, сайт – бул көпчүлүк учурда бир IP-дарекке жана/же доменге бириктирилген html-документтердин бардык саны (кандайдыр бир маалыматтарды камтыган сайттын баракчалары).¹²³

Слайд-шоу – аныкталган бир темага алдын ала тандалып алынган, кыймылсыз сүрөттөрдүн сериясын проектор кошулган экрандан же электрондук монитордон демонстрациялоо. Ар бир сүрөт бир нече секунддан бир нече мүнөткө чейин, кийинкиси менен алмаштырылмайынча көрсөтүлөт.¹²⁴

Социалдык түйүн (англ. social network) – интернеттеги реалдуу адамдардын ортосундагы ар тараптуу сүйлөшүүнү уюштуруу үчүн арналган онлайн сервис же веб-сайт. Мындан сырткары, социалдык түйүндүн сайты өзүнүн колдонуучуларына «достору» менен байланышты көзөмөлдөөгө, ар түрдүү жамааттарга кирүүгө, топторду түзүүгө, өзүнүн профилиндеги маалыматты баардык досторуна жеткиликтүү болушу үчүн ачууга же жабууга, «достору» койгон контентти комментарий кылууга ж.б. мүмкүнчүлүк түзөт.¹²⁵

Спам – кайсы бир тематикасы мазмунуна туура келбеген билдирүүнү (көпчүлүк учурда - жарнаамалык же коммерциялык мазмунда), адресаттардын көпчүлүгүнө же көп тизмелерге алар үчүн анча деле пайдасыз кайсы бир билдирүүлөрдү (жаңылыктардын топтомун, форумдарды, жаңылыктардын такталарын) жөнөтүү.¹²⁶

Душмандашуу тилинин радикалдуулугунун деңгээли – душмандашуу тилинин, аны колдонуунун оордугу боюнча деңгээли. Душмандашуу тилинин жеңил, орто жана катуу деңгээлин айырмалашат, такташат.¹²⁷

Стереотиптер – социалдык топтун, адамдын, окуянын же көрүнүштүн салыштырмалуу түрдө туруктуу жана жөнөкөйлөштүрүлгөн образы.¹²⁸

Тайм-сызыгы – окуялар жөнүндө мультимедиялык материалдарды хронологиялык тартипте даярдоо үчүн колдонулат. Сүрөт, видео, карта жана башка ресурстарга шилтеме келтирип колдонууга болот.¹²⁹

Твит (англ. tweet – билдирүү, бөлүшүү) – Твиттердеги кыскача билдирүү. Бул билдирүүлөрдүн узундугу 140 белгиден ашпоосу керек. Twitterдин баары ар түрдүү колдонуучулардан келген твиттерден турат. Твиттерге сүрөттөрдүн, видеолордун, сайттардын жана башка керектүү нерселердин баарынын шилтемелерин келтирсе болот.¹³⁰

Кастык тилинин түрү – изилденип жаткан тексттерди, сүйлөө тилинин же аудиовизуалдык материалдагы табылган кастык тилин/сабырсыздык лексикасын классификациялоонун деңгээли.

122 Глоссарий интернет-маркетинга //URL: <http://glossary-internet.ru/>.

123 Там же.

124 Википедия //URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

125 Социальная сеть – Биржевой лидер //URL: www.profi-forex.org/wiki/social-naja-set.html.

126 Центр интернет-решений и технологий «ONVOLGA» //URL: <http://www.onvolga.ru/>.

127 Методология исследований языка вражды, Школа миротворчества и медиатехнологий в ЦА // URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/163-ezhagodnyy-doklad-yazyk-vrazhdy-v-smi-i-internete-kyrgyzskoy-respubliki-2014.html>.

128 Глосарий. Психологический словарь //URL: <http://www.psychologies.ru/glossary/17/stereotip/>.

129 OnMedia – качественная журналистика в цифровую эпоху //URL: <http://onmedia.dw-akademie.com/russian>.

130 Твитт.ру – Авторский блог о сервисе микроблогов Twitter.com //URL: <http://twtt.ru/slovar/tweet.html>.

Троллинг – виртуалдык жамааттардагы катышуучулардын сленгинде пайда болгон жана калыптанган калган термин. Троллинг жалпы маанисинде – интернеттеги өз ара аракеттенишүүнүн этикалык кодексинин эрежелерин бузуу аркылуу карама-каршылыктарды күчөтүү максатында виртуалдык коммуникациялык ресурстарда чагымчыл билдирүүлөрдү жайгаштыруу процесси. Эрежеге ылайык, анонимдүү түрдө аракеттерди ишке ашырган чагымчыл – маркер тролль деген белгилик маанини алат.¹³¹

Билдирүүнүн формасы – кастык тилин изилдөөдөгү маанилүү компоненттердин бири, сүйлөөнүн «интенсивдүүлүгү» же анын радикалдуулугунун деңгээли.

Форма жана объект – билдирүүнүн негизги эки мүнөздөмөсү: эмне жөнүндө сөз болуп жатат жана ал кимдин дарегине айтылып жатат. Бул эки мүнөздөмөнү тең бир эле параметри боюнча анализдегенге болбойт, ошондуктан билдирүүлөрдү системалаштырганды мазмунун конкретизацияланышынан көз карандысыз түрдө (мыйзамда бар/жок болушу мүмкүн) билдирүүдө эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгын системалаштыруудан, ошондой эле коргоочу белгилеринин конкреттүү тизмесинен көз карандысыз түрдө, билдирүүнүн объектиси кантип баяндалып жаткандыгынан баштоо маанилүү.

Фотожаба (ошондой эле жаба) – фотомонтаждын сленгдик аталышы, кайсы бир ресурстун, элес сүрөттөлүштүн катышуучулары тарабынан растровдук же вектордук графикалык редактордун жардамы менен чыгармалык кайра иштетүүнүн жыйынтыгы болуп эсептелет. Мындай аталышы ушул сыяктуу элес сүрөттөлүштөрдү түзүү үчүн көп колдонулган Adobe Photoshop редакторунан келип чыгат. Англис тилдүү интернет чөйрөдө бул көрүнүштү photoshopping же photoshop contest (айрым бир башка тилдерде photoshop tennis) деп аташат. Адатта жасалган элес сүрөттөлүштөр карикатуралык мүнөзгө ээ, стихиялуу же максаттуу түрдө пайда болушу мүмкүн. Стихиялуу фотожабалар жаңылыктардагы популярдуу сүрөттөргө негизделиши мүмкүн, көпчүлүк учурда алар кызыктуу капыстан түшкөн сүрөттөргө негизделген, кээде кээде идеологиялык түскө ээ болушу мүмкүн.¹³²

Чат (англ.тил. to chat – сүйлөшүү) – реалдуу убакыттын ичиндеги интернеттеги сүйлөшүү. Чат терезече катары көрүнөт, андан бардык катышуучулардан билдирүүлөрдүн агымы келип турат. Чаттын мазмуну бир гана «бул жерде жана азыр» бар болот. Чатта сүйлөшүү үчүн жөн гана өзүнө ат тандап алуу керек жана билдирүү жиберүү керек, ал жалпы агымда пайда болот.¹³³

Электрондук почта (англ. email, e-mail, electronic mail) – компьютердик түйүндүн катышуучуларынын ортосундагы (анын ичинде - интернеттеги) электрондук билдирүүлөрдү («кат», «электрондук кат» же «билдирүүлөр» деп аталган) жөнөтүү жана алуу боюнча технология жана кызмат. E-mail – интернетти колдонуу менен билдирүүлөрдү жиберүү үчүн программалык камсыздоо. Каттарды кадимки почта аркылуу жиберген сыяктуу эле, каттардын электрондук үлгүсү.¹³⁴

URL (англ. кыскарт. Universal Resource Locator – ресурсту универсалдуу көрсөткүч) – интернеттеги баракчанын дареги. Ал домендик аталыштан, сайттагы баракчага жолдон жана баракчанын файлынын аталышынан турат.

131 *Внебрачных Р.А.* Троллинг как форма социальной агрессии в виртуальных сообществах //Вестник Удмуртского университета. Философия. Социология. Психология. Педагогика. 2012. Вып.1. С.48-51.

132 Фотожаба //URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Фотожаба>.

133 Чат //URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B0%D1%82>.

134 Электронная почта //URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%BF%D0%BE%D1%87%D1%82%D0%B0.

АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Академик.ру //URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/23569.
2. Алексеев С.В., Елисеев Г.А. Все религии мира. Энциклопедический справочник. – М.: Вече, 2007.
3. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Словарь конфликтолога. – М.: Эксмо, 2010.
4. Аринин Е.И. Терроризм, аутентичность и «скоморошество подлинности» как объект философско-религиоведческого анализа //Этнорелигиозная конфликтология. 2011. №1.
5. Ассоциация «Академия Судебной экспертизы и криминалистики». Лингвистическая экспертиза //URL: http://70region.tomsk.ru/?p=1_9.
6. Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учебное пособие. – М.: Флинта; Наука, 2013.
7. Баранов А.Н., Грунченко О.М., Левонтина И.Б. Лингвистическое исследование текстов для выявления в них призывов к осуществлению экстремистской деятельности. Методические рекомендации по интерпретации смысла призывов (типовая методика) /Под ред. Л.П. Крысина. – М., 2008.
8. Бачинин В.А. Религиоведение. Энциклопедический словарь. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2005.
9. Бачинин В.А. Социология. Энциклопедический словарь. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2005.
10. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социоллингвистика. – М.: РГУ, 2001.
11. Бельчиков Ю.А., Горбаневский М.В., Жарков И.В. Методические материалы по вопросам лингвистической экспертизы спорных текстов СМИ: Сборник материалов. – М.: ИПК «Информкнига», 2010.
12. Белянин В.П. Психоллингвистика. – М.: МПСИ, 2003.
13. Большой лингвистический словарь: Языкознание /Гл. ред. В.Н. Ярцева – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.
14. Большой толковый словарь русского языка /Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 1998.
15. Бринёв К.И. Справочник по судебной лингвистической экспертизе – М.: Либроком, 2012.
16. Бринёв К.И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза. – Барнаул: АлтГПА, 2009.
17. Василенко Л.И. Краткий религиозно-философский словарь. – М.: Истина и Жизнь, 2000.
18. Верховский А.М. Уголовное право стран ОБСЕ против преступлений ненависти, возбуждения ненависти и языка вражды. – М.: Центр «Сова», 2014.
19. Википедия //URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
20. Вирен Г. Современные медиа. Приемы информационных войн. Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 2013.
21. Внебрачных Р.А. Троллинг как форма социальной агрессии в виртуальных сообществах //Вестник Удмуртского университета. Философия. Социология. Психология. Педагогика. 2012. Вып.1.
22. Волков Е.Н. Комплексная психолого-лингвистическая экспертиза манипулятивного воздействия: социально-психологические и когнитивные аспекты //Актуальное состояние и перспективы развития судебной психологии в Российской Федерации: Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Калуга, 26–29 мая 2010 г. – Калуга: КГПУ им. К.Э. Циолковского, 2010.
23. Воробьева М.В. Христианское разномыслие: Словарь. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2004.
24. Воронцова Т.А. Речевая агрессия: вторжение в коммуникативное пространство. – Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2006.
25. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты. Энциклопедический словарь-справочник /Под ред. А.П. Сквородникова. – М.: ФЛИНТА, 2011.
26. Галяшина Е.И. Лингвистика vs экстремизма. В помощь судьям, следователям, экспертам. – М.: Юридический Мир, 2006.
27. Галяшина Е.И. Основы судебного речеведения. – М.: СТЭНСИ, 2003.
28. Герасимов В. Терроризм: религиозно-политический аспект. – СПб.: Шандал, 2002.
29. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации /Пер. с англ. – М.: Академический Проект, 2005.
30. Глоссарий интернет-маркетинга //URL: <http://glossary-internet.ru/>.
31. Глоссарий. Психологический словарь //URL: <http://www.psychologies.ru/glossary/17/stereotip/>.
32. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь /Гл. ред.: И.И. Мазур, А.Н. Чумаков. – М.-СПб.-Н.Й.: ИЦ «ЕЛИМА», ИД «Питер», 2006.
33. Гогиберидзе Г.М. Исламский толковый словарь. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2009.
34. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психоллингвистики. Учебное пособие. – М.: Лабиринт, 2001.
35. Государственная религиоведческая экспертиза //Прикладное религиоведение для журналистов /Сост. и редактор М. Григорян. – М.: Права человека, 2009.
36. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2009.
37. Дмитриев А.В. Конфликтология: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2002.
38. Домен KG //URL: <http://www.whois.ru/cctld-kg.html>.
39. Енгальчев В.Ф., Шипшин С.С. Методические указания к практическим занятиям по курсу «Судебно-психологическая экспертиза». – Калуга-Обнинск-М.: Изд-е Калужской областной прокуратуры, 1997.
40. Жаботинская С.А. Язык как оружие в войне мировоззрений. Майдан–Антимайдан: словарь-тезаурус лексических инноваций //URL: http://uaclip.at.ua/zhabotinskaja-jazyk_kak_oruzhie.pdf.
41. Жданов В.В. Герменевтика религии и современное религиоведение: подходы к религиоведческой герменевтике культуры //Религиоведение. 2014. №1.
42. Жельвис В.И. Поле брани: Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. – М.: Ладомир, 2001.
43. Жукова О.С., Иванченко Р.Б., Трухачев В.В. Информационный экстремизм как угроза безопасности Российской Федерации //Вестник ВИ МВД России. 2007. №1.

44. Журавлев А.Л., Вахин А.А. Социально-психологические аспекты исследования конфликта //Современная конфликтология в контексте культуры мира. Материалы I Международного конгресса конфликтологов /Под ред. Е.И. Степанова. – М.: Едиториал УРСС, 2001.
45. Забияко А.П. Религия и язык //Религиоведение. Энциклопедический словарь /Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. – М.: Академический Проект, 2006.
46. Забияко А.П. Философия языка религии, лингвофилософия религии //Религиоведение. Энциклопедический словарь /Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. – М.: Академический Проект, 2006.
47. Загребина И.В., Пчелинцев А.В., Элбакян Е.С. Религиоведческая экспертиза: учебник для бакалавриата и магистратуры. – М.: Юрайт, 2017.
48. Загружаемый контент //Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Загружаемый_контент.
49. Закон КР «О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике» //<http://religion.gov.kg>.
50. Закон «О средствах массовой информации в КР», принят в 1993 г., поправки вносились в 1993, 2013 и 2014 гг. //URL: <http://medialawca.org/node/111>.
51. Зеленина О.В., Суслонов П.Е. Методика выявления признаков экстремизма. Процессуальные исследования (экспертизы) аудио-, видео- и печатных материалов. – Екатеринбург: Уральский юридический институт МВД России, 2009.
52. Зелинский С.А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание //URL: <http://psyfactor.org/lib/zelinski-07.htm>.
53. Зелинский С.А. Психотехнологии гипнотического манипулирования сознанием человека //Пси-фактор. 2009 г. – <http://psyfactor.org/lib/zelinski2-00.htm>.
54. Иванова И.И. Гуманитарное знание – религиоведение – теология //URL: http://www.phildep.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Vydanna/Dni%20nauky/2013/%D0%94%D0%9D2013%D1%875_%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82.pdf.
55. Иванова И.И. Исследование текста средствами герменевтической методологии //Концепт и культура: сборник статей. – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 2012.
56. Иванова И.И. Нетерпимость религиозная //Религиоведение. Энциклопедический словарь /Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. – М.: Академический Проект, 2006.
57. Иванова И.И. Семиотико-методологические возможности герменевтики //Человек. Культура. Образование. 2012. №3(5).
58. Иващенко А. Теория архетипов и практика брендинга //URL: <http://www.advertology.ru/article25246.htm> и тут <http://www.4p.ru/main/theory/2589/>.
59. Интернет-агентство «Аниматика» //URL: <http://animatika.ru/info/gloss/video-hosting.html>.
60. Интернет-издательство «АртВебМедиа» – журнал для интернет-специалистов //URL: <http://www.artwebmedia.ru/glossary/definit/on-line/?q=352&n=154>.
61. Ислам. Краткий справочник. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1986.
62. Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: Наука (Главная редакция восточной литературы), 1991.
63. Как провести лингвистическую экспертизу спорного текста? Памятка для судей, юристов СМИ, адвокатов, прокуроров, следователей, дознавателей и экспертов /Под ред. М.В. Горбаневского. – М.: Юридический Мир, 2006.
64. Каландаров К.Х. Управление общественным сознанием //Роль коммуникативных процессов. – М.: Гуманитарный центр «Монолит», 1998.
65. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации. – Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000.
66. Кодекс Кыргызской Республики об административной ответственности от 4 августа 1998 г. за №114, с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.08.2016 //URL: http://online.adviser.kg/Document/?doc_id=30232566&page=13.
67. Конечная В.П. Социология коммуникаций. Учебник. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997.
68. Концепция государственной политики в религиозной сфере на 2014–2020 гг. //URL: http://www.president.kg/files/docs/kontseptsiya_na_rus._prilojenie_k_ukazu_pkr-1.pdf.
69. Кошкарлова Н.Н. Конфликтный дискурс: психологические и лингвистические аспекты. – Челябинск: ЮУрГУ; Издательский дом «Губерния», 2009.
70. Красных В.В. От концепта к тексту и обратно (к вопросу о психолингвистике текста) //Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. 1998. №1.
71. Крысько В.Г. Секреты психологической войны. (Цели, задачи, методы, формы, опыт). – Мн.: Изд-во Минск, 1999.
72. Крысько В.Г. Словарь-справочник по социальной психологии. – СПб.: ПИТЕР, 2003.
73. Крысько В.Г. Социальная психология. – СПб.: ПИТЕР, 2005.
74. Кузнецов С.А., Оленников С.М. Экспертные исследования по делам о признании информационных материалов экстремистскими: теоретические основания и методическое руководство. – М.: Издательский дом В. Ема, 2014.
75. Кукушкина О.В. Сафонова Ю.А., Секераж Т.Н. Теоретические и методические основы судебной психолого-лингвистической экспертизы текстов по делам, связанным с противодействием экстремизму. – М.: ФБУ РФЦСЭ при Минюсте России, 2011.
76. Лайк //Викиреальность. – www.wikireality.ru/wiki/Лайк.
77. Левонтина И. Буква и закон. Судебная лингвистическая экспертиза //Отечественные записки. 2005. №2(23).
78. Лекант П.А., Диброва Е.И., Касаткин Л.Л., Клобуков Е.В. Современный русский язык. Учебник /Под ред. П.А. Леканта. – М.: Дрофа, 2002.
79. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл; СПб.: Лань, 2003.
80. Леонтьев А.А. Прикладная психолингвистика речевого общения и массовой коммуникации. – М.: Смысл, 2008.
81. Летягова Т.В., Романова Н.Н., Филиппов А.П. Понятия духовной сферы: Краткий словарь. – М.: МАКС Пресс, 2001.
82. Лещинский А.Н. Религиоведение. Учебно-методические и справочные материалы. – М.: МЮИ, 2003.
83. Лингвистический энциклопедический словарь /Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
84. Лукина М.М., Фомичева И.Д. СМИ в пространстве Интернета: Учебное пособие. – М.: Издание факультета журналистики Московского государственного университета, 2005.
85. Лункин Р.Н. Между сектоведением и религиоведением: конфликт вокруг Совета при Минюсте РФ //Актуальные проблемы реализации принципов свободы совести в современной России. – Заокский: Источник жизни, 2009.
86. Мак-Ким Д.К. Вестминстерский словарь теологических терминов /Пер. с англ. – М.: Республика, 2004.
87. Маслова А.Ю. Введение в прагмалингвистику: Учебное пособие. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2010.
88. Матвеева Т.В. Непринужденный диалог как текст //Человек – Текст – Культура: Коллект. монография /Под ред. Н.А. Купиной, Т.В. Матвеевой. – Екатеринбург: Изд-во УрГУ, 1994.
89. Медиа-мониторинг языка вражды в СМИ, интернете и публичном дискурсе. Глоссарий. Школа миротворчества и медиатехнологий в ЦА //URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/163-ezhogodnyy-doklad-yazyk-vrazhdy-v-smi-i-internete-kyrgyzskoy-respubliki-2014.html>.

90. Медиафера //URL: <https://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D1%81%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B0>; Глоссарии отчетов о медиаисследованиях Школы миротворчества и медиатехнологий в ЦА //URL: www.ca-mrmediators.net.
91. Медийный текст, его особенности и виды. Киберленинка //URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/mediynnyy-tekst-ego-osobennosti-i-vidy>.
92. Методическое пособие по вопросам проведения религиозной экспертизы / Гл. ред. Г.Е. Шлымова; Отв. ред.: Т.А. Козырев, А. Абдирасил кызы. – Астана: Научно-исследовательский и аналитический центр по вопросам религии Агентства Республики Казахстан по делам религий, 2013.
93. Методология исследований языка вражды, Школа миротворчества и медиатехнологий в ЦА // URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/163-ezhegodnyy-doklad-yazyk-vrazhdy-v-smi-i-internete-kyrgyzskoy-respubliki-2014.html>.
94. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М.: Аспект Пресс, 1996.
95. Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М.: Агентство ФАИР, 1998.
96. Митина О.В., Евдокименко А.С. Методы анализа текста: методологическая и программная реализация //Вестник ЮУрГУ. Серия «Психология», вып.11. 2010. №40.
97. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русского жаргона. – СПб.: Норинт, 2001.
98. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Русское сквернословие. Краткий, но выразительный словарь. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2008.
99. Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы. – М.: Юнити-Дана, 2000.
100. Невдяев Л.М. Телекоммуникационные технологии. Англо-русский толковый словарь-справочник /Под ред. Ю.М. Горностаева. – М.: МЦНТИ, 2002.
101. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Мн.: Харвест, 2002.
102. Новейший словарь религиоведения /Авторы-сост. О.К. Садовников, Г.В. Згурский; Под ред. С.Н. Смоленского. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2010.
103. Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. Теория речевых актов /Пер. с англ.; Под ред. Б.Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986.
104. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью: референциальные аспекты семантики местоимений. – М.: Наука, 1985.
105. Пивоваров Д.В. Язык религии: Учебное пособие. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2006.
106. Пирогов А.И. Политическая психология: учебное пособие для ВУЗов. – М.: Академический проект, 2005.
107. Положение «О государственной комиссии по делам религии в КР» от 23 марта 2012 г. //URL: <http://www.religion.gov.kg/ru/>.
108. Поляков И. Почему неизбежны религиозные войны? //URL: <http://digest.subscribe.ru/economics/society/n719459903.html>.
109. Понятия чести, достоинства и деловой репутации. Спорные тексты СМИ и проблемы их анализа и оценки юристами и лингвистами /Под ред. А.К. Симонова и М.В. Горбаневского. – М.: Медея, 2004.
110. Постановление Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 12 января 1994 г. №1406-XII «О присоединении Кыргызской Республики к международным договорам по правам человека» //URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/50679>.
111. Постановление Пленума Верховного Суда КР «О судебной практике по разрешению споров о защите чести, достоинства и деловой репутации», 13 февраля 2015 г. //URL: http://online.adviser.kg/Document/?link_id=1004491132.
112. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001.
113. Природа этнорелигиозного терроризма /Ред. Ю.М. Антонян. – М.: Аспект Пресс, 2008.
114. Проект «Бесплатные советы». Словарь компьютерных и интернет терминов //URL: http://freeadvice.ru/view_dictionary.php?id=55.
115. Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2006.
116. Психолингвистическая экспертиза ксенофобии в средствах массовой информации: Методические рекомендации для работников правоохранительных органов. – М.: Смысл, 2003.
117. Резолюция по результатам круглого стола «Проблемы религиоведческой экспертизы» 19 февраля 2016 г., Москва // URL: <http://www.religiopolis.org/documents/10189-rezolyutsiya-po-rezultatam-kruglogo-stola-problemy-religiovedcheskoj-ekspertizy-19-fevralya-2016-moskva.html>.
118. Религиоведение: словарь /Под ред. Е.С. Элбакян. – М.: Академический Проект, 2007.
119. Религиоведение: Учебное пособие и Учебный словарь-минимум по религиоведению /Под ред. проф. И.Н. Яблокова. – М.: Гардарики, 1998.
120. Религиоведение. Энциклопедический словарь /Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. – М.: Академический Проект, 2006.
121. Религиоведческая экспертиза: мозговой штурм //URL: <http://www.religiopolis.org/publications/10143-religiovedcheskaya-ekspertiza-mozgovoj-shturm.html>.
122. Религиоведческий словарь //Классики мирового религиоведения. Антология. Т.1 /Пер. с англ., нем., фр. Сост. и общ. ред. А.Н. Красникова. – М.: Канон+, 1996.
123. Религиозные объединения. Свобода совести и вероисповедания. Религиоведческая экспертиза: Нормативные акты. Судебная практика. Заключение экспертов /Сост. и общ. ред. А.В. Пчелинцева и В.В. Ряховского. – М.: Юриспруденция, 2006.
124. Религия и текст: от практики к теории. Материалы Международной научно-практической конференции. Минск, 17–18 марта 2011 г. – Мн.: Издательский центр БГУ, 2012.
125. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии /Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1999.
126. Саковская О.Н. Судебно-психологическая экспертиза. Курс лекций. – Ярославль: ЯрГУ, 2013.
127. Свести счеты с помощью русского языка //PRAVMIR.RU. Православие и мир. 01 февраля 2017 г. – <http://www.pravmir.ru/svesti-schety-s-pomoshhyu-russkogo-yazika/>.
128. Светлов В.А., Семенов В.А. Конфликтология: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2011.
129. Сикорская И. Конфликтные медиа-тексты и визуальный контент: как определить наличие языка вражды, тренинговый курс для журналистов, сотрудников прокуратуры, судебных и правоохранительных органов Казахстана //URL: http://prezi.com/ngntn16ep928/?utm_campaign=share&utm_medium=copy&rc=ex0share.
130. Силантьева М.В. Метод «включенного наблюдения» как инструмент исследования религиозных процессов в современной России //Социология религии в обществе Позднего Модерна (памяти Ю.Ю. Синелиной) /Отв. ред. С.Д. Лебедев. – Белгород: ИД «Белгород», 2013.
131. Словарь религий: иудаизм, христианство, ислам /Под ред. В. Зюбера, Ж. Потэна /Пер. с фр. – СПб.: Питер, 2008.
132. Словарь русского языка. В 4т. /Под ред. А.П. Евгеньевой. – М.: Русский язык, 1985–1988.

133. Словарь терминов для разработки сайта //RL: <http://www.beonlive.ru/messenger.html>.
134. Словарь терминов поисковой системы Google //URL: <https://www.google.com/webhp?sourceid=chrome-i>.
135. Смирнов И., Безносюк Е., Журавлев А. Психотехнологии: компьютерный психосемантический анализ и психокоррекция на неосознаваемом уровне. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1995.
136. Смирнов М.Ю. Социология религии: Словарь. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2011.
137. Смирнова С.А. Судебная экспертиза на рубеже XXI века. Состояние, развитие, проблемы. – СПб.: Питер, 2004.
138. Современная библиотека: журнал о библиотеках, чтении и книге //URL: http://sbiiblioteka.blogspot.com/2014/11/blog-post_57.html.
139. Современные медиа-войны и проблемы информационной безопасности Кыргызстана, аналитическое исследование. Школа миротворчества и медиатехнологий в ЦА //URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/issledovaniya/195-sovremennye-mediavoiny-i-problemy-informacionnoy-bezopasnosti-kyrgyzstana.html>. Media Manipulation Law & Legal Definition: <http://definitions.uslegal.com/m/media-manipulation/>.
140. Современный толковый словарь русского языка /Под ред. С.А. Кузнецова. – СПб.-М.: Рипол-Норинт, 2008.
141. Сорокина Н.Д. Конфликтология: Учебное пособие. – М.: ИТЦ МАТИ, 2012.
142. Социальная сеть – Биржевой лидер //URL: www.profi-forex.org/wiki/social-naja-set.html.
143. Стариченок В.Д. Большой лингвистический словарь. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008.
144. Степанова Л.Н. Комментарий в современном информационно-коммуникативном пространстве: перспективы лингвистического исследования //Современная филология: материалы II междунар. науч. конф. (г. Уфа, январь 2013 г.) – Уфа: Лето, 2013.
145. Стернин И.А. Введение в речевое воздействие. – Воронеж: Кварта, 2001.
146. Стернин И.А. Выявление признаков возбуждения расовой и национальной вражды в лингвистической экспертизе текста. Методическое пособие. – Воронеж: Гарант, 2010.
147. Стецкевич М.С. Программа спецкурса «Межконфессиональные конфликты» //Религиоведение. 2002. №3.
148. Стилистический энциклопедический словарь русского языка /Под ред. М.Н. Кожинной. – М.: Школа «Языки славянской культуры», 2003.
149. Сторчак В.М., Элбакян Е.С. Социология религии: Учебное пособие. – М.: Изд. дом Академии труда и социальных отношений, 2012.
150. Судебные лингвистические экспертизы в контексте рекомендаций Пленума ВС РФ №3 от 24.02.2005 г. //СОДЭКС. Публикации. 24 февраля 2005 г. – <http://www.sodeks.ru/articles/sudebnye-lingvisticheskie-ekspertizy-v-kontekste-rekomendatsij-plenuma-vs-rf-3-ot-24022005-g/>.
151. Судебные экспертизы в гражданском судопроизводстве: организация и практика: Науч.-практич. пособие /Под ред. Е.Р. Россинской. – М.: Юрайт; ИД Юрайт, 2014.
152. Суханова Н.А. Религия, язык, национальная культура: религиозно-философский аспект лингвокультуры //Вопросы религии и религиоведения. Вып.2: Исследования [Текст]: сборник. Кн.1(1). – М.: ИД «МедиаПром», 2010.
153. Таевский Д.А. Синкретические религии и секты. Словарь-справочник. – М.: INTRADA, 2001.
154. Твитт.ру – Авторский блог о сервисе микроблогов Twitter.com //URL: <http://twtt.ru/slovar/tweet.html>.
155. Типовая методика лингвистической экспертизы: Методические рекомендации /Под ред. В.Ф. Статкуса. – М.: ЭКЦ МВД России, 2009.
156. Тишков В.А., Степанов В.В. Измерение конфликта. Методика и результаты этноконфессионального мониторинга Сети EAWARN в 2003 году. – М.: ИЭА РАН, 2004.
157. Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения /Под ред. Г.Н. Складневской. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998.
158. Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика /Под ред. Г.Н. Складневской. – М.: Эксмо, 2007.
159. Третьякова Т.П. Опыт лингвистического анализа аргументации в политическом диалоге //Коммуникация и образование. Сборник статей /Под ред. С.И. Дудника. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2004.
160. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 1 октября 1997 г. за №68, с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.08.2016 //URL: http://online.adviser.kg/Document/?link_id=1000871480.
161. Утвержден новый состав экспертного совета по проведению государственной религиоведческой экспертизы при Министерстве юстиции Российской Федерации //URL: http://www.sclj.ru/news/detail.php?SECTION_ID=419&ELEMENT_ID=6070.
162. Фолиева Т.А. Метод качественно-количественного анализа содержания текста в религиоведческих исследованиях //URL: <http://religious-life.ru/2012/03/folieva-metod-kachestvenno-kolichestvennogo-analiza-soderzhaniya-teksta-v-religiovedcheskih-issledovaniyah/>.
163. Фрумкина Р.М. Психолингвистика. Учебное пособие для ВУЗов. – М.: Академия, 2008.
164. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций /Пер. с англ. – СПб.: Прайм-Еврознак; М.: Олма-пресс, 2002.
165. Хорольский В.В. Медийность в текстах СМИ и понятие медийного модуля //Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. 2013. №4.
166. Хоффманн Х. Лингвистические корни религиоведения /Пер. с польск. //URL: <http://religious-life.ru/2012/02/henrik-hoffmann-lingvisticheskie-korni-religiovedeniya/>.
167. Цена слова. Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации /Под ред. М.В. Горбаневского. – М.: Галерея, 2002.
168. Центр интернет-решений и технологий «ONVOLGA» //URL: <http://www.onvolga.ru/>.
169. Центрсити. Глоссарий. Что такое контент? //URL: <http://glossary.ccteam.ru/k/kontent.html>.
170. Шварц Г. Управление конфликтными ситуациями: Диагностика, анализ и разрешение конфликтов /Пер. с нем. – СПб.: Изд-во Вернера Регена, 2007.
171. Щербина Ю.В. Речевая агрессия. Территория вражды. – М.: Форум, 2012.
172. Экспертизы – нерешенный вопрос российского правосудия: пособие для судей, а также начинающих юристов, журналистов и правозащитников /Под ред. А.К. Симонова. – М.: ФЗГ, 2013.
173. Элбакян Е.С. Научность религиоведческой экспертизы: возможность и необходимость //URL: <http://www.religiopolis.org/religiovedenie/4834-religija-nauchnyj-podhod.html>.
174. Элбакян Е.С. Обзор религиозно-конфессиональной ситуации в странах постсоветского пространства и Восточной Европы. В 2ч. – М.: Изд. дом Академии труда и социальных отношений, 2012.
175. Элбакян Е.С. Религиоведческая экспертиза в свете общенаучных принципов //URL: <http://www.religiopolis.org/religiovedenie/9773-religiovedcheskaya-ekspertiza-v-svete-obshchenauchnykh-printsipov.html>.

176. Электронная почта //URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%BF%D0%BE%D1%87%D1%82%D0%B0.
177. Энциклопедия права. – http://encyclopediya_prava.academic.ru/.
178. Энциклопедия религий /Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. – М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2008.
179. Энциклопедия религий и религиоведения //ReligioPolis. Центр религиоведческих исследований. – <http://www.religiopolis.org/enciklopediya.html>.
180. Энциклопедия социологии //URL: <http://dic.academic.ru/contents.nsf/socio/>.
181. Этнические и конфессиональные конфликты на Востоке /Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2007.
182. Этничность и религия в современных конфликтах /Отв. ред. В.А. Тишков, В.А. Шнирельман. – М.: Наука, 2012.
183. Этнорелигиозный терроризм /Под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006.
184. Юдина Т.В. Теория общественно-политической речи. – М.: Изд-во Московского университета, 2001.
185. Яблоков И.Н. Религиоведение: Учебное пособие и Учебный словарь-минимум по религиоведению. – М.: Гардарики, 2000.
186. «Язык вражды в СМИ и Интернете КР», ежегодный аналитический доклад /Под ред. И.А.Сикорской. Бишкек, 2014 //URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/163-ezhegodnyy-doklad-yazyk-vrazhdy-v-smi-i-internete-kyrgyzskoy-respubliki-2014.html>.
187. Язык вражды против общества: Сб. статей /Сост. А.М. Верховский. – М.: Центр «Сова», 2007.
188. AdVesti – Рекламная полиграфия //URL: <http://www.advesti.ru/glossary/desk/372>.
189. Animatika – разработка и продвижение сайтов //URL: <http://animatika.ru/info/gloss/retweet.html>.
190. Blogtips.ru – все для блогера. Советы для новичков и профессиональных блогеров //URL: <http://blogtips.ru/slovar-blogera>.
191. Content (media) //URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Content_\(media\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Content_(media)).
192. Dictionary.ru //URL: <http://dictionary.ru/определение%20слова/аудиоролик.html>.
193. Online Etymology Dictionary //URL: <http://www.etymonline.com/index.php?term=gadget>.
194. OnMedia – качественная журналистика в цифровую эпоху //URL: <http://onmedia.dw-akademie.com/russian>.
195. WebcomMedia //URL: <http://www.promo-webcom.by/analytics/glossary/#ie>.

IV.

ТИРКЕМЕ

БАСМЫРЛООГО, КАСТЫККА ЖЕ ЗОМБУЛУККА ШЫКАК БОЛУП ЭСЕПТЕЛГЕН УЛУТТУК, РАСАЛЫК ЖЕ ДИНИЙ ЖЕК КӨРҮҮЧҮЛҮКТҮ ПРОПАГАНДАЛООГО ТЫЮУ САЛУУ БОЮНЧА РАБАТТЫК АРАКЕТТЕР ПЛАНЫ

2011-жылы БУУнун Адам укуктары боюнча Жогорку комиссарынын Башкармалыгы (АУЖКБ; УВКПЧ) тарабынан уюштурулган төрт аймактык эксперттик отурумдардын корутундулары жана сунуштамалары

Рабат (Марокко) шаарында эксперттер тарабынан кабыл алынган, 5-октябрь, 2012-жыл.

I.КИРИШҮҮ

1. 2011-жылы БУУнун Адам укуктары боюнча Жогорку комиссарынын Башкармалыгы (мындан ары – АУЖКБ, УВКПЧ) тарабынан дүйнөнүн ар кайсы аймактарында эксперттердин улуттук, расалык жана диний жек көрүүнү пропагандалоо жана аны адам укуктары боюнча эл аралык мыйзамдарда трактовкалоо маселелерге арналган жумушчу кеңешмелердин сериясы уюштурулган. Кеңешмелердин жүрүшүндө ар кайсы аймактарындагы кырдаал жана жек көрүүнү козутууга тийиштүү юридикалык жана юридикалык эмес мүнөздөгү стратегиялык жооп чаралар талкууланды.

2. Иш чаралар Европада (Вена, 9-10 февраль, 2011-жыл), Африкада (Найроби, 6-7-апрель, 2011-жыл), Азия жана Тынч океан аймагында (Бангкок, 6-7-июль, 2011-жыл) жана Америкада (Сантьяго-де-Чили, 12-13-октябрь, 2011-жыл) өттү. [1] Ошентип, АУЖКБ дискриминацияда, кастыкта жана зомбулукта ишке аша турган улуттук, расалык жана диний жек көрүүнү пропагандалоо чөйрөсүндө мыйзамдарды, юридикалык жана саясий тажрыйбаны улуттук жана регионалдык деңгээлдерде аткарылышын комплекстүү баалоо. [2]. Ушуну менен бирге адам укуктары боюнча эл аралык мыйзамдарда корголгон сөз эркиндигине сый мамиленин бекемделишине өбөлгө түзүү максатын көздөгөн. Сөз эркиндиги менен кастыктын тилинин өз ара мамилеси, айрыкча диний чөйрөдөгү проблематика – барган сайын көңүл борборуна айланып, жамааттар ортосунда жана ичинде араздашууга жана кагылыштарга себепкер болгон көйгөйлөр талкуунун негизги предмети болгон.

3. 2011-жылдагы эксперттик кеңешмелер өтө көп маалыматтарды жана адам укуктары боюнча эл аралык мыйзамдардын тиешелүү стандарттарын жүзөгө ашыруунун натыйжалуу методдору боюнча сунуштарды берди. [3] 2011-жылы өткөрүлгөн эксперттик кеңешмелердин сериясынын жыйынтыгын чыгаруу үчүн, буга чейинки төрт кеңешменин натыйжаларын салыштырмалуу талдоо, бардык деңгээлдердеги аракеттерди белгилөө жана тажрыйба алмашуунун оптималдуу ыкмаларын ойлоноу максатында БУУ АУЖКБ жыйынтыктоочу эксперттик кеңешме өткөрүүнү (Рабат, 4-5-октябрь, 2011-жыл) демилгеледи.

4. Рабаттагы эксперттик кеңешменин ишине буга чейинки төрт кеңешмеге катышкан төрт модератор жана адистер, ошондой эле Сөз эркиндиги жана өз оюн эркин билдирүү маселелери боюнча атайын докладчы, Дин тутуу жана ишенүү эркиндиги маселелери боюнча атайын докладчы, Расизм, расалык дискриминация, ксенофобия жана ага байланыштуу сабырсыздык маселелери боюнча атайын докладчы, расалык дискриминацияны жоюу боюнча Комитеттин өкүлү жана “Article XIX” өкмөттүк эмес уюмунун өкүлү катышты.

5. Мурда өткөрүлгөн кеңешмелердин тажрыйбаларына ылайык, катышуучу мамлекеттер байкоочу катары катышуу үчүн чакырылды. Аларга жетектөөчү эксперттерди делегациянын курамына киргизүү сунушталды. Байкоочу катары катышууга БУУнун тиешелүү бөлүмдөрү, фонддору жана программалары жана адам укуктары боюнча тиешелүү эл аралык жана регионалдык уюмдар, улуттук институттар жана жарандык коомдун уюмдары (анын ичинде пресса, академиялык жана диний уюмдар) чакырылды.
6. Төмөндөгү жыйынтыктоочу документ бардык төрт кеңешмеде катышкан же алардын бирин алып барган эксперттердин Рабаттык кеңешмесинин жүрүшүндө иштелип чыккан сунуштарды чагылдырат.

II. КОНТЕКСТ

7. Дүйнөнүн барган сайын өз ара байланышы бекемделип, коомдо мультимаданият күчөшү дүйнөнүн ар кайсы бурчундагы инциденттер жек көрүү проблемасына кайрадан көңүл бурула баштады. Бирок буга карабастан, соңку он жылдыктагы конфликттерде улуттук, расалык жана диний жек көрүүнү козутуу компоненти болгондугун баса белгилөө зарыл.
8. Адамдын бардык укуктары универсалдуу, бири биринен ажырагыс, бири биринен көз каранды жана өз ара байланыштуу. Укуктардын бири биринен көз карандылыгы адамдын сөз эркиндигине укугу башка укуктар менен байланышы тууралуу дискуссияларда даана көрүнөт. Оюн эркин билдирүү укугун жүзөгө ашыруу ар кандай көз караштар жана пикирлер айтылган көп кырдуу, жандуу дебаттарга мүмкүнчүлүк түздү. Эркиндикти сыйлоо демократияны жана адамзат потенциалынын туруктуу өнүгүшүн камсыздоодо чечүүчү роль ойнойт жана жер бетиндеги тынчтыкты жана коопсуздукту орнотууга шарт түзөт.
9. Ошентсе да, айрым адамдар жана топтор этникалык же диний таандыктыгы сыяктуу факторлорго жараша дискриминациянын, кастыктын же зомбулуктун курмандыгы болууда. Бул жааттагы көйгөйлөрдүн бири расалык, этникалык жана диний таандыктык маселелерин манипуляциялоонун залакасын азайтуу, улуттук биримдик жана улуттук иденттүүлүк түшүнүктөрүн жаңылыш колдонуудан сактоо болуп эсептелет. Аталган түшүнүктөрдү көп учурда, айрыкча саясий жана шайлоо максаттары үчүн ыксыз пайдаланышат.
10. Оюн эркин билдирүү эркиндиги жана диний ишенимдер эркиндиги бири бири менен коопшойт, ал тургай карама каршы нерселер деген ырастоолор да аз эмес. Дин тутуу же тутпоо, ишенүү же ишенбөө эркиндиги өз оюн эркин билдирүү эркиндигисиз мүмкүн эмес, анткени коомдук эркин дискурс адамдарга таандык ишенимдердин көп түрдүүлүгүн сыйлоо даражасына байланыштуу. Оюн эркин билдирүү эркиндиги да дал ушул сыяктуу эле диндин маселелери боюнча конструктивдүү кеп кылууга шарт түзөт. Чындыгында, ачык дискуссиянын жүрүшүндөгү эркин жана сынчыл ойлонуу диний түшүндүрмөлөр башат баалуулуктарга төп келеби же аларды бурмалап жатабы деген суроолор даана жооп берет.
11. Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактынын (ЖСУЭП) 20-беренесин бузуу деп квалификациялана турган инциденттер боюнча соттук териштирүүлөрдүн болбогондугу жана жазаланбагандыгы кооптондурат. Ошол эле учурда улуттук мыйзамдардагы жоболордун, укук колдонуу жана процедуралар боюнча ченемдердин так көрсөтүлбөгөнүн кыянаттык менен пайдалануунун натыйжасында азчылыктын өкүлдөрү факт жүзүндө куугунтуктоолорго кабылууда. Бул дихотомия, тактап айтканда (1) жек көрүүнүн “реалдуу” козуткандыгы үчүн жоопко тартылбагандыгы жана (2) жек көрүүнү козутууга каршы мыйзамдарга жамынып азчылыктарды куугунтуктоо кеңири жайылган. Жек көрүүнү козутууга каршы көп өлкөлөрдө колдонулган мыйзамдарды ар түрдүү, ал тургай абдан чектелүү же так эмес деп квалификациялоого болот. Жек көрүүнү козутууга каршы мыйзамдарды колдонуу практикасы жетишсиз жана ырааттуу эмес. Мамлекеттер тиешелүү жол-жоболорду кабыл алганы менен, ал жоболордун көбү жалпы мүнөзгө ээ, системалуу жана так, туура колдонулбайт, алардын натыйжалуулугу анализденбейт.
12. Айтылгандарды эске алганда, дүйнөнүн бардык региондорунда төрт кеңешмени жана Рабаттагы жыйынтыктоочу жолугушууну тиешелүү жана мандатка ээ уюмдардын эксперттеринин катышуусу менен өткөрүлүшү учур талабына шайкеш, пайдалуу демилге болуп эсептелет.

III. ЖЕК КӨРҮҮГӨ ТЫЮУ САЛУУНУ ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУ

13. Ушул фондо төмөндөгү тыянактар жана сунуштар эксперттердин узак, ачык жана терең ой жүгүртүүлөрүнүн синтези болуп эсептелет. Мыйзам чыгаруу, сот түзүмдөрү жана саясий страте-

гия жаатындагы ушул тыянактар дискриминация, кастык жана зомбулук болуп эсептелген улуттук, расалык жана диний жек көрүүнү козутууну пропагандага эл аралык тыюу салууну жүзөгө ашырууга кызыкдар бардык тараптарды колдоого багытталган.

А. МЫЙЗАМДАР

Тыянактар

14. Адам укуктары боюнча эл аралык стандарттарга шайкеш болууга тийиш улуттук мыйзамдарга ылайык, “кастыктын тили” аныктамасына кирген сөздөргө ЖСУЭП 18 жана 19-беренелерине ылайык, башкалардын укугун сыйлоо, коомдук тартип, ал тургай кээде улуттук коопсуздуктун кызыкчылыктары сыяктуу негиздерден улам чектөө салынат. Мамлекет дискриминацияны, кастыкты жана зомбулукту “козуткан” сөздөргө “тыюу салууга” милдеттүү (ЖСУЭП 20-беренесинин 2-пунктуна ылайык жана башка шарттардын негизинде, ошондой эле Дискриминациянын бардык түрүн жоюу тууралуу Эл аралык Конвенциянын (ICERD) 4-беренесине ылайык).

15. Ар кандай кеңешмелердин жүрүшүндөгү дискуссиялар дүйнөнүн көп мамлекеттеринин мыйзамдар жыйнагында жек көрүүнү козутууга укуктук тыюу салынбаганын көрсөттү. Андан тышкары, жек көрүүнү козутууга тыюу салган мыйзамдардагы терминология ырааттуу жана так эместигин, ЖСУЭП 20-беренесине шайкеш эместигин көрсөттү. Өлкөнүн мыйзамдарында жек көрүүнү козутуунун аныктамасы канчалык кеңири болсо, ушул мыйзамдарды каалагандай колдонууга ошончолук кенен жол ачылат. Улуттук, расалык жана диний жек көрүүнү козутуу жаатындагы кылмыштарга байланышкан терминология ар кандай өлкөлөрдө ар түрдүү жана мыйзамдар оюн эркин билдирүү жаатында киргизилген чектөөлөрдүн жаңы категориялар менен толукталган сайын терминологиянын, аныктамалардын мааниси кетүүдө. Бул ЖСУЭП 20-беренесин жаңылыш түшүндүрүү жана оюн эркин билдирүүгө ЖСУЭП 19-беренесинде каралбаган кошумча чектөөлөрдүн киргизүү тобокелчилигин арттырат.

16. Айрым өлкөлөрдүн мыйзамдары расалык да, диний да жек көрүүнү козутууга тийиштүү укук бузууларды белгилейт, ошол эле учурда башка өлкөлөрдүн мыйзамдарында расалык жана этникалык көйгөйлөр каралган. Айрым өлкөлөрдүн мыйзамдарында башка мотивдер боюнча да жек көрүүнү козутууга тыюу салынган. Көп өлкөлөрдө жек көрүүнү козутуу кылмыш катары квалификацияланса, кээ бир өлкөлөрдө кылмыш иштери боюнча мыйзамдар менен катар жарандык иштер боюнча мыйзамдардын алкагында же жалаң гана жарандык иштердин алкагында каралат.

17. Жек көрүүнү козутууга тыюу салуу эл аралык деңгээлде ЖСУЭП 20-беренесинде жана (ICERD) 4-беренесинде так аныкталган. Адам укуктары боюнча Комитеттин № 34 Жалпы эскертүүсүндө динди же ишенимдердин башка системасын (кудайга акараат келтирүү тууралуу мыйзамдар) сыйлабастыкты көрсөтүүгө тыюу салуу, Пактынын 20-беренесинин 2-пунктунан башка учурлар Пактыга шайкеш эместиги белгиленген. Жек көрүүнү козутууга салынган тыюулар ЖСУЭП 19-беренесинин 2 параграфынын жана Пактынын 2, 5, 17, 18-беренелеринин катуу талаптарына шайкеш болууга тийиш. Мисалы, ушундай мыйзам бир же бир катар диндердин (ишенимдер системасынын) пайдасына же башка диндерге каршы дискриминацияны, же болбосо динге ишенгендерди ишенбегендерге карата дискриминацияны камсыздашына жол берилбеши зарыл. Ушул тыюу салуулар диний лидерлерди сыңдоого же диний доктриналардын жана ишенимдердин принциптери маселелери боюнча комментарийлерге жол бербөө үчүн же сын-пикир жана комментарийлер үчүн жазалоо максатында колдонулбашы керек.

18. ЖСУЭП 20-беренеси сөз эркиндигин чектөө эң акыркы чара деген фундаменталдуу принципке ылайык жоопкерчиликтин жогорку босогосун белгилейт. Бул босогону ЖСУЭП 19-беренеси менен бирдикте кароо керек. Чындыгында, чектөөлөрдүн үч бөлүктөн турган (мыйзамдуулук, катыштык жана зарылдык) мүмкүнчүлүгүн аныктоо тестти жек көрүүнү козутуу учурларына де тиешелүү. Башкача айтканда, чектөөлөр мыйзам менен белгиленүүгө, коомдун мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыздоо үчүн так, даана аныкталууга жана ушул кызыкчылыктарды демократиялык коомдо коргоо үчүн зарыл болууга тийиш. Чектөөлөр төмөнкү талаптарга жооп берүүгө тийиш: алар так жана даана аныкталууга, коомдук зарыл кызыкчылыктарга жооп берүүгө, коомдук турмушка же адамдын жеке жашоосуна мүмкүн болушунча азыраак кийлигишүүгө, өтө кенен колдонулбоого, сөз эркиндигин жана оюн билдирүү эркиндигин чектөөгө байланышкан зыян корголуп жаткан жалпы коомдун кызыкчылыгына келтирилген зыяндан кем болушу зарыл.

19. Кудайга акарат келтирүүгө каршы мамлекеттик деңгээлдеги мыйзамдар терс натыйжалуу, анткени ар кандай диний дүйнө тааным системаларынын ортосунда жана ичиндеги диалогдун жана дискуссиялардын цензурасына, ошондой эле балким конструктивдүү, зарыл жана пайдалуу сынга бөгөт коюуга алып келет. Андан тышкары, кудайга акарат келтирүүгө каршы мамлекеттик деңгээлдеги көп мыйзамдар ар кандай диндер үчүн ар түрдүү таасир этип, иш жүзүндө дискриминацияга жол ачат. Диний кылмыштар жүнүндө мыйзамдарды же мыйзамдардагы нейтралдуу, так жазылбаган жоболорду ашкере колдонуу аркылуу диний азчылыктарды жана нонкорфисттерди, атеисттерди жана динге берилбегендерди куугунтуктоонун мисалдары арбын. Андан дагы, дин тутуу жана ишенимдердин эркиндигине укук эл аралык укуктук ченемдерде бекитилген турпаттарында сындалбаган жана шылдыңдалбаган динге ишенүү укугун билдирбейт.

Сунуштар

- Жалпы принциптердин алкагында сөздүн үч тибин даана айырмалоо зарыл: кылмыш болуп эсептелген сөз; кылмыш жоопкерчилигине кирбеген, бирок жарандык же администрациялык тартипте карала турган сөз, кылмыш жоопкерчилигине, жарандык иштерге жана администрациялык санкцияларга кирбеген, бирок толеранттуулук, сабырдуулук жана башка адамдардын укугун сыйлоо көз карашынан алганда тынчсыздануу жараткан сөз.
- ЖСУЭП 19 жана 20-беренелеринин ортосундагы өз ара байланышты эске алып, мамлекеттер жек көрүүнү козутуу жөнүндө улуттук мыйзамдар ЖСУЭП 20-беренесине (“дискриминация, кастык жана зомбулук болуп эсептелген улуттук, расалык жана диний жек көрүүнү пропагандалоо”) шилтемеге негизделгенине көз салуу керек жана жек көрүү, дискриминация, кастык, зомбулук ж.б. сыяктуу терминдердин так, даана жана ишенимдүү аныкталышына жетишүүсү зарыл. Мисалы, мыйзамдар оюн эркин билдирүү жана теңдик боюнча Кемден принциптериндеги (Camden Principles) аныктамаларга таянууга болот. [4]
- Мамлекеттер оюн билдирүү эркиндигин чектөөнүн үч критерий - мыйзамдуулук, катыштык жана зарылдык – жек көрүүнү тутантуу учурларына да жайылтылаарын а кепилдик берүүгө тийиш.
- Мамлекеттер адам укуктары боюнча эл аралык жетектөөчү механизмдерди, анын ичинде адам укуктары боюнча Комитеттин жана расалык дискриминацияны жоюу боюнча Комитеттин жана албетте, алардын № 34 Жалпы эскертүүсүн жана № 15 Жалпы сунуштарынын көрсөтмөлөрүн, ошондой эле адам укуктары боюнча Кеңештин атайын процедураларынын мандатарийлеринин көрсөтмөлөрүн эске алуусу зарыл.
- Мамлекеттерге адам укуктары боюнча тиешелүү эл аралык жана регионалдык документтерди ратификациялоо жана натыйжалуу ишке ашыруу, тиешелүү сунуштарды эске алуу жана тиешелүү отчетторду берүү боюнча милдеттенмелерди аткаруу сунушталат.
- Алардын мыйзамдарында кудайга акарат келтирүүгө каршы мыйзамдары бар мамлекеттер ошол мыйзамдарды жокко чыгарууга тийиш, себеби мындай мыйзамдар дин тутуу жана ишенимдер эркиндигине жана дин тууралуу пайдалуу жана зарыл диалогго жана дискуссияларга терс таасирин тийгизет.
- Мамлекеттер жек көрүүнү козутууга каршы натыйжалуу күрөшүү үчүн профилактикалык жана жазалоо чараларын өзүнө камтыган дискриминация менен күрөш боюнча мыйзамдардын комплексин кабыл алууга тийиш.

Б. УКУК КОЛДОНУУ

Тыянактар

20. Эл аралык стандарттарга жана юридикалык тажрыйбага регулярдуу шайкеш келтирилип турган, анын өкүлдөрү акыйкат, калыс жана укук процедураларын зарыл тартибине сыйлаган көз карандысыз соттук инфраструктура ар бир учурда фактылар жана юридикалык квалификация адам укуктары боюнча эл аралык стандарттарга жооп берген баага ээ болушуна кепилдик үчүн чечүүчү мааниге ээ. Адам укуктарын коргоо үчүн Париж принциптерине ылайык түзүлгөн улуттук өз карандысыз укук коргоо мекемелери сыяктуу тең салмактоочу жана каршы туруучу механизмдер кошумча талап кылынат.

21. Соттук жана квазисоттук механизмдерге жек көрүүнү козутуу боюнча божомолдуу учурларда кайрылуулардын деңгээли өтө төмөн. Көп учурларда жек көрүүнүн курмандыктары калктын турмуш шарты начар топторуна же аялуу катмарына кирет. Дүйнө боюнча жек көрүүнү козутууга тыюу жаатындагы прецеденттик укук тууралуу маалымат жетишсиз. Айрым учурларда бул мыйзамдардын жоктугу, тиешелүү мыйзамдардын ылайыксыздыгы, азчылыктарга жана курмандыкка чалдыккан аялуу топторго жеткиликтүү соттук жардамдын жоктугу менен түшүндүрүлөт. Соттук практика тууралуу маалыматтын жетишсиздиги жеткиликтүү архивдин жоктугу, андан тышкары коомдо тиешелүү билимдин жоктугу жана сотко ишенбөөчүлүктүн айынан сотко кайрылуулардын жоктугу менен да байланышта болушу ыктымал.

22. Жек көрүүнү козутууну аныктоодо жана ЖСУЭП 20-беренесин колдонууда оюн билдирүү эркиндигине чектөө киргизүүнүн жогорку босогосун аныктоо сүнүшталды. Босогону атоо үчүн критерийдин татаалдыгы өтө кескин жана эмоционалдык күчтүү кемсинтүүлөр жек көрүүнү козутуу катары квалификацияланаарын билдирет. Жек көрүүнүн даражасын баалоо үчүн болжолдуу параметрлерге айтылган сөздүн кескиндиги, оройлугу, чакырган тараптын аракетинин натыйжасында келтирилген зыяндын масштабы, жектөө сөздөрүнүн саны жана мүнөзү, коомдук таасири кириши ыктымал.

Контекст: Конкреттүү сөз чын эле дискриминацияны, кастыкты жана зомбулукту козутаарын баалоо үчүн контекст маанилүү, ал ниетке жана/же себепке тике байланышта болушу мүмкүн. Контекстуалдык анализ сөздү ошол сөз айтылган же таратылган мезгилде үстөмдүк кылган социалдык жана саясий контекстке жайгаштырууга тийиш.

Оратор: Сүйлөп жаткан адамдын коомдогу абалын жана статусун, айрыкча ошол адамдын же уюмдун сөз арналган аудиториядагы ордун эске алуу зарыл.

Ниет: ЖСУЭП 20-беренеси атайы ойдун болушун белгилейт. Шалаакылык же акылсыздык “жек көрүүнү козутуу” жана “пропаганда” талап кылынган 20-беренени колдонууга толук негиз боло албайт. Ошондуктан бул берене сөздүн ээси (субъект), сөздүн объектиси жана аудитория үчөөнүн ортосундагы байланыштын болушун белгилейт.

Мазмун жана форма: Сөздүн, кептин мазмуну – соттук териштирүүнүн негизги объектилеринин бири жана жек көрүүнү козутуу негизги белгиси. Кеп, сөздүн анализи сөздүн канчалык тике айтылганын, шыкактаганын жана оратор келтирген аргументтердин формасын, стилин, мүнөзүн, багытын, аргументтердин салмактуулугун/тең салмактуулугун аныктоону билдирет.

Коомдук даражасы: Бул пункт кеп-сөздүн жеткиликтүүлүгү, адресаттын мүнөзү, аудиториянын көлөмү жана масштабы сыяктуу элементтерди камтыйт. Андан соң кеп-сөз коомдук чөйрөдө айтылганын, сөздү билдирүү жана тартуу каражаттарын талдоо зарыл. Сөз, маалымат, билдирүү жалгыз баракча аркылуу таратылганын, же жалпыга маалымдоо каражаттары же интернет аркылуу жайылтылганын, сөздүн жыштыгы, камтуу көлөмү, аудиториянын шыкактоочу чакырыктарга шайкеш аракеттенүүгө мүмкүнчүлүгү жаралганбы, болгонбу, билдирүү (чыгарма) тар чөйрөдө таратылганбы же жалпыга жеткиликтүү, массалык мүнөздө болгонбу деген суроолорду эске алуу абзел.

Чакырыкты ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү, анын артка кайтпастыгы: Жек көрүүнү козутуу келечектеги, потенциалдуу кылмыш болуп эсептелет. Сөз, чакырык кылмыш болуп таанылышы үчүн үндөлүп, үгүттөлүп жаткан аракет сөзсүз ишке ашууга тийиш эмес. Ошентсе да келтириле турган зыяндын потенциалдуу тобокелчилиги аныкталуусу зарыл. Демек, соттор себеп-натыйжалык байланышты көрсөтүү менен айтылган сөз белгилүү бир топко каршы факт жүзүндөгү аракеттерге түрткү болмок экендигин аныктоого тийиш болушат.

Сунуштар

- Жалпы улуттук жана аймактык соттор жек көрүүнү козутууга карата эл аралык стандарттар жана эл аралык жана регионалдык жана салыштырмалуу укуктук тажрыйба тууралуу жаңыртылган маалыматтарды алып туруусу зарыл. Анткени, мындай учурларга туш болгондо соттор мыкты ойлонулган критерийлерге жана тажрыйбага негизделген кылдат анализ жүргүзүүгө тийиш.
- Мамлекеттер мыйзамга ылайык түзүлгөн компетенттүү, калыс жана көз карандысыз сотто иштин акыйкат, адилет жана ачык каралышын камсыз кылууга милдеттүү.
- Азчылыктарга жана аялуу топторго жетиштүү көңүл бөлүү зарыл, алардын өкүлдөрү укуктук жана башка колдоо алуусу керек.

- Мамлекеттер жек көрүүнү козутуунун натыйжасында реалдуу чыгым тарткан адамдардын натыйжалуу укуктук коргоого укугун, анын ичинде келтирилген чыгымдын ордун толтуруунун жарандык жана соттук эмес механизмдерин камсыз кылуусу зарыл.
- Мыйзамга каршы формадагы сөздөргө карата кылмыш-жаза санкциялары өзгөчө учурларда негиздүү колдонула турган чаралар каралууга тийиш. Укуктук жактан коргоонун жарандык санкцияларды жана каражаттарды, анын ичинде келтирилген материалдык жана моралдык чыгымдардын ордун толтуруунун, жокко чыгаруунун жана жооп берүүнүн жарандык жолдорун колдонуу мүмкүнчүлүгүн кароо керек. Ошондой эле администрациялык санкцияларды жана каражаттарды, анын ичинде кесиптик институттар жана жөнгө салуучу органдар аныктаган жана колдонгон каражаттарды жана жолдорду кароо зарыл.

С. САЯСАТ

Тыянактар

23. Укуктук жөнгө салуунун маанилүүлүгү талашсыз, бирок мыйзамдар кастык тилине каршы күрөштө колдонулуучу аспаптар түркүмүнүн бир бөлүгү гана. Ар кандай мыйзам коомдун ар түрдүү катмарынан чыккан жана коомдук аң-сезимди, толеранттуулукту, сабырдуулукту, ачык дискуссияны жана өзгөрүүлөрдү сезүүгө тарбиялоого багытталган саясий жана практикалык демилгелер толукталууга тийиш. Мындай кадамдардын максаты – адамдар, мамлекеттик кызматкерлер жана сот коомчулугунун ортосундагы өз ара сый-урмат, толеранттуулук жана тынчтык маданиятын калыптандыруу жана бекемдөө, ошондой эле алардын этикалык жана социалдык жоопкерчилигин көтөрүү максатында жалпыга маалымдоо каражаттарына, диний ишмерлерге жана жергиликтүү коомчулуктун лидерлерине таасир этүү. Мамлекет, жалпыга маалымдоо каражаттары жана коом жек көрүүнү козутуу учурунда ага каршылык көрсөтүү жана адам укуктары боюнча эл аралык укукка ылайык чараларды көрүү үчүн жамааттык жоопкерчилигин түшүнүүсү зарыл.

24. Саясий жана диний лидерлер сабырсыздыкты билдирүүдөн карманууга жана зомбулукка, кастыкка жана дискриминацияга үндөгөн сөздөрдөн алыс болууга тийиш. Алардын дискриминациялык, жектөөчүлүк стереотиптерге каршы бекем жана өз убагындагы сөздөрү чечүүчү роль ойнойт. Жек көрүүнү козутууга жооп катары зомбулук колдонуу такыр жол берилбөөгө керектигин түшүндүрүү зарыл.

25. Сабырсыздыктын түпкү себептерин жоюу үчүн стратегиялык чаралардын кеңири тобу керек, мисалы маданияттар аралык диалог (өз ара түшүнүү жана өз ара аракеттенүү); плюрализмди жана көптүрдүүлүктү сыйлоо, азчылыктарга жана жергиликтүү элдерге өз оюн эркин билдирүү укугун ишке ашырууга шарт түзүү.

26. Мамлекеттер азчылыктардын негизги укуктарды жана эркиндиктерди пайдалануусун камсыз кылууга, мисалы, алардын медиа уюмдарын каттоого жана иштөөсүнө жардам кылууга жоопкерчиликтүү. Мамлекет коомчулуктун кеңири маалымат алууга жана бөлүшүүгө умтулуусун колдоп, сергек диалогду жана дискуссияларды кубаттоосу зарыл.

27. Айрым региондор жек көрүүнү козутуу менен күрөштүн мыйзамдан тыш жолдорун, алсак, коомдук-саясий чаралар колдонуу жана акыйкаттыкты орнотуунун жана жараштыруунун комиссиялары сыяктуу түрдүү институттарды түзүү жана процесстерди башкаруу жолдорун тандап алышты. Регионалдык укук коргоо механизмдеринин, адистешкен уюмдардын, жарандык коомдун жана көз карандысыз изилдөө институттарынын иши дүйнөнүн бардык аймактары үчүн мааниге ээ. Адам укуктары боюнча эл аралык таанымал ченемдер жана стандарттар менен үндөш оң, дурус традициялык баалуулуктар да жек көрүүнү козутууга каршы күрөштө жардам берет.

28. Жалпыга маалымдоо каражаттары жана байланыштын башка каражаттары ойду билдирүү эркиндигин камсыздоодо жана теңчиликти орнотууда негизги роль ойнойт. Глобалдык масштабда салттуу жалпыга маалымдоо каражаттары баштагыдай эле мааниге ээ, бирок алар өзгөрүүдө. Жаңы технологиялар – санариптик берүү, мобилдик байланыш, интернет жана социалдык түйүндөр – маалыматты тез жана кеңири таратууга жол ачып, баарлашуунун блогсфера сыяктуу жаңы формаларын жаратууда.

29. БУУ Адам укуктары боюнча кеңеши кадамдары, мисалы, “Сабырсыздык, терс стереотиптер, стигматизация, дискриминация, зордукка чакырыктар жана динине жана ишенимдерине

карата адамдарга зомбулук менен күрөш” 16/18 Резолюциясын добуш берүүсүз кабыл алуусу, эл аралык коомчулук тарабынан натыйжалуу, комплекстүү жана ар тараптуу аракеттерге келечектүү платформа түзөт. Бул резолюция улуттук деңгээлде ишке ашырууну жана мамлекеттик көзөмөлдү талап кылат. “Аракеттердин Рабат планы” резолюциянын аткарылышына салым болуп эсептелет.

Мамлекеттерге сунуштар

- Мамлекеттерден терс стереотиптер жана улуттук, этникалык, диний таандыктыгы жана ишенимдери боюнча жеке адамдарга жана жамааттарга карата дискриминация менен күрөшүү боюнча кеңири кампанияга жогорку даражада аралашуу талап кылынат.
- Мамлекеттер маданияттар аралык өз ара түшүнүүгө, айрыкча гендердик маселелер боюнча, өз ара түшүнүүгө жана сыйлоого көмөк көрсөтүү зарыл. Ошондуктан бардык мамлекеттер тынчтыкты сүйүү маданиятын калыптандырууга жооптуу жана жек көрүү аракеттеринин жазасыз калбашына токтотууга милдеттүү.
- Мамлекеттер мугалимдердин адам укуктары чөйрөсүндөгү баалуулуктар жана принциптер боюнча кошумча билим алуусуна шарт түзүүгө тийиш. Бардык курактагы балдар үчүн окуу программаларында маданияттар аралык өз ара түшүнүүгө басым жасалуусу керек.
- Мамлекеттер коопсуздук, укук коргоо жана сот органдарынын кызматкерлерин жана сот адилеттүүлүгүн ишке ашырууга катышкан адамдарды даярдоого жана алардын көңүлүн жек көрүүнү козутууга тыюу салуу маселелерине буруу үчүн чоң көлөмдөгү ресурстарды бөлүүгө тийиш.
- Мамлекеттер теңчиликте камсыз кылуучу институттарды түзүү маселесин кароого же мындай функцияны социалдык диалогго көмөк көрсөтүү тармагында жогорку профессионалдык деңгээли бар, жек көрүүнү козутуу учурларында даттанууларды кабыл алууга укуктарга ээ иштеп жаткан укук коргоо уюмдарынын (Париж принциптеринин ылайык түзүлгөн) алкагында күчөтүүгө тийиш. Мындай функцияларды натыйжалуу аткаруу жана жаңылыштыктар менен өзүм билемдикке жол бербөө максатында жаңы, ылайыкташкан колдонмолор, нускамалар, тесттер, сунушталган практикалар керек.
- Мамлекеттер жек көрүүнү козутууга байланышкан кылмыштар тууралуу маалыматтарды системалуу топтоого кепилдик кылууга жана зарыл механизмдердин жана институттардын болушун камсыздоого тийиш.
- Мамлекеттер жалпыга маалымдоо каражаттарынын плюрализмдин жана көп түрдүүлүгүн, анын ичинде жаңы медиатеchnологияларды колдонгон көмөк көрсөткөн жана байланыш каражаттарын пайдаланууга дискриминацияны болтурбоого багытталган коомдук стратегияны жана ченемдик-укуктук базаны иштеп чыгуусу зарыл.
- Мамлекеттер эл аралык укук коргоо механизмдерин, анын ичинде, келишим органдарын (адам укуктары боюнча Комитет жана РДЖК сыяктуу), атайын процедуралардын мандатарийлерин колдоону күчөтүүгө тийиш. Анткени алар мамлекеттерге укук коргоо мыйзамдарын ишке ашырууга кеңеш жана жардам берет.

Бириккен Улуттар Уюмуна сунуштар

Адам укуктары боюнча Жогорку комиссардын Башкармалыгы оюн билдирүү эркиндигин жана дин тутуу, ишенүү эркиндигин коргоого, жек көрүүнү козутууларды жана дискриминацияларга чакырыктарды болтурбоого багытталган эл аралык эксперттик механизмдерди адекваттуу колдоого зарыл ресурстар менен камсыздалууга тийиш.

Адам укуктары боюнча Жогорку комиссардын Башкармалыгына жек көрүүнү козутууларды тыюу салууга тиешелүү ченемдик-укуктук жана саясий негиздерди анын жардамы менен бекемдөөгө каалаган мамлекеттер менен кызматташуу сунушталат. Ушуга байланыштуу АУЖКБ бул процесстин ажырагыс бөлүгү катары төрт регионалдык кеңешменин тажрыйбасын эске алып, сунушталган тажрыйбалардын жана жек көрүүнү козутууларды тыюу салууга байланыштуу мыйзамдардын типтүү элементтеринин жыйнагы сыяктуу эл аралык укук коргоо инструменттерин түзүү маселесин карай алат. Жек көрүүнү козутууларды тыюу салууга байланыштуу улуттук мыйзамдарды өнүктүрүү жана прецеденттүү укуктуу бекемдөө максатында

АУЖКБ улуттук сот органдарына жаңырылган маалыматтарды жана тажрыйба алмашуу үчүн регулярдун юридикалык коллоквиумдарды уюштуруу маселесин карайт.

Тиешелүү келишим органдарынын, комитеттердин, атайын процедуралардын мандатарийлеринин ортосундагы өз ара кызматташууну өнүктүрүү, анын ичинде, зарыл учурда, дискриминацияга, кастыкка жана зомбулукка түрткөн, расалык же диний жек көрүүнү козутууларды айыптоо боюнча биргелешкен кадамдарды жасоо.

Бириккен Улуттар Уюмунун системасынын ар кайсы мекемелери, анын ичинде Адам укуктары боюнча Жогорку комиссардын Башкармалыгы, “Цивилизациялар альянсы” демилгеси жана геноцидди болтурбоо боюнча Атайы кеңешчинин канцеляриясы, максималдуу натыйжага жетишүү үчүн кызматташууну өнүктүрүүгө жана биргелешкен ишмердүүлүккө түрткү берүүгө тийиш.

Кызматташууну жана маалымат алмашууну (а) Европа Кеңеши, Европадагы Коопсуздук жана кызматташтык уюму, Европа биримдиги, Америкалык мамлекеттердин уюму, Африка биримдиги, АСЕАН, Ислам кызматташтык уюму сыяктуу ар кандай регионалдык жана регион аралык уюмдар менен, жана б) ушул уюмдар менен Бириккен Улуттар Уюмунун ортосунда бекемдөө зарыл.

Улуттук деңгээлде жана мүчө мамлекеттер менен биргеликте мамлекеттерге арналган ушул документтин сунуштарын турмушка ашыруу чараларын кароо.

Башка кызыкдар тараптарга сунуштар.

Өкмөттүк эмес уюмдар, улуттук укук коргоо мекемелери жана башка жарандык бирикмелер маданият аралык жана диндер аралык өз ара түшүнүүнү бекемдеген диалогду жана механизмдерди түзүүгө жана колдоого тийиш.

Саясий тараптар өз өкүлдөрүнүн жүрүм-турумдарын аныктаган этикалык принциптерди, айрыкча, коомдук иш-чараларда сүйлөгөн учурларда, бекитүүгө тийиш жана алардын сакталышына көзөмөл кылуулары зарыл.

Өзүн өзү жөнгө салуу жалпыга маалымдоо каражаттарынын кесиптик маселелерин чечүүнүн натыйжалуу жолу. № 9 Кемден принцибине ылайык, бардык жалпыга маалымдоо каражаттары моралдык жана социалдык жоопкерчилик катары, өз алдынча дискриминацияга каршы күрөшкө катышууга жана маданияттар аралык өз ара түшүнүүгө көмөк көрсөтүүгө милдеттүү:

Алардын билдирүүлөрү жана маалыматтары контекстен чыкпоого, салмактуу болууга жана фактыларга негизделүүгө тийиш. Дискриминация актысы тууралуу маалыматты коомго жеткирүү зарыл.

Айрым адамдарга жана топторго карата дискриминация жана терс стереотиптер ЖМК аркылуу ишке ашканда жаратылган коркунучту бекем түшүнүү.

Раса, дин жана башка топтук таандыктыгын билдирген мүнөзмөлөрдү ыксыз колдонуудан качуу.

Ар кандай жамааттарга жана топторго эгер алар оюн айткысы келсе жана аларды туура түшүнүүгө себепкер учурларда көңүл буруу, өз ара түшүнүүгө өбөлгө түзүү үчүн ар кимдин оюн билдирүүгө мүмкүнчүлүк түзүү.

30. ЖМК жана журналисттер үчүн жүрүм-турумдардын кесиптик ыктыярдуу кодекстери теңчилик принцибин чагылдырууга тийиш жана алар ошол принциптерди турмушка ашырууга натыйжалуу кадамдарды жасоо керек.

IV. ЖЫЙЫНТЫК ОЙЛОР

31. Оюн билдирүү эркиндиги концепциясына адам укуктары боюнча эл аралык мыйзамдарда жана улуттук мыйзамдарда системалуу түрдө көңүл бурулганына карабастан, бүтүндөй дүйнөдө ушул концепцияны практикалык колдонуу жана аны расмий таануу жетиштүү деңгээлде эмес. Ошол эле учурда, дүйнөнүн көп бурчунда улуттук, расалык жана диний жек көрүүнү козутууга тыюу салуунун эл аралык стандарттары улуттук мыйзамдарга жана саясий стратегияларга алигиче кире элек жана кирүүгө тийиш. Бул объективдүү татаалдыкты да, жек көрүүнү козутууну өз оюн билдирүү эркиндигин урматтоо позициясынан аныктоонун саясий назиктигин да билдирет.

32. Жогоруда айтылган тыянактар жана сунуштар ушул проблемаларды чечүүгө жасалган кадамдар болуп эсептелет жана өлкөлөр ичиндеги иштерге жана эл аралык кызматташтыкка оң таасирин тийгизээрине ишеним чоң.

[1] 45 жакын эксперт төрт регионалдык кеңешмеге жана Рабаттагы жолугушууга катышты. 200дон ашык байкоочу дебаттарга катышты.

[2] Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык Пактынын 20-беренесинде айтылган: “Дискриминация, кастык жана зомбулук болуп эсептелген улуттук, расалык жана диний жек көрүүнү козутууну колдогон ар кандай билдирүү мыйзам менен тыюу салынууга тийиш”.
Тексте мындан ары “жек көрүүнү козутуу” деп эскерилет.

[3] Жогорку комиссардын төрт эксперттик кеңешмеге кайрылуусу, маалыматтык изилдөөлөр, кызыкдар тараптардын сөздөрү жана кеңешмелер тууралуу отчеттер менен төмөнкү шилтеме аркылуу таанышса болот: www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/Articles19-20/Pages/Index.aspx

[4] Бул принциптер “Article 19” уюму тарабынан оюн билдирүү эркиндиги жана теңчилик проблемалары боюнча адистешкен эл аралык укук тармагындагы эксперт-укук коргоочулардын катышуусу менен кызыкдар тараптардын талкуусунун негизинде даярдалды. Принциптер эл аралык укукту жана эл аралык стандарттарды, кабыл алынган мамлекеттик практиканы (айрыкча улуттук мыйзамдарда жана улуттук соттордун чечимдеринде чагылдырылган), ошондой эле эл аралык коомчулук тааныган укуктук принциптердин прогрессивдүү интерпретациясы болуп эсептелет.

№ 12 принципке ылайык, өлкөлөрдүн укуктук системаларында (тике же абройлуу түшүндүрмө аркылуу) “жек көрүү” жана “кастык” терминдери “максаттуу топко карата жактырбоонун, жектөөнүн жана кастыктын интенсивдүү жана иррационалдуу эмоциялары” экендигин, “пропаганда” термининин “коомдо максаттуу топко карата жек көрүүнү козутуу ниетин” билдирээрин жана “жек көрүүнү козутуу” термини “улуттук, расалык жана диний топтор тууралуу ушул топторго кирген адамдарга дискриминация, кастык жана зомбулук түздөн түз коркунучун түүрдүргөн билдирүүлөр” экендигин көрсөтүү зарыл.

Булактар:

Дискриминацияга, кастыкка жана зомбулукка шыкак болуп эсептелген улуттук, расалык жана диний жек көрүүнү пропагандалоого тыюу салуу боюнча аракеттердин Рабат планы//БУУнун Адам укуктары боюнча Жогорку комиссарынын Башкармалыгынын сайты. 2013.21-февраль
// http://www.ohchr.org/Documents//Issues/Opinion/SeminarRabat/_draft_outcome.pdf

Генеральная Ассамблея

Distr.: Limited
14 March 2019
Russian
Original: English

Совет по правам человека
Сороковая сессия
25 февраля – 22 марта 2019 года Пункт 9 повестки дня
Расизм, расовая дискриминация, ксенофобия и связанные с ними формы нетерпимости, последующие меры и осуществление
Дурбанской декларации и Программы действий

Пакистан*: проект резолюции

40/... Борьба с нетерпимостью, формированием негативных стереотипных представлений, стигматизацией, дискриминацией, подстрекательством к насилию

и насилием в отношении лиц на основе религии или убеждений

Совет по правам человека,

подтверждая сформулированное в Уставе Организации Объединенных Наций обязательство всех государств поощрять и развивать всеобщее уважение и соблюдение всех прав человека и основных свобод без различия, в частности, религии или убеждений,

вновь подтверждая также резолюции Совета по правам человека 16/18 от 24 марта 2011 года, 19/25 от 23 марта 2012 года, 22/31 от 22 марта 2013 года, 25/34 от 28 марта 2014 года, 28/29 от 27 марта 2015 года, 31/26 от 24 марта 2016 года, 34/32 от 24 марта 2017 года и 37/38 от 23 марта 2018 года, а также резолюции Генеральной Ассамблеи 66/167 от 19 декабря 2011 года, 67/178 от 20 декабря 2012 года, 68/169 от 18 декабря 2013 года, 69/174 от 18 декабря 2014 года, 70/157 от 17 декабря 2015 года, 71/195 от 19 декабря 2016 года, 72/196 от 19 декабря 2017 года и 73/164 от 17 декабря 2018 года,

вновь подтверждая далее обязательство государств запретить дискриминацию на основе религии или убеждений и принять меры, гарантирующие равную и эффективную защиту со стороны закона,

вновь подтверждая, что Международный пакт о гражданских и политических правах предусматривает, в частности, что каждый человек имеет право на свободу мысли, совести и религии или убеждений, которое включает свободу иметь или принимать религию или убеждения по своему выбору и свободу исповедовать свою религию или убеждения как единолично, так и сообща с другими, публичным или частным порядком, в отправлении культа, выполнении религиозных и ритуальных обрядов и учении,

вновь подтверждая также ту позитивную роль, которую осуществление права на свободу мнений и их свободное выражение и полное уважение свободы искать, получать и распространять информацию могут играть в укреплении демократии и борьбе с религиозной нетерпимостью, а также то, что пользование правом на свободное выражение своих мнений налагает особые

* От имени государств – членов Организации Объединенных Наций, являющихся членами Организации исламского сотрудничества.

обязанности и особую ответственность в соответствии со статьей 19 Международного пакта о гражданских и политических правах,

выражая глубокую обеспокоенность по поводу тех деяний, которые направлены на разжигание религиозной ненависти и, следовательно, подрывают дух терпимости,

вновь подтверждая, что терроризм во всех его формах и проявлениях не может и не должен ассоциироваться с какой бы то ни было религией, национальностью, цивилизацией или этнической группой,

вновь подтверждая также, что насилие не может быть приемлемой реакцией на акты, связанные с нетерпимостью на основе религии или убеждений,

вновь подтверждая далее позитивную роль, которую осуществление права на свободу мнений и их свободное выражение и полное уважение свободы искать, получать и распространять информацию могут играть в укреплении демократии и борьбе с религиозной нетерпимостью,

вновь подтверждая позитивную роль образования и подготовки по вопросам прав человека в поощрении терпимости, недискриминации и равенства, будучи глубоко обеспокоен случаями проявления нетерпимости, дискриминации и насилия в отношении лиц на основе их религии или убеждений во всех регионах мира,

выражая сожаление по поводу любой пропаганды дискриминации или насилия на основе религии и убеждений,

выражая глубокое сожаление по поводу всех актов насилия в отношении лиц на основе их религии или убеждений и любых таких актов, направленных против их домов, предприятий, собственности, школ, культурных центров или мест отправления культа,

будучи обеспокоен действиями, в ходе которых умышленно используется напряженность или которые направлены против отдельных лиц в силу их религии или убеждений,

отмечая с глубокой обеспокоенностью случаи нетерпимости, дискриминации и актов насилия, которые происходят во многих частях мира, включая случаи, мотивированные дискриминацией лиц, принадлежащих к религиозным меньшинствам, в дополнение к формированию негативного образа последователей религий и применению мер, целенаправленно дискриминирующих лиц на основе религии или убеждений,

выражая озабоченность в связи с усиливающимися проявлениями нетерпимости на основе религии или убеждений, которая может порождать ненависть и насилие между отдельными людьми из различных стран и в различных странах, что может иметь серьезные последствия на национальном, региональном и международном уровнях, и в этой связи подчеркивая важность уважения религиозного и культурного многообразия, а также межконфессионального и межкультурного диалога, нацеленного на поощрение культуры терпимости и уважения между отдельными лицами, обществами и государствами,

признавая ценный вклад приверженцев всех религий или убеждений в развитие человечества и тот вклад, который диалог между религиозными группами может внести в достижение более глубокого осознания и понимания общих ценностей, разделяемых всеми людьми,

признавая также, что совместная работа по повышению эффективности существующих правовых режимов, которые защищают людей от дискриминации и преступлений на почве ненависти, осуществлению дополнительных межконфессиональных и межкультурных усилий и расширению образования в области прав человека является первым важным шагом в деле борьбы со случаями нетерпимости, дискриминации и насилия в отношении лиц на основе религии или убеждений,

ссылаясь на резолюцию 68/127 Генеральной Ассамблеи о мире против насилия и насильственного экстремизма, которая была принята Ассамблеей на основе консенсуса 18 декабря 2013 года, и с удовлетворением отмечая ведущую роль Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры в деле поощрения межкультурного диалога, деятельность Альянса цивилизаций Организации Объединенных Наций и Евро-средиземноморского фонда Анны Линд за диалог между культурами и работу Международного центра межконфессионального и межкультурного диалога им. Короля Абдаллы ибн Абдель Азиза, созданного в Вене, а также резолюцию 65/5 Ассамблеи от 20 октября 2010 года относительно Всемирной недели гармоничных межконфессиональных отношений, предложенной Королем Иордании Абдаллой II,

приветствуя в этой связи все международные, региональные и национальные инициативы, направленные на поощрение межрелигиозной, межкультурной и межконфессиональной гармонии и борьбу с дискриминацией в отношении лиц на основе религии или убеждений, в том числе начало Стамбульского процесса борьбы с нетерпимостью, дискриминацией, разжиганием ненависти и/или подстрекательством к насилию на основе религии или убеждений, и напоминая инициативу под лозунгом «Единство в многообразии», выдвинутую Албанией в качестве страны, председательствующей в Комитете министров Совета Европы, и инициативу Управления Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека относительно запрещения пропаганды национальной, расовой или религиозной ненависти, которая представляет собой подстрекательство к дискриминации, вражде или насилию,

1. *выражает глубокую обеспокоенность* в связи с продолжающимися серьезными случаями формирования унижительных стереотипных представлений, негативного профилирования и стигматизации лиц на основе их религии или убеждений, а также в связи с программами и установками экстремистских организаций и групп, направленными на формирование и увековечение негативных стереотипных представлений о религиозных группах, особенно когда им попустительствуют правительства;

2. *выражает свою обеспокоенность* продолжающимся ростом во всем мире числа случаев проявления религиозной нетерпимости, дискриминации и связанного с ними насилия, а также формирования негативных стереотипных представлений в отношении отдельных лиц на основе религии или убеждений, осуждает в этой связи любую пропаганду религиозной ненависти в отношении отдельных лиц, представляющую собой подстрекательство к дискриминации, вражде или насилию, и настоятельно призывает государства принять эффективные меры, предложенные в настоящей резолюции, в соответствии с их обязательствами по международному праву прав человека в целях рассмотрения таких случаев и борьбы с ними;

3. *решительно осуждает* любую пропаганду религиозной ненависти, представляющую собой подстрекательство к дискриминации, вражде или насилию, независимо от того, используются ли для этого печатные, аудиовизуальные, электронные или любые другие средства информации;

4. *приветствует* международные, региональные и национальные инициативы, направленные на поощрение межрелигиозной, межкультурной и межконфессиональной гармонии и борьбу с дискриминацией в отношении лиц на основе религии или убеждений, в частности серию совещаний экспертов в Вашингтоне, округ Колумбия, Лондоне, Женеве, Дохе, Джидде и Сингапуре в рамках Стамбульского процесса для обсуждения вопроса об осуществлении резолюции 16/18 Совета по правам человека;

5. *отмечает усилия* Управления Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека и проведение четырех региональных рабочих совещаний в Австрии, Кении, Таиланде и Чили по отдельным, но связанным с этим вопросам, а также проведение заключительного рабочего совещания в Марокко и его итоговый документ, Рабатский план действий по запрещению пропаганды национальной, расовой или религиозной ненависти, которая представляет собой подстрекательство к дискриминации, вражде и насилию, и содержащиеся в нем рекомендации и выводы;

6. *признает*, что открытое публичное обсуждение идей и межконфессиональный и межкультурный диалог на местном, национальном и международном уровнях могут являться одними из наилучших форм защиты от религиозной нетерпимости и способны играть позитивную роль в укреплении демократии и борьбе с религиозной ненавистью, и выражает убеждение в том, что продолжение диалога по этим вопросам может помочь в преодолении существующих ошибочных представлений;

7. *принимает к сведению* выступление Генерального секретаря Организации Исламская конференция на пятнадцатой сессии Совета по правам человека и опирается на его призыв к государствам принять следующие меры для создания в странах обстановки религиозной терпимости, мира и уважения:

a) поощрять создание сетей взаимодействия для достижения взаимопонимания, развития диалога и стимулирования плодотворной деятельности, направленной на реализацию общих программных целей и достижение ощутимых результатов, например деятельности по обслуживанию проектов в областях образования, здравоохранения, предотвращения конфликтов, занятости, интеграции и обучения медиаграмотности;

b) создать в структуре правительств надлежащий механизм, который занимался бы, среди прочего, выявлением и рассмотрением потенциальных источников напряженности между различными религиозными общинами и содействовал бы предотвращению конфликтов и предоставлению посреднических услуг;

c) поощрять подготовку государственных должностных лиц в части осуществления эффективных пропагандистских стратегий;

d) поощрять усилия лидеров, направленные на обсуждение в рамках их общин причин дискриминации, и разрабатывать стратегии борьбы с такими причинами;

- e) противодействовать нетерпимости, в том числе пропаганде религиозной ненависти, которая равносильна подстрекательству к дискриминации, вражде или насилию;
- f) принять меры к введению уголовной ответственности за подстрекательство к прямому насилию на основе религии или убеждений;
- g) осознать необходимость борьбы с уничтожением и формированием негативных религиозных стереотипных представлений в отношении отдельных лиц и с подстрекательством к религиозной ненависти путем разработки стратегий и согласования действий на местном, национальном, региональном и международном уровнях посредством, в частности, просвещения и повышения уровня информированности;
- h) признать, что открытое, конструктивное и уважительное обсуждение идей и межконфессиональный и межкультурный диалог на местном, национальном и международном уровнях способны играть позитивную роль в борьбе с религиозной ненавистью, подстрекательством и насилием;

8. *призывает все государства:*

- a) принимать эффективные меры по обеспечению того, чтобы государственные должностные лица при выполнении своих государственных обязанностей не допускали дискриминации отдельных лиц на основе религии или убеждений;
- b) поощрять религиозную свободу и плюрализм путем создания условий, позволяющих членам всех религиозных общин исповедовать свою религию и открыто и на равноправной основе вносить свой вклад в развитие общества;
- c) поощрять представленность и значимое участие отдельных лиц вне зависимости от их религии во всех сферах жизни общества;
- d) прилагать активные усилия по противодействию религиозному профилированию, которое воспринимается в качестве необоснованного использования религиозной принадлежности как критерия при проведении допросов, обысков и совершении иных следственных действий в контексте правоприменительной деятельности;

9. *рекомендует государствам* рассмотреть вопрос о представлении обновленной информации об усилиях, предпринимаемых в этой связи, в рамках их текущей деятельности по направлению докладов Управлению Верховного комиссара;

10. *призывает государства* принимать меры и стратегии по обеспечению глубоко уважительного отношения к местам отправления культов и религиозным объектам, кладбищам и святыням и их защиты, а также принимать меры в тех случаях, когда им угрожают вандализм или разрушение;

11. *принимает к сведению* доклад Верховного комиссара во исполнение резолюции 37/38 Совета по правам человека с кратким изложением информации, полученной от государств¹, а также принимает к сведению выводы, сформулированные в докладе на основе этой информации;

12. *особо отмечает* срочную необходимость выполнения всех частей плана действий,

изложенного в пунктах 7 и 8 выше, с уделением им равного внимания для противодействия религиозной нетерпимости;

13. *просит* Верховного комиссара подготовить и представить Совету по правам человека на его сорок третьей сессии всеобъемлющий последующий доклад с подробными выводами, основанный на представленной государствами информации об усилиях и мерах, предпринятых ими для осуществления плана действий, изложенного в пунктах 7 и 8 выше, а также на их мнениях о возможных последующих мерах для дальнейшего совершенствования осуществления этого плана;

14. *призывает активизировать* международные усилия по налаживанию глобального диалога в целях поощрения культуры терпимости и мира на всех уровнях на основе соблюдения прав человека и уважения разнообразия религий и убеждений.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик
соттук экспертизалар кызматы

Соттук психолого-лингвистикалык жана дин таануу
экспертизалар бөлүмү

Кыргыз Республикасында дин таануу жана комплекстүү
соттук психологиялык-лингвистикалык экспертизаны
жүргүзүү боюнча

УСУЛДУК КОЛДОНМО

Бишкек - 2021